

25. évfolyam,
2023. 4.

Várostörténeti folyóirat

Veszprémi

Szemle

71.

Alapítva: 1993

Várostörténeti folyóirat

Veszprémi Szemle

25. évfolyam,
2023. 4. szám

71.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Új avar kori lelőhely Veszprém-Csucskai-dűlőben	3	S. Perémi Ágota
A királynéi birtokok Veszprémben és a történelmi Veszprém vármegyében az Árpád-korban	20	Kádár Tamás
Veszprém 1593. évi eleste	42	Bagi Zoltán Péter
Jankovics Lajos és Szabó Gáspár (a Tanácsköztársaság veszprémi vezetői) büntetőjogi felelősségre vonása	62	Nagy Szabolcs
Cholnoky Jenő és a szülőváros, Veszprém természetföldrajza	77	Rybár Olivér

KÖZLEMÉNYEK

Bottrop és Veszprém testvérvárosi kapcsolatának története	101	Heike Biskup – Szűts István Gergely
Áradások Veszprémben és a vidéken I.	116	Kovács Győző Gyula
Dr. Nagy László, a veszprémi múzeum harmadik igazgatója (1936-1949)	131	Regenye Judit
Nyomatott veszprémi várostérképek a XX. század második felében	149	Somfai Balázs
Hagyományörzője volt-e a m. kir. 31. honvéd gyalogezrednek a m. kir. 4. honvéd gyalogezred, vagy sem?	159	Rainer Pál

AZOK A RÉGI JÓ VESZPRÉMI IDŐK

A több mint 200 éve Veszprémben élő Próder család történetéből	166	Próder József
---	-----	---------------

A szerzők szakmai véleményét a lap híven közli, azok tartalmáért a szerző felel! A szerkesztőség azonban fenntartja magának a jogot a cikkek rövidítésére, a szükséges nyelvi és formai javítások végrehajtására. A közölt tanulmányokban megjelenő vélemények nem feltétlenül azonosak a Veszprémi Szemle szerkesztőségének véleményével.

Várostartörténeti Folyóirat

Veszprémi Szemle

25. évfolyam, 71. szám 2023. 4. szám

Várostartörténeti folyóirat
ISSN 1217-5358

Alapítva: 1993

Alapító főszerkesztő:
Dr. Tölgyesi József

Főszerkesztő:
Dr. Csiszár Miklós (2011–2018)

Dr. Földesi Ferenc PhD

Technikai szerkesztő:
Dénés Tamás

Szerkesztőbizottság:
Dr. Karlinszky Balázs PhD
Dr. Négyesi Lajos PhD
S. Dr. Perémi Ágota PhD
Dr. Vizi László Tamás PhD

Tanácsadó testület:
Kovács Győző Gyula
Dr. Pálffy Géza DsC
Rainer Pál
Sebő József
Somfai Balázs
Szabóné Vörös Györgyi

Kiadja: a Veszprémi Szemle
Várostartörténeti Közhasznú Alapítvány

Levelezési cím:
alapitvany@veszpremiszemle.hu

Felelős kiadó:
Faa Judit, a Kuratórium elnöke

A főszerkesztő elérhetősége:
veszleszerk@gmail.com

Nyomda:
OOK-Press, Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila

A folyóirat évente 4 számmal
jelenik meg.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

E számunk szerzői: DR. BAGI ZOLTÁN PÉTER levéltár-igazgató, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Győr; HEIKE BISKUP levéltárigazgató, Bottrop; KÁDÁR TAMÁS történész, Budapest; KOVÁCS GYŐZŐ GYULA meteorológus, meteorológia-történész, Veszprém; DR. NAGY SZABOLCS egyetemi adjunktus, Széchenyi István Egyetem, Deák Ferenc ÁJK, Veszprém; DR. PRÓDER JÓZSEF okl. vegyészmérnök, Veszprém; S. DR. PERÉMI ÁGOTA főmuzeológus-régész, Veszprém; RAINER PÁL régész, Veszprém; DR. REGENYE JUDIT régész, Veszprém; RYBÁR OLIVÉR geográfus, tanár, Veszprém; SOMFAI BALÁZS ny. főlevéltáros, Veszprém; SZÜTS ISTVÁN GERGELY PhD, történész-főlevéltáros, Balatonfüred.

Illusztrációk: Alexander Drewes, Birgit Schweizer, Földesi Ferenc, Györffy-Villám Zsombor, Kovács Győző Gyula, Rybár Olivér, Sárközi Judit, Somfai Balázs.

Veszprémi Szemle Várostartörténeti Közhasznú Alapítvány

MBH Bank Nyrt.:
73200189-11291268

Támogatóink:

Csik Richárd, Veszprém 9. vk. önkormányzati képviselője
Halmay Gábor, Veszprém 11. vk. önkormányzati
képviseelője

A Veszprémi Szemle megjelenését támogatták

Lásd a 41. oldalon.

A borító képei:

- Címlapon: Boldog Gizella a koronázási paláttal (részlet).
Fotó: Földesi Ferenc*
- 2. oldal: Keretes barnás város térkép, 1958. Illusztráció Somfai Balázs közleményéhez. Forrás: A szerző gyűjteményéből*
- 3. oldal: Balogh István 4-es honvéd gyalogos szolgálati emléklapja, Lovászpátona 1938. aug. 28. (Helytörténeti Gyűjtemény, Malomsok)*
- hátral: Veszprém látképe a Füredidombról 1893-ban (Cholnoky Jenő rajza – Magyar Földrajzi Múzeum, Cholnoky-hagyaték)*

TANULMÁNYOK

**Új avar kori lelőhely Veszprémben,
a Veszprém-Csucskai-dűlőben**

S. PERÉMI ÁGOTA

Különleges körülmények között, különleges helyen került elő Veszprém legújabb avar kori lelőhelye, az egykor itt élt avarság temetője.

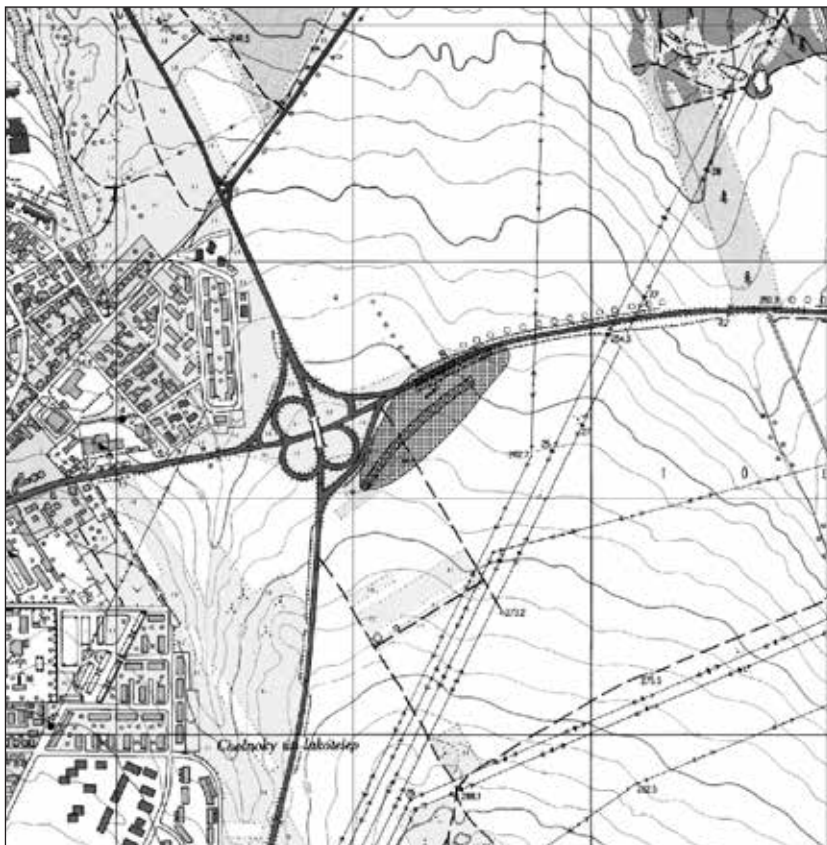
A lelőhely a 8. sz. főút építése során, a Veszprémet délről elkerülő út építése során látott napvilágot, gyakorlatilag a város határában, annak az útnak a nyomvonalában volt, amelyet a városba közúton jövők vagy távozók évszázadokon keresztül használtak. Nem is gyaníthattuk, hogy az aszfaltút alatt, csupán 100–120 centiméter mélyen egy több mint ezer évvel ezelőtt, talán éppen a mai város területén élt nép temetője található. Ugyanakkor a feltárások komoly nehézségekkel is jártak, ugyanis az itt haladó közlekedési út több évtized alatt történő folyamatos használata miatt a földrétegek erősen össze voltak tömörülve, betonkeménységűek voltak.

A lelőhely korábban ismeretlen volt, mindazok ellenére, hogy az újkorban különböző vezetékekkel, építkezésekkel többször is megbolygatták a sírokat. Ezek nyomait a feltárások során több esetben is megfigyelhettük. Az egyes nyomvonalak árcai a mélyebb sírokat nem érték el, de az esetlegesen elpusztított, sekélyebb sírokról nincs információnk.

A feltáró munkát nagymértékben nehezítette az igen szűkös határidő, az időjárási körülmények, az ásatási terület közvetlen közelében folyamatosan haladó gépkocsi forgalom. Mindezek ellenére igyekeztünk a szakmai követelményeknek megfelelő lehető legmagasabb szintű munkát végezni. Ez elsősorban a feladatban résztvevők odaadó munkájának köszönhető: a múzeum munkatársainak, régésztan hallgatóknak és nem utolsósorban a múzeum önkéntes segítőinek, akiknek ez úton is köszönettel tartozunk.

A temető előkerülési körülményei is különlegesek voltak, ugyanis a törvényi előírásoknak megfelelően az útépítés nagyberuházásnak minősült, így a földmunkák során a múzeum régészeti megfigyelés keretében végezte a régészeti

munkát. 2020. októberének végén a várost elkerülő, a Balaton felé haladó út nyomvonalát építették. Ennek során, a jövőbeni útfelület tükrének kialakításakor II. világháborús lövészárkok rendszer (Klára vonal), lőszerok, valamint egy itt elhunyt, temetetlen, fiatal szovjet katona földi maradványai kerültek elő. Ezek elszállítása érdekében értesítettük a megfelelő hatóságokat. A helyszínre érkező Győrffy-Villám Zsombor, Papp Attila és Pálffy Sándor kollégák ugyanakkor a területen sírokra utaló elszíneződéseket, beásásokat is felfedeztek. Ezek közül az egyikbe belebontottak. Az itt előkerülő apró gyöngy alapján a sír közép avar korra keltezhető leány temetkezésének bizonyult. A hivatalos szervekkel, kivitelezőkkel egyeztetve lehetőségünk nyílt a látható sírfoltok feltárására. Sajnos erre csak az új nyomvonal déli szakaszán volt mód, ugyanis az északi, Balaton felé menő útsáv már elkészült. Az út alatt levő sírokról így sajnos már semmit nem tudunk.

1. ábra: Veszprém-Csucsakai-dűlői avar kori lelőhely

Az ásatások első szakaszában, 2020 novemberében, több mint 5000 m²-es felületet tudtunk feltárni, ahol összesen 58 kisebb-nagyobb objektumot tudtunk megfigyelni, amelyek a kutatott terület teljes hosszában és szélességében helyezkedtek el. Egyúttal a feltárássra kijelölt rész teljes területén végig tudtuk dokumentálni a II. világháborús lövészárkok rendszert, amelynek mélysége nem érte el a sírokat. A temetkezésekben megfigyelt bolygatások elsősorban korabeli sírrablásokhoz köthetők, kevés kivétellel állati vagy növényi bolygatást is tapasztaltunk.

A feltárt objektumok közül hétben avar korra keltezhető temetkezéseket találtunk, amelyek közül elsősorban a fegyver mellékletes férfi sírokat emelhetjük ki (2., 3. és 7. sírok). Ezekből kerültek ki a legszebb leletek is, mindazok ellenére, hogy közülük kettő bolygatott, rabolt volt. Mindegyikben volt íjcsont melléklet, nyílcsúcsok, övveretek és a szokásos vas csat-kés-karika leletek. Ugyanakkor a 2. sírban faragott csontlemezek is napvilágot láttak, amelyek eredetileg nyíltartó tegezt díszítettek. Sikerült pontosan megfigyelni sírban való helyzetüket, így lehetőség nyílt elkészíteni a tegez rekonstrukcióját. Ez Pári Vilmosnak és munkatársainak (Magyar Történelmi Íjász Társaság és a Zengő Nyíl Történelmi Íjász Iskola és Kísérleti Régészeti Műhely) köszönhető, akik a 2. sír íjának hiteles, működő mását is elkészítették. Ez úton is köszönöm munkájukat.

A fegyveres férfiak csoportjában, az antropológiai vizsgálatok szerint, a 2. sírban egy 25–29, míg a 3. sírban egy 15–19 éves férfi nyugodott. Utóbbi esetben a háti és ágyéki csigolyákon fizikai terhelésre kialakult sérülés (sérv) volt látható, míg az idősebb férfi esetében TBC (tuberculosis) kóros megbetegedés nyomait figyelhették meg a vázon.¹ Ennek a járványos, fertőző betegségnek az emberi csontokon mutatkozó elváltozásait más esetben is ki lehetett mutatni. (Lásd dr. Tóth Gábor tanulmányát a Veszprémi Szemle 2024/1. kötetében.)

A kora avar kor végére, közép avar kor elejére (660–680. évek) keltezhető sírokat csoportjában a nagyfokú rablás ellenére három nő/leány sírja is előkerült.² 1. sírban nyugvó 11–13 éves leány az antropológiai vizsgálat szerint volt a legeszebb, talán korai halálát más trauma okozhatta. A sír kirablása a koponya környékét érte el. A sírrablók, ahogy a többi esetben is, pontosan tudták hol érdemes beleásni a sírokba, azaz a sírhantok a rablás idején még jól látszottak. A leletek közül megmaradtak a gyöngy mellékletek, a gyöngyök közé fűzött átlukasztott római érmek, bronz fülbevaló karika, a ruhát összefogó vas csat,

¹ Az első hét sír anyagát Libor Csilla (Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár) antropológus dolgozta fel, akinek ez úton is köszönetet mondunk a munkájáért.

² A 6. sírt teljes egészében megbolygatták, az emberi csontok közül is csak töredékek maradtak meg.

valamint kés. A 4. sírba 40–59 éves, míg az 5. sírba 35–44 éves nőt temettek el. Mindkét esetben több degeneratív elváltozást lehetett kimutatni a csontvázaikon. Leletanyaguk a nagyfokú rablás miatt igen csekély. (Visszadobott gömbös fülbevaló, töredékes vasleletek, gyöngyök.) A leletanyag, az antropológiai vizsgálatok (a csoport populációjára inkább a mongoloid jelleg jellemző) alapján a temető első generációjának sírjai nagy valószínűséggel a VII. század harmadik harmadában beköltöző avar néphez köthetők.

E korai temetőrész egyik legszebb temetkezése a 7. sírből került elő. Maga a sír az 1–6. sírok csoportjától 60–70 méterre helyezkedett el, mintegy elkülönülve a többi hasonló korú temetkezéstől. Ez volt az egyetlen bolygatatlan sír a feltárások első szakaszában. Úgy tűnhet, hogy ebben az esetben magányos sírról van szó, de ez a temetőszerkezet, inkább temetési terület, nem szokatlan különösen a kora avar korban, de mint példánk is mutatja, a későbbi időszakban is megfigyelhető. Számunkra, mivel itt nagyobb összefüggő felület egyidejű feltárása került sor, most nyílt lehetőség arra, hogy ezt a jelenséget dokumentálhassuk.

A 67 cm mély aknasírban egy 30–34 éves mongoloid férfi nyugodott. A csontokon fizikai terhelésre utaló porckorong sérv nyomai, valamint a bal tibian gyógyult törés volt megfigyelhető, amely dislocatio (rosszul összeforrt, elmozdult csontok) miatt megvastagodott.

A mellékletek alapján valószínűleg a közösség fegyveres vezetője lehetett. Hátját, a közép avar kor férfi viseleti szokásának megfelelően, két varkocsba fonta, végére bronz varkocsszorítót húzott, amelynek felső lapját fogazott fonatminta

2. ábra: 7. sír 3D felvétel a helyszínen (Fotó Győrffy-Villám Zsombor, LDM)

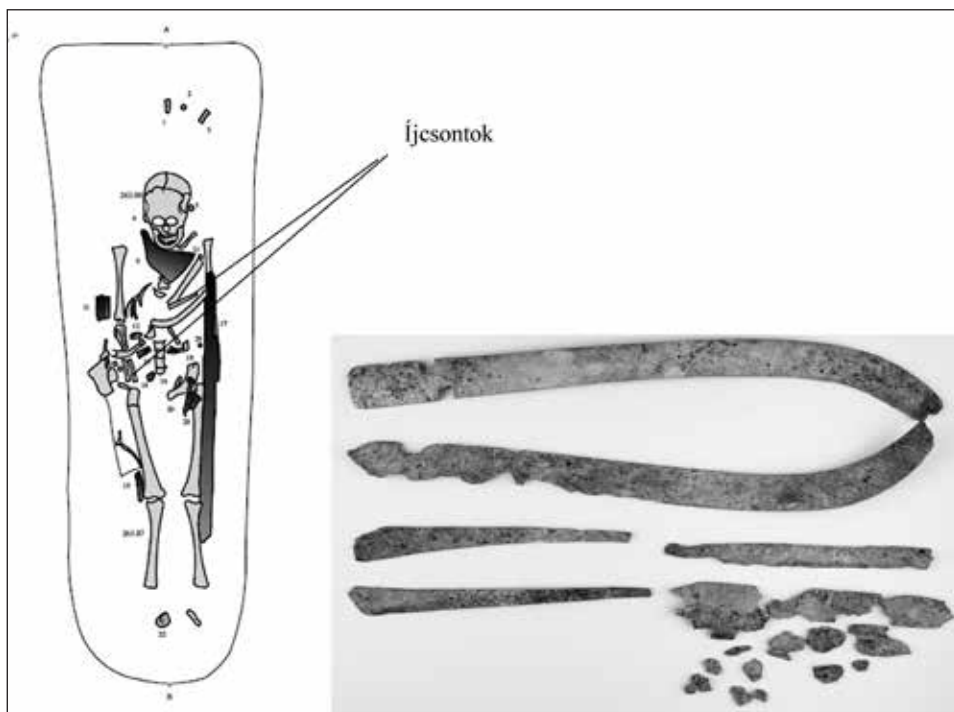
3. ábra: 7. sír varkocsszorítók és fülbevalók (Fotó Sárközi Judit, LDM)

díszítette. Fülében egy-egy nagyobb gyöngycsüngővel díszített ezüst fülbevalót viselt. Derékán (valójában a medencecsontokon és alatt előkerült leletekről van szó) bronz lemezből préselt veretekkel díszített öv volt.³ A vascsattal összefogott díszszegecsekkel kivert öv, a mellékszíjak végén levő díszítetlen bronzlemez szíjvégek alapján az öv még valamikor a VII. század második harmadában készülhetett, de sírba már a század harmadik harmadában került viselőjével együtt. Az öv jobb oldalára erősítette fel a fatokban tartott közel 14 centiméter hosszú vas kését, amely hosszan lógott le a combcsont (térd magasságában) mellett. Ugyan-ezen az oldalon viselte a tarsolyát (minden bizonnyal bőrből készült), amelyben további kisebb, 6,6 centiméter hosszú vaskés, különböző vas szerszámok, tárgyak, valamint egy zöldes-szürke színű kő (fenőkő?) is volt.

A sírban nyugvó férfi harcos voltát igazolják a sírban talált fegyverek: íjcsont maradványok, nyilak, láncpáncél töredékek, kétélű kard.

A sírban előkerült íjcsontok helyzete alapján az íjat az elhunyra keresztben, ferdén helyezték el. Az egyenesre vágott, keskeny, 2,3 cm széles felső íjcsontok a „mellkas” bal oldalán, ferdén helyezkedtek el. Az íj középcsontjai ugyanakkor szilánkosra törve kerültek elő a jobb medencecsontokon. Az alsó kar csontjai nem voltak meg. Egyértelműen szándékosan összetört íjról van szó. Olyan benyomást keltettek, mintha temetéskor a behelyezett íj közepére erőteljesen rátaposva törték volna el. Hasonló rítust más, bolygatatlan sírok esetében is megfigyeltek. Viszonylag ritka jelenségről van szó. Általában a szándékosan középen ketté tört íjat összehajtva az elhunyt koponyájának környékén találták meg. A csucskai 7. sír törött íjához hasonló, alsó íjcsont nélküli előfordulásra eddig csupán egy hasonló esetet ismerünk, valószínűleg a szándékos íjrongálás másik változatát képviselhetik.

³ A veretes övek, különösen a férfiak/fiúk esetében, az egész avar kor folyamán nyomon követhetők, mi több, a régészeti kutatás számára fontos keltező értékkel bírnak. Ezek kivitele, készítése, formája, díszítése, az övek szerkezete egy-egy temetkezés keltezését segítik.

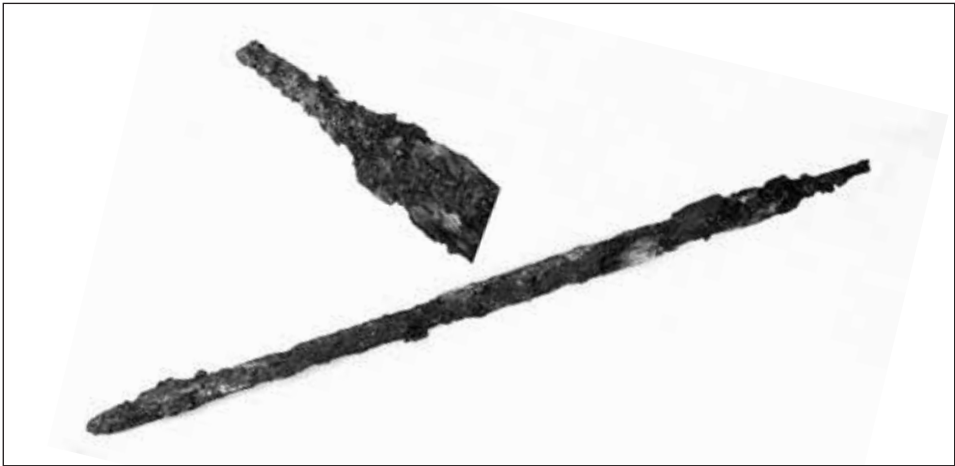
4. ábra: 7. sír íjcsontok (Fotó Sárközi Judit, LDM)

A jelenség háttérével kapcsolatban érdekesek eredményeket hoztak a kutatók. Úgy tűnik, hogy az íj kettőtörésével az adott közösség vezetőjének halálát jelezték. Ugyanakkor az íj nem csak fegyver, hanem hatalmi jelvény is volt, így az íj pusztulása/használatlanná tétele egyúttal a vezető hatalmának megszűnését is szimbolizálhatta. A kevés biztos adat alapján elsősorban a rangosabb férfiak temetkezéseiben fordul elő ez a szokás, pontosabban a VII. század harmadik harmadában eltemetettek körében figyelhető meg, akik egy etnikailag (jellemzően mongoloidok) és a temetkezési szokások tekintetében egységes, jól körülhatárolható csoportot alkotnak.⁴ Ebbe a csoportba sorolható a 7. sír elhunytja is.⁵

⁴ Az összetört avar és honfoglalás kori íjakkal Lezsák Gabriella több tanulmányban is foglalkozott. M. LEZSÁK 2017. 399–411. o.; M. LEZSÁK 2020. 15–27. o.

⁵ Nem zárható ki, hogy a szándékos íjtörés több esetben is előfordulhatott, de ennek bizonyítása csak abban az esetben lehetséges, ha a sír bolygatatlan volt, illetve olyan íjat tartalmazott, amelynek karjait, markolatát csontlemezzel merevítették. Gyakran, mint ahogy az alábbiakban is látni fogjuk, több esetben nyílcsúcsokat tartalmazó sírokból hiányoztak az íjra utaló leletek. Ezek hiányában nehéz következtetni arra, hogy mennyire lehetett általános szokás.

A 7. sírban 2 darab nagyobb vas nyílcsúcs került elő, amely az avar korban jellemző három élű változat volt. Mindkettő a bal medencecsontokon volt, ahol egy kis vas akasztó töredéke is napvilágot látott, jelezve, hogy eredetileg a nyilakat tegezben tartották. Maga a tegez minden bizonnyal valamilyen szerves anyagból, talán fakéregből, bőrből készült. Ennek nyomai már nem maradtak meg. A nyilak helyzete alapján, kalkulálva a nyílvevők feltételezett hosszával is, a tegezt lecsatolva helyezték az elhunyra, keresztben a bal medencére, a két combcsont közötti részre.

5. ábra: 7. sír kard lelete és részlete (Fotó Sárközi Judit, LDM)

Ritka mellékletek közé tartoznak a láncpáncél leletek, pontosabban egyelőre a csucskai 7. sír darabja az egyedüli, amelyet viseleti helyen, a védőöltözet részeként a „nyakon” (nyakcsigolyákon) és a „mellkason” (bordákon) találtunk meg egy csomóban. Valószínűleg felgyűrődött, háromszög alakú, 15x23 centiméteres darab volt. Természetesen a régészeti szakirodalomban az avar kor különböző fázisaiban ismertek láncpáncél leletek, de ezek jó része női vagy gyermek sírokból került elő. Ezek a kisebb-nagyobb láncpáncél darabok ugyanakkor inkább amulettként, óvó-védő szerepet tölthettek be. Fegyveres férfi sírjában általában a sír valamelyik részén található láncpáncél darabok. Néhány kora avar kori ló sírból is ismertek tenyérnyi méretű, vaskarikákból fűzött láncpáncél részletek, amelyek az előkerülési hely alapján a ló páncéljának részei voltak.⁶

⁶ Például a Szegvár-Oromdűlő 33. sír esetében, ahol a ló bal mellső bordáin, a bal lapocka és a csigolyasor közötti részről került elő egy 11x9,5 cm-es töredék. LŐRINCZY 2022. 181–182. o.

Az apró vaskarikákból sűrűn összefűzött láncpáncélok különösen az avar kor későbbi időszakában bukkantak fel egyre gyakrabban. Ennek oka a korábbi nehézlövesség szerepének csökkenése. Helyette megjelent a gyorsabb könnyűlovaság. Megváltoztak a közelharc fegyverei is: a korábban egyponthoz felfüggesztésű kardok helyett a kétponthoz felfüggesztésű szablyák kerültek előtérbe. A változás a lándzsák esetében is nyomon követhető: megjelentek a keskeny pengéjű kónikus lándzsacsúcsok. Ezek ellen a láncpáncélok jobban ellátták védelmi szerepüket, mint a korábbi lemezes, lamellás változatok. A változást néhány ábrázolás is alátámasztja: a nagyszentmiklósi kincs 2. edénye vagy a Balatonszőlős-Tsz istálló szórvány övveretei, amelyek láncpáncélos, lándzsás férfiakat ábrázolnak. A csucskai-dűlői láncpáncél darab a védőfegyverzetben történő változást jelzi, de egyúttal ezek rendeltetészerű viseletének első ismert példája.

A 7. sír további fegyvere egy egyenes, kétélű, keresztvas nélküli vas kard, amely lecsatolt állapotban, fa tokban a bal felkar és alkarcsontokra fektetve került elő. Hossza 89,5 cm, penge szélesség 3,5–4 cm. A középső nyélállású markolat hossza 9,4 cm, szélessége 1,7 cm. Ez a kard típus a második leggyakrabban előforduló változat. Méretei alapján a VII. század 2. harmadára keltezhető. E kardok közös sajátossága, hogy a kétélű penge lencse átmetszetű, ugyanakkor nem rendelkeznek keresztvassal és a markolatot, illetve a tokot díszítő nemesfémlemezzel veretekkel.

Hasonló kardok többsége a Dél-Alföldről ismert, de közülük kilenc dunántúli lelőhelyekről származik. A kísérő leletek alapján a Dunántúlon a VII. század első feléből, a VII. század második harmadára keltezhető sír együttesekből jól ismertek. Ez a datálás megfelel a csucskai-dűlői sír keltezésének.⁷ A kardtok fa anyagának vizsgálata még nem történt meg, de más kardtokok vizsgálata alapján tudjuk, hogy fűzfából, nyírfa, vörösfenyő, magyar hárs szolgált alapanyagul, amelyeket a vizsgált esetekben még bőrrel is bevontak.

Összességében a Veszprém-Csucskai-dűlői 7. sírban ereje teljében levő mongoloid harcos férfi nyugodott, fegyvereivel, védelmét szolgáló láncpáncéllal és a korabeli viseletnek megfelelő tárgyaival. A hasonló korú temetkezésektől távolabb helyezték nyugalomra, minden bizonnyal a rangjának megillető távolságban a többiektől. A leletek alapján az adott közösség rangos vezetője lehetett, aki a VII. század közepe után, a VII. század harmadik harmadában hunyt el.

⁷ Veszprém megyében egyenes, két élű kard Pápa-Úrdomb 1. sírból ismert és valószínűleg a Várpalota-Bántapusztai 20. sír kardja is hasonló lehet. Kora avar korból a múzeum gyűjteményében egy egyélű, karikacsüngős kard található Veszprém-Kádárta-Gelemér 15. sírjából. A többi szálfelegyver szablya: Öskü-Agyaggödör 2. sír, Balatonudvari-Fövényes 195., 531. sírokból ismert, közép avar korra keltezhető.

A VII. század közepe után itt megtelepedő és ide temetkező avar közösség, ezen belül a fegyveres férfiak feladata lehetett az itt élő avar közösségek védelmének ellátása, az itt vezető utak ellenőrzése. Sajnos ennek a korai temetőrésznek csupán a bemutatott hét sírját volt lehetőségünk feltárni.

A temető további részleteit a már elkészült elkerülő út nyomvonalának északi oldalán kialakított vízelvezető árok ásása közben, az árok alján és rézsűjében tudtuk feltárni 2021. év elején. Ezek a korábban kutatott területtől távolabb, a lelőhely keleti részén voltak. A két temetőrész kapcsolatát, folyamatosságát nem tudtuk dokumentálni, de egyértelmű, hogy a két részlet összetartozik. Mindazon ellenére van ez így, hogy az ekkor előkerült temetkezések már egy későbbi időszakra keltezhetők. Ekkor újabb nyolc sírt sikerült feltárni, amelyek közül csupán hetet tudtunk kibontani a rézsű kisebb megbontásával.⁸ Az előkerült sírokban, a leletanyag és csontvázak alapján, két gyermek, két nő, három férfi nyugodott.

Ugyancsak 2021. évben, szeptemberben és novemberben, volt módunk egy-egy rövidebb feltárássra, ugyanis mint arra számítani lehetett, a temető tovább folytatódott északi irányba. A lelőhely újabb részlete Veszprém város keleti határában, a régi 8-as főközlekedési út Veszprém felé vezető északi oldalán, az út nyomvonalának és vízelvezető árkának építése közben került elő.⁹ (Lásd az 1. ábrát) A szeptemberi munkák során újabb 33 sírt sikerült megmenteni, amelyek közül négyet csak félig lehetett kibontani. A sírok további részei az út déli felére húzódtak át, rábontás nem volt lehetséges. Teljes feltárássukat az útépités következő fázisában terveztük. A sírok közül kettő üres volt (valószínűleg eldózerolták), míg egy sírban két felnőtt nyugodott.

A szeptemberi feltáró munka folytatásaként novemberben a bekötőút bal oldali pályájának munkálatai során volt lehetőség a temető újabb részének feltáráására. A korábbi évek, évtizedek alatt több árokkal, vezetékkel bolygatták a területet, de ezek csupán néhány helyen érték el a sírok szintjét. A feltárás során újabb 28 sírt és 3 objektumot, árok részletet sikerült dokumentálni. Sajnos a korábbi tervekkel szemben a szeptemberben félig kibontott sírokat az építkezés technológiája miatt már nem tudtuk feltárni.

Az öt különböző időpontban és az útépités fázisainak megfelelő ütemben, a rendelkezésünkre álló területen összesen 74 sírt, sírrészletet vagy sír nyomokat tudtunk megmenteni.¹⁰

⁸ A 9. számú sírnak csupán egy kisebb része látszott az árokban, teljes feltáráshoz már nem járult hozzá a kivitelező.

⁹ A városi új uszodával egy vonalban.

¹⁰ Három erősen bolygatott objektum esetében ezeknek a temetőhöz való tartozása kérdéses.

A temető szerkezete kapcsán jól megfigyelhető, hogy a sírok többé-kevésbé szabályos nyugat-keleti irányú sorokba rendeződtek, a sírok helyenként sűrűsödtek, kisebb csoportokat alkottak. Sajnos a temető teljes kiterjedéséről vagy a szerkezetével kapcsolatban egyelőre más adatokkal nem rendelkezünk. Jelenleg csak az bizonyos, hogy a városba vezető út sávjában feltárt területen a temető nyugati és keleti szélét sikerült megtalálni, de ugyanitt sem az északi, sem a déli kiterjedése nem ismert. Ugyanígy nem tudjuk, hogy a temető két – korai és későbbi – részén milyen, mennyi temetkezés található, hogy kapcsolódtak össze. Ezekre a kérdésekre csak további kutatásokkal tudnánk választ adni.

A feltárások első szakaszában előkerült sírokkal összehasonlítva, a később feltárt sírok több szempontból is más jellegűek voltak, a jellegzetes közép és a késő avar időszakot reprezentálták. Ezt mind a temetkezési szokások, mind a leletanyag alapján jól nyomon tudtuk követni.

Temetkezési szokások

Általánosságban elmondható, hogy a sírok mindegyike téglalap alakú, lekerített sarkú akna sír volt. Néhány esetet kivéve az átlagos mélység 68–80 cm között volt. Ugyanakkor, ahogy az más temetők esetében is jellemző, a gyermek sírok sekélyek voltak: 11–34 cm közötti mélység jellemző. Csecsemő temetkezéseket nem találtunk, ami a terület többszöri bolygatásának is betudható.

Az elhunytakat általában hanyatt fektetett, nyújtott helyzetben helyezték a sírba. A karcsonatok nyújtott helyzetben, a csontváz mellett voltak. A comb- és lábszárcsonatok is általában nyújtott helyzetben kerültek elő.

A korai időszakban a sírok általában NyÉNy–KDK-i tájolásúak, kivéve a kora avar kor végi 3. és 7. sírokat (NyDNy–KÉK). A közép avar korra jellemző módon a tájolás egyre inkább észak felé tolódott (ÉNy–DK), míg a késői sírok jó része ÉÉNy–DDK-i, illetve É–D-i volt. Ezek a tájolási adatok, lassú északi irányban történő elmozdulás, megfelelnek a hasonló korú avar kori temetők tájolási adatainak. Ugyanakkor, különleges módon, a közép avar kori sírok között, a feltárt terület közepén, egy sírsor esetében, illetve a feltárt terület nyugati szélén Ny–K-i tájolású sírokat találtunk. Gyakorlatilag a temető soros rendjére merőlegesen helyezkedtek el. Mindezek ellenére ezekben az esetekben a leletanyag nem tért el a körülöttük levő sírok anyagától. Egyelőre nem tudjuk megmagyarázni ezt az átlagtól eltérő jelenséget. Egy esetben, a 45. felnőtt sír esetében, ellenkező, azaz D–É-i tájolást lehetett megfigyelni.

A sírokban koporsóra utaló nyomokat csupán egy biztos esetben lehetett megfigyelni. A 64. kislány rabolt, bolygatott sírjában bontás során, 30 cm mélyen

gyenge koporsó nyomok voltak. A deszka 1 cm vastag volt. Sajnos a szerkezetét már nem lehetett megállapítani.

Több csontváz esetében a csontok elhelyezkedése alapján arra gondolhatunk, hogy az elhunytat a temetés során eredetileg valamilyen szerves anyagú takaróba szorosan belecsvarhatták. (Például 14. férfi és 15. nő sírja). Ugyancsak érdekes temetkezési szokás, hogy egy-két esetben a csontvázak szintje alatt a sír aljáig átlagban 8–10 cm földréteget lehetett megfigyelni. Ez arra utalhat, hogy temetéskor valamilyen vastag szerves anyagot helyeztek a sír aljába és erre fektették az elhunytat.

Két esetben kettős temetkezés került elő, vagyis egy sírgödörben ketten nyugodtak. A halottakat egy időben temették el. A 38. sírban 23–30 éves nőt és 30–40 éves férfit, a 60. sírban 23–32 éves és 52–58 éves férfit temettek el. Nagy valószínűséggel rokonai kapcsolatok lehettek közöttük. Avar kori, különösen a későbbi időszak temetőiben, nem ritka a kettős vagy többes temetkezés.¹¹ Az okok között számításba jönnek különböző járványok, betegségek, de különösen a késői időszakban akár más, mentális problémák, szorongás, öngyilkosság stb. is felmerülhet. Esetünkben inkább az előbbi okok játszhattak közre, amire az embertani vizsgálatok eredményei alapján is gondolhatunk. A csucskai közösségben jelentős számban mutatható ki a csontgümőkor, azaz tbc, mint többek közt a 60. sír B csontváza esetében is. További kettős, felnőtt-gyermek közös sírja volt a 3., 23. és 43. sírban, de mindhárom esetben olyan nagyfokú volt a korabeli és az újkori bolygatás, hogy ezek kimutatása csak antropológiai elemzéssel sikerült.¹²

A korai és a későbbi temetőrész között mutatkozó különbségek egyik legszembetűnőbb jelensége, hogy a késői sírokban megjelentek az állatsont és edény mellékletek. Mindkettő az avarság pogány hitvilágához köthető: az eredetileg húsos ételmellékletek és az edényekben sírba helyezett folyékony italok az elhunyt túlvilági úttravalói voltak. Gyakran egy-egy sírban, egymásra halmozva, több állat csontját találtuk meg (szarvasmarha, sertés, juh/kecske, egy esetben halcsontok).

¹¹ Veszprém vármegye területéről számos hasonló temetkezést ismerünk: Veszprém-Kárártá-Gelemér 2. és 3. sír, utóbbiban fiú testvérpár. Publikálás alatt; Szentgál-Köves telek 2. sír négyes temetkezés, valószínűleg két házaspárt közös sírgödörben, azonos időben történt temetése. Az egyik párt ellenkező tájolásban helyezték a sírba. (S. PERÉMI 2004. 79. o.); Nemesvámos-Kapsa utca 3. sír férfi-nő-gyerekek, családi (?) sír (S. PERÉMI 2006. 72. o.); Ajka-Akácus u. 7. számú telek 4. sír két felnőtt (S. PERÉMI 2008. 115–117. o.) Ajka-Avar utca 1. és 2. sír/1998. év (S. PERÉMI 2001. 174. o.).

¹² A temető embertani anyagát dr. Tóth Gábor (ELTE SEK BDPK Biológiai Tanszék, Szombathely) dolgozta fel, tanulmánya a *Veszprémi Szemle* 2024/1. kötetében olvasható. Munkáját ez úton is hálásan köszönjük.

Az edények száma kilenc, amelyeket általában a combcsontok, medencecsontok környékére (lehetőleg „kézközelbe”) helyeztek a sírba, kivéve az 54. fiatal leány sírját, ahol az edény a koponya mellett volt. A 34. férfi sír korongolt edényén kívül a többi kézzel készült, gyengébb kivitelű, esetenként bekarcolt hullámvonalakkal díszítettek.

Végezetül a rablások, bolygatások kapcsán tizenöt esetben figyeltük meg ezek nyomait. Részben korabeli rablások, bolygatások nyomai voltak, ugyanakkor több sír is újkori bolygatásnak esett áldozatul. Az esetek egy részében a csontvázak teljesen elpusztultak vagy a különböző nyomvonalas beruházások során bolygatták meg a temetkezéseket. Így sajnos e sírok kapcsán sok fontos információt veszítettünk. A feldolgozást nehezíti, hogy a rendelkezésre álló területek feltárására sincs egyelőre mód.

Leletanyag

Összefoglalónk első részében már szó volt a temető korai sírjainak leletanyagáról, de ahogy a temetkezési szokások (tájolás, étel-ital mellékletek), úgy a leletanyagban, a viseleti tárgyak vonatkozásában is megfigyelhetők a változások.

A férfi/fiú viseletének, ahogy arról már szó volt, az egyik legfontosabb része a veretekkel díszített öv volt. A bőr övre felszerelt ritkán arany, többségében ezüst, bronz vagy ónozott bronz lemezekből préselt, különböző formájú és díszítésű veretek a közép avar kori viseletnek is jellemzői. Ugyancsak e korszakra tehető a zömében bronz lemezből kivágott téglalap vagy négyyszögletes alakú veretek, amelyeket jellegzetes nagyfejű szegecsekkel erősítettek fel. A későbbi időszak veretei más technológiával, öntéssel készültek, az időszak korai fázisában griffeket, indákat jelenítettek meg, de a változatos szerkezetű övek divatjának végén növényi, inda, virág stb. ornamentika jelent meg. Ezek alapján a csucskai-dűlői férfi sírokat is jól tudjuk keltezni.

A temető feltárt késői részén hat veretes öv került elő. Préselt övdíszek három sírban voltak, amelyek a terület nyugati, észak-nyugati részén helyezkedtek.

6. ábra: 65. sír övveretek (Fotó Sárközi Judit, LDM)

7. ábra: 46. sír varkocsszorító, övveretek (Fotó Sárközi Judit, LDM)

8. ábra: 29. sír vegyes övveretek (Fotó Sárközi Judit, LDM)

Ezektől keletre, illetve észak-keletre találtuk a lemezből kivágott veretes öveket, míg a terület legkeletibb oldalán a veretek között már megjelent az öntött szíjvég is. Ez a területi elhelyezkedés egyúttal nagyon jól mutatja, hogy a késői időszak népségének temetője keleti, észak-keleti irányban folytatódott.

A korai és a későbbi férfi sírok közötti egyik lényeges eltérés a fegyverzetben mutatható ki. A harcos férfiak mellé temették a nyilaikat, ugyanakkor íjnak, legalább is csontlemezekkel megerősített íjnak, nem volt nyoma. A nyilak száma 1–5 darab között volt, jellegzetes három élű változatok, amelyek a teljes avar időszakban végig megtalálhatók. Összesen 21 sírban volt nyíl melléklet, némi túlzással szinte minden férfi/fiú sírban.¹³ Talán nem véletlenül, ugyanis nagy valószínűséggel az itt élő avar közösség feladatai közé tartozhatott a terület, az ezen keresztül haladó utak ellenőrzése, védelme. Ugyanakkor a hiányzó íjcsontok arra utalnak, hogy a fegyvert nem is tették be a sírba, esetleg, hogy olyan íjakat helyeztek be, amelyeknek nem voltak csontlemez részei.

A férfi viselet megszokott darabjai a vascsattal összefogott övek, amelyekre vaskarikák segítségével a fa tokban viselt, fanyelű késeket, vagy bőr/textil tarsolyokat akaszthatták. Utóbbiakban tartották a tűz csiholásához szükséges kovaköveket és vas csiholókat, vagy a számukra fontos tárgyakat, ahogy a

¹³ A leletanyag értékelése szempontjából sajnos a bolygatott, rabolt sírok csak korlátozottan használhatók.

szarvas agancsából készült bogozót is. Utóbbi leletből összesen három darab került elő.

Minden bizonnyal a férfiak hosszú, varkocsba font haját viseletek, legalább is erre utalnak a rangosabb férfiak sírjaiból előkerülő fém varkocsszorítók.¹⁴ Temetőnkben három sírból ismert. A már említett 7. síron kívül lemezes lappal ellátott a 46. (*Lásd 7. ábra*), míg rúd alakú változata a 60B. sírból látott napvilágot. Úgyszintén a rangosabb férfiak ritkán ezüst, gyakrabban bronz huzalból hajlított kerek karikájú fülbevalókat is viseltek, általában egy-egy darabot, ritkán párosával.

A női/leány sírok emlékanyaga is híven tükrözi az aktuális viseleti szokásokat. A korábbi időszakban kerek karikájú bronz fülbevalókat viseltek, amelyek kisebb-nagyobb gömbölyű gyöngycsüngővel voltak díszítve. Később a karika ovális alakúra változott, a gyöngycsüngő is hosszúkács, hasáb alakú lett.

Nyakukban gyöngysorokat hordtak, amelyek összetétele ugyancsak az adott időszak divatjának megfelelően apró sárga, fekete, barna ún. kásagyöngyökből állt, míg később egyes sorok jellemzők: a kásagyöngyök mellett megjelentek a világos zöld, kék, fekete dinnyemag formájú gyöngyszemek. A késői időszakban egyeduralmukodóvá váltak a csak dinnyemag alakú szemekből álló sorok. A gyöngyök közé időnként átfúrt római kori bronz érmeket is fűztek. (*Lásd 9. ábra*) A temető egyetlen karperec lelete a 17. sírből került elő, a kor divatjának megfelelően négyyszögletes átmetszetű bronzhuzalból készült, felületét apró háromszög poncolással díszítették.

Ugancsak egyedüli leletként került elő a 20. kislány sírjából egy aranyozott felületű, kőberakásokkal díszített mellboglár, amely a nyaknál felhasított ruha összekapcsolására, díszítésére szolgált. (*Lásd 9. ábra, középen*)

A ruhájukat minden bizonnyal általában vas csatos övvel fogták össze, amelyre a férfiakhoz hasonló módon kis fa tokban viselt késüket, tarsolyukat is felfüggesztették. Ugyanakkor a ház körüli munkák során használt női/leány sírok kései méreteiket tekintve mindig kisebbek. A korabeli asszonyok munkája volt a szövés is. Ennek a hosszadalmas, fárasztó munkának egyik bizonyítéka a kenderből, lenből vagy gyapjúból készült szálak összesodrására, feltekerésére szolgáló, az orsófák aljára erősített, felhúzott agyag orsógombok/orsókarikák. Ezeket szinte minden női sírban megtaláltuk.

¹⁴ A többi férfi varkocsát akár textil vagy bőr szalagokkal köthették össze. Erre utalhatott Theophanes bizánci történetíró sokszor idézett *Chronographia* c. munkájában is: „... Ugyanebben az időben bejött Bizáncba azoknak, akiket avaroknak mondanak, a furcsa népe s összefutott az egész város megnézésükre, mert soha még ilyen népet nem láttak. Hátul nagyon hosszú volt a hajuk szalagokkal megkötve és befonva...”

9. ábra: Női, gyermek sírok leletei. (Fotó Sárközi Judit, LDM)

Nagyon ritka lelet a 27., szinte teljes egészében elpusztított női sírból származó ásópapucs (10. ábra). A fából készült ásó lapjára, végére erősítették fel, így megkímélve magát a szerszámot, de egyúttal megkönnyítve a munkát. Könnyen, bárhol használható munkaeszközzről van szó, legyen szó kertről vagy szőlőről. Avar környezetből, hiteles feltárásból csupán néhány darab ismert.

10. ábra: Ásópapucs a 27. sírból (Fotó Sárközi Judit, LDM)

Az avar korban élt gyermekek viselete általában azonos volt a felnőttekével, csupán méretben és néhány életkorhoz kötött elemében tértek el tőlük. Ugyanakkor esetünkben csak gyerek sírokból ismertek a vasból készült kis gömbölyű csörgők. (9. ábra alsó sor) A belsejükben elhelyezett kisebb vas gömbök „szóaltatták” meg a csörgőt. Temetőnkben a 23. és a 33. sírokból került elő csörgő, az utóbbi esetben két darab is volt.

Röviden áttekintve a Csucskai-dűlőn eddig feltárt sírok anyagát úgy véljük, hogy a temetőt nagyjából a VII. század közepén, harmadik negyedében nyitották meg és a VII. század végén, a VIII. század elején még használták. Az első generáció sírjai a terület nyugati oldalán kerültek elő, majd keleti, északi irányba bővítették a temetőt. Összességében megállapítható, hogy bár a feltárások során a csucskai-dűlői temetőnek csupán kis részét ismerhettük meg, ez Veszprém városa avar kori időszakának egyik igen fontos lelőhelye. A mai város területén korábban előkerült négy avar temetőjével együtt híven reprezentálja, igazolja azt a megállapításunkat, hogy a területen az egész avar kor folyamán fontos avar központ létezhetett.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- M. LEZSÁK Gabriella (2017): Törött és rongált íjak a népvándorlás kori és a 10–11. századi kárpát-medencei leletanyagban. (Broken and damaged bows in the Carpathian Basin find material of the Migration Period and of the 10th–11th centuries) *Hadak útján XXIV. A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája: PPKE BTK Régészeti Tanszék – MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport. Esztergom 2014. november 4–6.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. Vol 3.2. Főszerk.: Türk Attila. Szerk.: Balogh Csilla – Major Balázs. Budapest – Esztergom. 399–411. o.
- M. LEZSÁK Gabriella (2020): A 6–11. századi Kárpát-medencei temetkezések szándékosan rongált íjairól. - О намеренно поврежденных луках из погребений Карпатского бассейна VI–XI вв. (Bilingvis tanulmány) *Первый Молдо-Венгерский Археологический Круглый Стол. Кишинёв, 10–11 июня 2015 г - I. Moldáo–magyar régészeti kerekasztal konferencia Kelet-Európa kora középkoráról. Chişinău, 2015. június 10–11.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia Vol. 18. Szerk.: Türk Attila – Budai D. Adorján O.Praem. – Лилия В. Дергачёва – Виталий С. Синика – Роман А. Рабинович. 15–27. o.
- LŐRINCZY Gábor (2022): A szegvár-oromdűlői temető és a Tiszántúl kora avar időszak (The Szegvár-Oromdűlő Cemetery and the Avar Period in the Trans-Tisza Region) *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. Vol. 25.* Szerk.: Lőrinczy Gábor – Major Balázs – Türk Attila. Budapest – Szeged – Szentés.
- S. PERÉMI Ágota (2001): Ajka-volt téglagyár késő avar kori sírjai (Spätawarische Gräber auf dem Gelände der ehemaligen Ziegelfabrik in Ajka) *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve (WMMÉ), Szekszárd XXIII.* 161–220. o.
- S. PERÉMI Ágota (2004): Újabb avar kori leletek Veszprém megyében I. Késő avar kori sírok Szentgál-Kövestelek, Fűzfa utcában (More recent Avar period finds in Veszprém County I. Late Avar period graves in Fűzfa street, Szentgál-Kövestelek) *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (VMMK), Veszprém 23.* 73–97. o.
- S. PERÉMI Ágota (2006): Újabb avar kori leletek Veszprém megyében II. A Nemesvámos-Kapsa utcai avar kori sírok. (Further finds from the Avar age in Veszprém county II. The Avar graves of Kapsa street, Nemesvámos). *VMMK 24.* 67–94. o.
- S. PERÉMI Ágota (2008): Újabb avar kori leletek Veszprém megyében III. Az Ajka-Akácós utca 7. számú telek késő avar kori sírjai. (New finds of the avar Age in Veszprém county III. Late avar Age tombs in Ajka-Akácós street.) *VMMK 25.* 107–142. o.

A királynéi birtokok Veszprémben és a történelmi Veszprém vármegyében az Árpád-korban

KÁDÁR TAMÁS

Árpád-kori királynéink gyaníthatóan eredetileg az ország csaknem valamennyi vidékén, sőt, a XII–XIII. század fordulója tájáig alighanem szinte a királyság összes megyéjében rendelkeztek birtokokkal, falvakkal, kizárólagos szolgálatakra rendelt népekkel, vagy jövedelmekkel. A XIII. század derekára-második felére, amikor a központi és a helyi oklevelezés robbanásszerű elterjedésének és az így megsokszorozódó iratkibocsátásnak köszönhetően a királynéi birtokszervezetre vonatkozó adataink is látványosan megszaporodnak, már egy a korábbi eloszlási viszonyoktól jelentősen eltérő kép bontakozik ki a tárgyban. A változás kétségteljesen legszembetűnőbb, bizonyára nem a véletlenek összejátzásának nyomán előállt eleme, hogy – a keresztény, nyugati típusú monarchia 1000 táján végbement megalapítását követő legalább egy évszázadhoz képest – a királynék birtokai egyes, ráadásul igen nagy kiterjedésű országrészekben teljesen, jóformán nyomtalanul eltűntek, javarészt csak a helynévi anyagból következtethetünk egykori meglétükre, más régiókban, pontosabban hozzávetőleg hét-nyolc vármegye területén ellenben feltűnően nagy számban és sűrűségben, valóságos egybefüggő birtokfüzéreket vagy fekvőségbokrok formájában találkozunk velük.

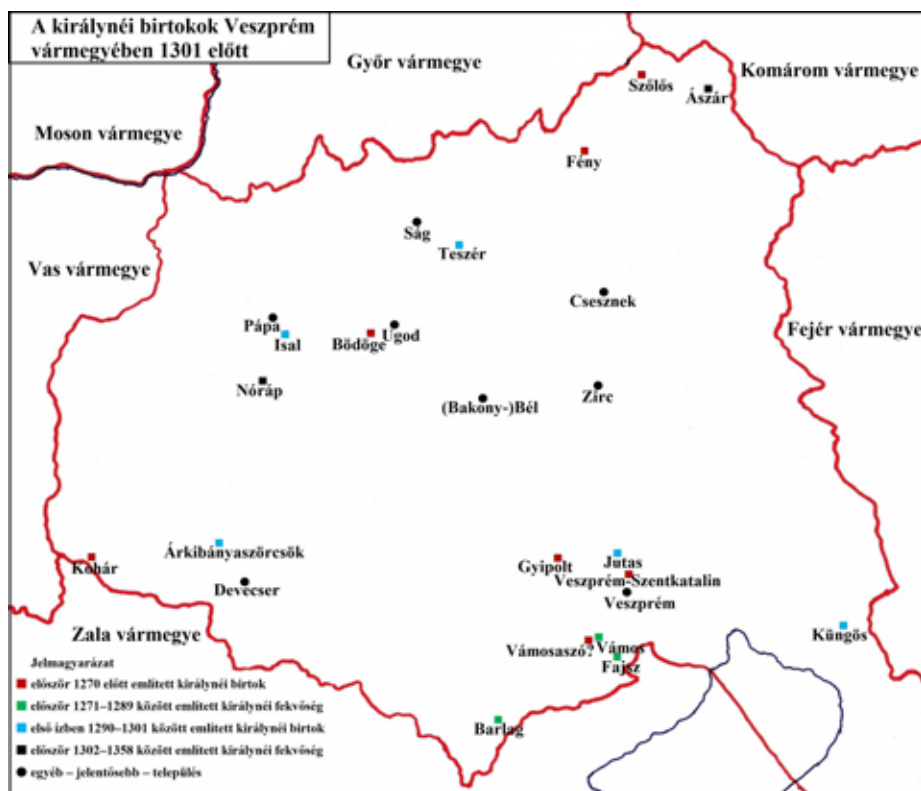
Szlavóniában, Erdélyben és Dél-Alföld meglehetősen nagy részén egyáltalán nem, vagy egy-két kivételt leszámítva, csak rendkívül szórványosan tudjuk kimutatni a királynék hajdani, 1301 előtti birtoklását, a mai Dunántúl középső, a Balatontól északra, illetve délre, nagyjából Székesfehérvár és Sárvár közé eső, észak-déli vonalú sávjában ugyanakkor legalább 60 olyan birtoktestről van tudomásunk, amely az Árpád-korban bizonyosan a királynék joghatósága alá tartozott. Ez a három vármegyét (Győrt, Veszprémet és Somogyot) teljes egészében lefedő, valamint hat vármegye (Vas, Zala, Baranya, Tolna, Fejér és Komárom) kisebb-nagyobb, a Balatonhoz legközelebbi részeire kiterjedő terület ölelte fel, illetve foglalta magába az összes korabeli ismert királynéi birtok – hozzávetőleg összesen 200 fekvőség – közel egyharmadát. A legtöbb királynéi birtoktest alkalmasint Somogy vármegyében, illetve a később abba beolvadt segesi ispán-

ságban feküdt: itt mintegy 30 falu és föld adatolható királynéi tulajdonban, de bőven, tucat feletti számban találunk birtokokat Tolnában, Zalában és Fejérben is a királyné kezén az Árpád-kor utolsó századában. Veszprém vármegyét, Tolna után a harmadik helyen, ugyanezen mennyiségi kategóriához sorolhatjuk: a megye eredeti, 1950-ig, tehát közel 1000 esztendeig fennállt határain belül 17 királynéi fekvőségről van tudomásunk, illetve hiteles forrásadatunk az Árpádok korából, míg két további birtok – egy Nóráp melletti föld és Mártonászárja – esetében, amelyeket már az Anjou-korban, 1323–1358 között említenek királynéi jószágként, legalábbis feltételezhető, hogy már az Árpád-ház fiági kihalta, 1301 előtt is – részben vagy akár egészükben – a királynéi birtokszervezet darabjai voltak.¹

Az alábbiakban e 17 földbirtok, illetőleg falu, jelesül: Árkibányaszörcsök, Szörcsök, Ászár, Barlag (Barnag), Bödöge, Fajs, Fény, Gyipolt, Isal, Jutas, Kohár, Küngös, Szőlős, Teszér, Vámos, valamint Veszprém Szent Katalin nevű városrész-kezdeményének, végezetül pedig az ismeretlen fekvésű Vrs korai birtoklástörténetére vonatkozó ismereteinket mutatom be, az egyes fekvőségeket külön, ábécé sorrendben tárgyalva.

Az egyes birtokokkal 1220-tól kezdve találkozunk forrásainkban, elsőként a királyné – az idő szerint Jolánta, II. András második, francia származású házastársa – Fény földön lakó népeivel. A XIII. század első felében és közepén okleveleink túlnyomórészt csak említik a királynék Veszprém megyében fekvő birtokait, azok rendszerint egy-egy helyi jogvita, illetve bírói ítélet kapcsán tűnnek fel az okleveles anyagban. A század utolsó harmadában ellenben, amikor adataink szembeötlően megsokasodnak, szinte kivétel nélkül elidegenítésük, a királynék szolgálatában álló, világi és egyházi magánszemélyek javára történő eladományozásuk révén bukkannak fel a levéltári forrásainkban. Ezt az időszakot, különösen IV. László (1272–1290) és III. András (1290–1301) királyok uralkodásának 30 esztendejét a királynéi birtokállomány igen gyors és számottevő megfogyatkozása jellemezte, amelyhez az uralkodók különböző donatioi is jelentős mértékben hozzájárultak. Megyénkben 1272 dereka előtt mindössze két királynéi birtok (Vrs, illetve Küngös) eladományozásáról tudunk, míg 1273 és 1290 – IV. László elhunytá – között már öt elidegenítés adatolt, az Árpád-kor utolsó évtizedében pedig további három fekvőség (Teszér, Isal és Jutas) került ki – felségi kegnyilvánítás révén – a királynék tulajdonából. Ilyenformán 1301

¹ AO VII. 375. sz.; AO XLII. 764. sz. Vizsgálatom, mint az a tanulmány címéből is kitűnik, az 1950. évi országos közigazgatási rendezésig érvényben volt határok szerinti megyeterületre terjed ki, így tehát az akkor Zala vármegyétől Veszprémhez csatolt három járás (keszthelyi, sümegi, tapolcai), sem pedig a Vas megyétől elszakított részek (négy község) egykori királynéi érdekeltségei nem szerepelnek munkámban.

tájára az említett 17 Veszprém megyei birtok kevesebb mint fele maradt a korabeli királynék kezén, ez azonban nem jelenti azt, hogy itteni földbirtokvagyonuk is hasonló mértékben redukálódott, főként pedig, hogy veszprémi jövedelmük is nagyjából a felére a csökkentek volna, mivel a szóban forgó fekvőségek méretéről, értékéről rendkívül szórványos és meglehetősen pontatlannak látszó információink vannak. A királynéi birtokállomány fogyatkozása mellett ugyanakkor csekély mértékű birtokszerzés is történt: miként az alább olvasható, a korszak legvégén, 1299-ben Ágnes királyné – egy hatalmaskodási ügyben hozott bírói ítélet nyomán, részint vásárlás révén – szerzett meg egy értékesebb, Devecser közelében lévő földet.

Munkám során igyekeztem a fekvőségekre vonatkozó valamennyi Árpád-kori birtoklástörténeti adatot felkutatni. A vizsgálódást és a gyűjtést, tekintve, hogy nemegyszer a későbbi keletkezésű okleveles anyag is tartalmaz témánkkal kapcsolatos információkat, Zsigmond király trónra léptéig (1387) kiterjesztettem az Anjou-kor csaknem egészére is. Az egyes királynéi földek, illetve falvak

1301 előtti birtoklástörténetének részletes bemutatása és elemzése után, az adott tematikus egységet a tárgyalt fekvőség azonosítása, földrajzi elhelyezkedésének meghatározása, illetve, amennyiben elpusztult településről vagy lakatlan földterületről van szó, annak valószínűsíthető geográfiai lokalizációja zárja. Utóbbiak esetében – jobbára régészeti kutatási eredmények alapján – az egykori birtok magterülete vélelmezhető középpontjának legnagyobb plauzibilitású földrajzi koordinátáit is megadom.

Árkibányaszörcsök (*Arkybanazurchuk*) és Szörcsök (*Zurchuk*) földek

A két, egymással szomszédos föld XIII. század végi királynéi birtoklásának tényét és részleteit illetően István alországbíró 1299. július 31-én kelt ítéletlevele igazít el.² Az oklevél szerint a királyné – akkor, III. András oldalán, (Habsburg) Ágnes ült a magyar királynéi trónon – Szörcsök földbeli Árkibányaszörcsök nevű földjéről annak ottani hadakozó jobbágyságot Apor fia Zoda, és Balázs fiai, Bors és Miklós szörcsöki nemesek erőszakkal elűzték és a fekvőséget elfoglalták. Nem sokkal ezután, 1298. szeptember 15-én a nevezett hatalmaskodó nemesek rokonaikkal megtámadták a királyné Rusd fia László, Tiborc fia Dés nevű harcos jobbágyságot, illetve azok rokonait, és közülük egyeseket elfogtak, másokat tetteleg bántalmaztak, és minden náluk lévő értéküket elvették tőlük. A sértettek pert indítottak Zoda és társai ellen, amit egy viszonylag hosszabb és fordulatos eljárás végén, mivel az alperesek bűnössége többszörösen is bebizonyosodott, sőt még hamis oklevél bemutatásában is bűnösnek találtattak, megnyertek. István alországbíró Zodát és Balázs két fiát mint hatalmaskodókat, koholt iratok csalárd szándékú felhasználóit (és bár az ítéletlevél szövege nem tartalmazza, mégis bizvást hozzátehetjük: készítettőit), teljes körű jószágvesztésre és főbüntetésül: tűz általi halálra ítélte, az elkobzott birtokokat illetően pedig – a bevett joggyakorlat szerint – elrendelte, hogy azokat osszák három egyenlő részre, és abból a kétharmad neki, mint az ügy bírójának, egyharmada a királynénak, mint felperesnek jusson, végül: Árkibányaszörcsököt teljes egészében visszaadta a királynénak. Ezt követően Ágnes királyné megkérte az alországbíró, hogy az időközben a veszprémi káptalan által 40 márkára felértékelt Szörcsök neki járó kétharmad részét adja el neki, ami nyomban meg is történt, így 1299 júliusában Ágnes a veszprémi székeskáptalan küldöttének tanúságával be is iktatták a föld egészének birtokába.

² HO VI. 445–450. o.; ÁNHO 315. sz.

István alországbíró privilegium formájában lejegyzett végzését III. András király 1300. május 27-én átírta és megerősítette hitvese számára.³ Árkibánya-szörcsök és kivált Szürcsök földek 1300 körüli története kapcsán feltétlenül érdemes megjegyeznünk: tudomásunk szerint a két fekvőség felvázolt esete az egyes egyedüli példa arra az Árpád-kor végéről, sőt talán annak egészéből, hogy valamely birtok magánszemélyek tulajdonából, bírói ítélet révén került a királyné birtokába. Másfelől Szörcsök Ágnes általi megszerzése ilyképpen a királynéi birtokállomány az 1270-es évektől felgyorsuló – vagy legalábbis a számottevő forrásbővülésnek köszönhetően jobban dokumentálható – csökkenésének-fogyatkozásának kivételes ellenpéldája.

Ágnes királyné mindazonáltal bizonyosan nem lett Szörcsök föld egyedüli birtokosa 1299 végén: a fekvőségben ugyanis Zoda rokonságából számos helybeli nemes szintén rendelkezett tulajdonrészrel, amelyek határait közös meg egyezéssel még 1288-ban rögzítették is a győri káptalan előtt.⁴ Az alországbíró határozata az ő – bizonyos Érd, Vinabur, Herrand, Sámson, Peturne fia Bencs és társaik, illetve örökösök – földjét nyilvánvalóan nem érintette, így Szörcsök az egész Árpád-korban vegyes, nemesi-királyné birtoklású jószág maradt.

A két föld minden valószínűség szerint a mai Borszörcsök falu helyén vagy keleti szélé közvetlen határában feküdt, vélelmezhető koordinátáik: ÉSz 47.1320, KH 17.4102.⁵

Ászár (*Azar*) birtok?

Árpád-kori királynéink esetleges ászári birtoklására nincs pozitív forrásadatunk, mint ahogy egyébként Ászár 1301 előtti tulajdonjogi hovatarozásáról, viszonyairól és birtoklástörténetéről sem rendelkezünk semmilyen érdemi információval. 1327-ben ugyanakkor királynéi birtokként szerepel: (Piast-Lokietek) Erzsébet királyné idevalósi – Tésen hatalmaskodó – jobbágyait és népeit említik, ilyenformán legalábbis nem kizárható, hogy egy része, vagy az egész birtoktest már régebb, akár a XIII. század óta a királynéi birtokállomány része volt.⁶

Neve után a fenti bizonytalanság miatt tettem kérdőjelet. Fekvését illetően már biztosan nyilatkozhatunk: a napjainkban Komárom-Esztergom megyéhez tartozó, Kisbér mellett fekvő Ászár községgel azonos.

³ HO VI. 460–461. o.; ÁKO II/4. 4307. sz.

⁴ ÁÚO IX. 487–488. o. A káptalani levél Szörcsök azonosítását illetően perdöntő információt tartalmaz, a szövegében szereplő helynevek, mindenekelőtt Oroszi és Doba a falu szomszédaiként való említése alapján egyértelmű, hogy csak a mai Borszörcsökkel lehet azonos.

⁵ CSÁNKI 1897. 147. o.; ILA – KOVACSICS 1964. 147. o.

⁶ DL 2441.; regesztája: AO XI. 356. sz.

Barlag (*Barlag/Borlog*) föld

A királynék itteni birtoklásáról egy bizonyos Bethe nevű királynéi szakács a Margit hercegnő életszentségét és csodatételeit vizsgáló szentszéki bizottság előtt 1276 szeptemberében tett tanúvallomásából értesülünk.⁷ A szakács származási helyét „*Barloc*” alakban írták le a jegyzőkönyvben, amit – figyelembe véve, hogy, miként alább látni fogjuk, a fekvőségben a királynéi szakácsok bizonyosan birtokosok voltak, Barlaggal azonosíthatunk. Vallomásában társadalmi helyzetére nézvést Bethe öntudatosan azt állította, hogy szabad, de hozzátette: jóllehet a királynéi szakácsok nemzetségéből való („*Ego sum liber, tamen sum de genere coquorum regine.*”). Azt utóbbi mondatrész alapján kétségtelennek látszik, hogy a szakács valójában a szolga rendű népességhez tartozott.

(Anjou) Erzsébet (Izabella) ifjabb királyné, IV. László király hitvese 1284-ben a szakácsai által lakott Barlag földet – annak hűséges szolgálataiért – Vázsony nemzetségbeli mencshelyi Buza fia Móric ispánnak és általa örökösének adományozta. Móric Lodomér esztergomi érsek rokona és officialisa volt, és a szomszédos faluból származott.⁸ Erzsébet királyné a donatiohoz hozzátette, hogy az csak a veszprémi egyház – nyilvánvalóan a Szent Mihály-székeskáptalan – és mások jogainak sérelme nélkül érvényes, ami arra utal, hogy Barlag nem volt a királyné és elődei kizárólagos tulajdonában, abban talán mások is rendelkeztek valamelyes kisebb-nagyobb birtokrészsel, vagy azt illetően addig nem realizált jogigény bejelentésével is számolni kellett.⁹ Az adománylevélbe belefoglalták Barlag a veszprémi káptalan tanúságával megállapított határait is, és a donatit még ugyanazon év júniusában IV. László király, majd 1291-ben, férje III. András meghagyásából Fenenna királyné is megerősítette. IV. László privilegiumából tudjuk, hogy Barlag földben a királyné szakácsain kívül (legalább) egy királyi udvarnoknak is volt tulajdonrésze; az uralkodó az ő – utód nélküli elhunytával – a koronára visszaháramlott földjével kiegészítette a Móricnak juttatott adományt.

Barlag valamikor 1347 előtt az ott lakó szolgálónépekkel együtt – ismeretlen módon – visszakerült királynéi tulajdonba.¹⁰ A Mencshelyi család nagy valószínűség szerint kevéssel 1317 után kihalt fiágon, így nem kizárható, hogy a királyné akkor jutott ismét Barlag föld vagy egy részének birtokába.¹¹

Barlag ma Barnag néven eredeti, XIII. századi helyén fekszik.

⁷ VPRO I. 345–346. o.

⁸ KARÁCSONYI 1995. 1044–1045. o.

⁹ A veszprémi egyház barlagi birtoklásának tényét a dömölki konvent egy 1318. júl. előtti oklevele is említi (AO V. 204. sz.).

¹⁰ AO XXXI. 61. o., 96. sz.

¹¹ KARÁCSONYI 1995. 1045. o.

Bödöge (*Budugey/Bedegey*) falu

Bödöge a királynéi jog alá való (egykori) tartozásának emlékéét IV. Béla király (1235–1270) 1243. január 29-én kibocsátott patense tartotta fenn az utókor számára. Turóc vára alatt keltezett kiváltságlevelében az uralkodó hitvese, (Las-karis) Mária Szemeny (Scemeyn) nevű aranyművesét annak fivérével, Andornokkal és két másik rokonával együtt Bödöge királynéi falu szolgálattevőinek sorából kiemelve és korábbi nem szabad állapotukból felszabadítva az ország nemesei közé emelte.¹² A település illetve a birtok neve később nem szerepel a XIII. századi forrásanyagban, és az Anjou-korban is csak 1373-ban találkozunk vele ismét, így a királynék helyi birtoklásának részleteiről és megszüntéről semmit sem tudunk.

Bödöge minden bizonnyal a mai Homokbödögével azonosítható, annak keleti határában, a falu központjától kb. 800 m-re az Öreg-Séd tulsó, keleti partján feküdt. Centrumának valószínűsíthető földrajzi koordinátái: ÉSz 47.3042, KH 17.5987.¹³

Fajsz (*Fayz*) falu és föld

Fajsz faluban, hasonlóan a királynéi joghatóság alá tartozó legtöbb birtokhoz, a királyné mellett a királynak, a veszprémi káptalannak és világi magánszemélyeknek is voltak kisebb-nagyobb hányadot kitevő tulajdonrészei, ami jelen település esetében a zavaros birtokjogi helyzetet az is bonyolította, hogy a fekvőségben a hercegség, azaz a mindenkori uralkodó öccse esetleg apai unokafivére is rendelkezett földekkel és lakosokkal.¹⁴ A királyné fajszi érdekeltségéről IV. László egyik 1275-ben kelt kiváltságleveléből van tudomásunk: az uralkodó – ottani földjeikkel egyetemben – egy királyi fegyvernöki jobbágy, két királyi fegyvernök-szolga és három hercegi jobbágy mellett a királyné tárnokainak Mikó és Mihály nevű jobbágyait, valamint Dama, Damján, Dapsa és Kázmér királynéi jobbágyokat is Pál veszprémi prépostnak adományozta.¹⁵

A kegnyilvánítás az északnyugat felől szomszédos Vámos falu bizonyos, nemkülönben megnevezett királynéi conditionariusaira és azok földjeire is kiterjedt, így a király egyébként római jogi (azaz mai értelemben polgári jogi) és doktori címet viselő klerikusa igen szép fekvőséggel gazdagodott.¹⁶ Fajsz a ki-

¹² PJT 47-48. o., fordítása uo. 48-50. o., Szemeny mesterre: WEISZ 2010. 84. o.

¹³ CSÁNKI 1897. 221. o.; ILA – KOVACSICS 1964. 202. o.; DAX – ÉRI – MITHAY – PALÁGYI – TORMA 1972. 114. o.

¹⁴ KARLINSZKY 2013. 153. o.

¹⁵ VVOP 139-140. o. (81. sz.); ÁKO II/2-3. 2639. sz.

¹⁶ Pál életére: KOSZTA 2009.

rállynét illető egyéb birtokrészei valószínűleg 1290 dereka előtt – a jelek szerint maradéktalanul – világi magánszemélyek vagy a veszprémi székeskáptalan tulajdonába kerültek. (Ifjabb) Erzsébet királyné ugyanis vélhetően 1289–1290 folyamán Rád nembeli Benedek veszprémi püspök és királynéi kancellárnak is adományozott Fajszban egy földet, amely azonban eredendően nem az ő joghatósága alá, hanem a hercegséghez tartozott. Az erről szóló eredeti, patens formában kiállított oklevél nem maradt fenn, azt csak III. András 1294. áprilisi keltű megerősítő privilegiuma említi, amelyből azt is megtudjuk, hogy Benedek püspök Erzsébet általi megjutalmazásakor Fajszban a veszprémi káptalani testületnek és a helybeli nemeseknek is volt valamennyi tulajdonrésze, és területét az érintettek – a hercegi joggal együtt – osztatlanul és elegeyesen birtokolták.¹⁷ Erzsébet királyné utóbbi fajszi donatioja – már amennyiben III. András 1294. évi kiadványának fenti adata nem tévedésen alapul – ismereteim szerint egészen egyedülálló jelenség az Árpád-kor és a későbbi időszakok királynéi kegynyilvánítási gyakorlatában, arra ugyanis nem ismerünk más példát, hogy egy magyar királyné a hercegi magántulajdon és joghatóság részét képező fekvőséget eladományozott volna.

Fajsza a mai Veszprémfajsszal azonos.¹⁸

Fény (*Fen, Fenu*) föld

A királyné itteni népeit először Szák nembeli Barc fia Miklós nádor és soproni ispán egy 1220-ban kelt oklevele említi.¹⁹ Az ítéletlevélből megtudjuk, hogy Fény földet a királyné népei a királyi udvarnokokkal, a veszprémi várnépekkel, valamint a szentmártonhegyi (ma nevén pannonhalmi) Szent Benedek-rendi monostorral közösen, osztatlan és elhatárolatlan tulajdon formájában birtokolták, amelynek harmada eredendően, azon felül pedig két ekealji földterület – egy későbbi magánadomány révén – a bencés apátságot illette meg, ezt azonban előbbiek tagadták. Heidrik ispán és más személyek a Szent Márton egyház igaza mellett tanúskodtak, mire nádor esküre kötelezte a kolostor apátját (Urost) és szerzetestársait, de a másik fél képviselői ekkor váratlanul peren kívüli meg egyezést javasoltak, és végül abban állapodtak meg, hogy az említett két ekényi földön kívül Fény birtok az ottani berkek és erdők nélküli – azaz feltehetőleg a művelés alatt álló földtulajdon – negyed részét, egy nyolc ekealjra becsült területet átadnak a szentmártonhegyi egyháznak. A szóban forgó birtokrészek kijelölése és elhatárolása ugyanekkor meg is történt, de néhány évvel később,

¹⁷ ÁHHKO 235. sz.; ÁKO II/4. 131. o. (3968. sz.)

¹⁸ ÉRI – KELEMEN – NÉMETH – TORMA 1969. 257–258. o.

¹⁹ PRT I. 647–648. o., regesztája: uo. 647. o.; ÁNHO 8. sz.

1226-ban a Fényben lakó királyi udvarnokok ellenszegülvén a nádori ítéletnek, a határjeleket lerombolták és perbe idézték a nádor székbe épp a mondott évben visszatérő Miklós előtt. Az ügy kapcsán keletkezett újabb, 1226-ban kiadott nádori oklevél csak a királyi udvarnokok hatalmaskodásáról és középkori jogi műszóval élve: patvarkodásáról, azaz megalapozatlan perújítás-kezdemenyezéséről szól, a fényi királynéi népekről és Veszprém vár helyi szolgálmányosairól nem tesz említést, alighanem amiatt, mert ők valóban nem vettek részt az udvarnokok meggondolatlan akciójában. Ha valóban így volt, nagyon jól tették, Miklós nádor ugyanis gyorsan és erélyesen lezárta az ügyet: a földet visszaadta Uros apátnak és szerzetestársainak, a királyi udvarnokokat pedig szolgák – kötelező, alávetett jogállásukat nyilvánvalóvá tevő hajviselete – módjára, félig megnyíratta.

A birtokot Erdélyi László az egykor Veszprém, ma Győr-Moson-Sopron vármegyéhez tartozó Sikátor faluval azonosította, Csánki Dezső pedig az attól délnyugatra fekvő Fenyőfő és Bakonytamási tájkára helyezte.²⁰ Meglátásom szerint Erdélyi lokalizációs javaslata járhat közelebb a valósághoz, és Fény részint a mai Lázi délkeleti határában, a falu központjától másfél km-re feküdt Fenyés-földdel volt azonos, olyképpen, hogy más részei főként attól keletre, a mai Bakonybánk felé terültek el. Az egykori Fény birtok nagyjából középső vélelmezhető földrajzi koordinátái: ÉSz 47.4540, KH 17.8510.²¹

Gyipolt (*Gypolt*) falu

A királyné Gyipolt falubeli birtoklásáról Gyl fia Péter királynéi tárnokmester 1238. júniusi okleveléből értesülünk. Eszerint a tárnokmester, valamint Miklós királyi alországbíró színe előtt a királyné Gyipolt faluba való – Scumoro és Vásárd nevű – tárnokai a maguk és társaik nevében a zirci apátság Menyeka nevű falujának lakóival folyó perükben akként megegyeztek, hogy a királynéi tárnoki népek Menyeka határában kilenc hold földet átengednek az ottani apátsági népeknek.²² Gyipolt minden bizonnyal határos volt Menyekával, az előbbi fekvéséről azonban megnyugtatóan nem tisztázott, elsősorban amiatt, mert később nem találkozunk vele forrásainkban; alighanem már a XIII. század második felében elnéptelenedett, és a szomszédos birtokokba olvadt.²³ Gyipolt faluban az oda valósi nemesek és 1235 óta a veszprémi székeskáptalan tagjai is rendelkeztek egy birtokrésszel, azaz a királynék e fekvőségben sem voltak ki-

²⁰ PRT I. 253. o.: 6. jegyz.; CSÁNKI 1897. 230. o.

²¹ DAX – ÉRI – MITHAY – PALÁGYI – TORMA 1972. 140. o.

²² VVOP 99–100. o. (49. sz.)

²³ HUNGLER 1988. 93–94. o.; KARLINSZKY 2013. 158. o.

zárolagos tulajdonosok.²⁴ Menyeka Bánd területén, annak délkeleti határában, Márkó központjától kb. egy km-re délre feküdt (ma Menyeka-tanya). Gyipolt a legvalószínűbbnek ítéltető lokalizációs javaslat szerint a mai Márkó déli végétől mintegy 500 méterre délre, a Márkói-patak bal, illetve a Séd északi partján terült el, földrajzi koordinátái: ÉSz 47.1132, KH 17.8226.²⁵

Isal (*Isay*) föld

Isal Veszprém vármegyei földdel első ízben mindjárt elidegenítéskor, Fenenna királyné, III. András első hitvese 1295. szeptember 8-án kelt patensében találkozunk.²⁶ Pápa mellett fekvő földjét – bevett szokás szerint valamennyi tartozékával és haszonvételével egyetemben – a királyné devecseri Emych fia Márton alországbírónak adományozta el, megemlítve, hogy a birtokon egykor királynéi tárnokok éltek, azaz, jóllehet szó szerint nem mondja, Isal minden bizonnyal akkor már teljesen lakatlan volt. A donatioról privilegialis formában kiállított nem maradt fenn, csakúgy, mint Márton egy másik Fenenna királynétól kapott, a közeli Teszér földre vonatkozó adománya esetében. Ennek oka talán az lehetett, hogy a lengyel származású királyné igen rövid időn belül, 1296 január közepe előtt meghalt, és 1297. december 28. után – élő személyként – Márton sem tűnik fel forrásainkban, alighanem, mert ő is elhunyt.²⁷ Tényleges isali birtoklása, főként pedig, hogy utódai megörökölték tőle a fekvőséget, mindenképp kétséges, tudniillik az 1320-as évek elején, akkori eladományozásáig, Isal újfent mint királynéi birtok szerepelt.²⁸

Isal föld Pápa város napjainkbani déli szélén, illetve határában, a Tapolca két partján terült el, vélelmezhető közepének földrajzi koordinátái: ÉSz 47.2990, KH 17.5040.

Jutas (*Jutos, Jwtas*) föld

Jutas birtok a Magyarország bármelyik részén elterülő fekvőségek zöméhez hasonlóan, több tulajdonos kezében volt a kora középkorban. A XIII. század második felében legnagyobb birtokrészrel alighanem a helybeli nemesesség rendelkezett, de a veszprémi Szent Mihály káptalan mellett a királyné is tulajdonolt egy kisebb, a nemesek együttes földterületétől vélhetően némileg

²⁴ SOLYMOSI 2006. 153–155. o.; KARLINSZKY 2013. 158. o.

²⁵ ÉRI – KELEMEN – NÉMETH – TORMA 1969. 129. o.

²⁶ HO VII. 242–243. o.; ÁHHKO 274. sz.

²⁷ LENKEY – ZSOLDOS 2003. 197. o.; Márton alországbíró pályarajza: SZŐCS 2015.

²⁸ AO IX. 304. sz.

elmaradó birtokrészt Jutasban.²⁹ Késő Árpád-kori királynéink jutasi érintettségéről a korszakban mintegy szokványosnak nevezhető módon, a birtok eladományozása révén értesülünk. Erre Jutas esetében 1290-ben került sor: (Anjou) Erzsébet ifjabb királyné egyik utolsó felségi kegynyilvánítása keretében – szabad rendelkezési joggal a fellett, valamennyi tartozékával, úgymint: szántóival, kaszálóival, malmaival és cserjéseivel egyetemben – klerikusának, Pál óbudai éneklőkanonoknak juttatta a fekvőséget.³⁰ Az eredeti formájában megőrződött privilegium szövege azt is elárulja, hogy birtok a jutasi nemesek földjei között terült el, és a királyné köznyelven kendbocsárnak nevezett conditionariusai éltek és laknak rajta. Pál kérésére Jutas eladományozása tíz esztendőn belül több ízben is hivatalos és jogszerű megerősítés nyert: 1291. június elején III. András és még ugyanazon év folyamán első hitvесе, Fenenna királyné írta át és hagyta jóvá, majd 1299. december 18-án András második házastársa, Ágnes királyné is átírta és megerősítette Fenenna kiváltságlevelét.³¹ Ágnes privilegiumában egyidejűleg hozzájárult, hogy az adományos éneklőkanonok, élve rendelkezési jogával, Jutast, pontosabban annak általa birtokolt részét a veszprémi káptalan-nak adhassa.

Jutas a mai Jutaspuszta (Veszprém legészakabbi településrésze) helyén terült el.³²

Kohár (*Kohar*) föld

Kohár legkésőbb az 1260-as évek eleje óta tartozott a királynéi birtokszervezethez. A királynék itteni birtoklására az első adatok 1265-ből, illetőleg 1266-ból ismertek: (Laskaris) Mária sajnos csak tartalmi átírás formájában ránk hagyományozódott oklevelei szerint a királyné hét kohári szakácsát – addigi szolgarendű állapotukból – a királynéi szakácsok jobbágyainak sorába emelte.³³ Az első két szakácsjobbágyi jogállásra emelt személy, Iwachin fia János és testvére, Egyed, István vasvári ispán előterjesztésére, míg társaik, Dénes és annak Bense, Bodur,

²⁹ VVOP 123–124. o. (68. sz.), 124–125. o. (69. sz.), 128–129. o. (74. sz.), 166–167. o. (105. sz.), 168–170. o. (107. sz.); HUNGLER 1988. 94–95. o.

³⁰ VVOP 155–157. o. (97. sz.); ÁHHKO 241. sz.; KARLINSZKY 2013. 161. o. Pál ugyanekkor tájt királynéi alkancellár is volt: az óbudai éneklőkanonokságban 1285–1297 (DL 42 025.; BTOE I. 321–322. o.), míg (ifjabb) Erzsébet királyné alkancellárjaként 1285–1289 között (ZSOLDOS 2011. 117. o.) mutatható ki.

³¹ ÁKO II/4. 43–44. o. (3724. sz.); VVOP 159–160. o. (101. sz.); ÁHHKO 259. sz.; VVOP 174–175. o. (112. sz.); ÁHHKO 279. sz.

³² ILA – KOVACSICS 1964. 208. o.

³³ ÁHHKO 54. o. (64. sz.), 56. (69/a és b sz.) A korabeli magyar nyelv a szakács foglalkozásnévre a horo/huro szót használta (FUTAKY 1991. 192–193. o.).

Pouka és Butel nevű fiai Anna macsói és boszniai hercegnő, Mária királyné leánya, valamint a hercegasszony fiai, Mihály és Béla hercegek kérésére – érdemdús szolgálataik elismeréseként – részesültek a királynéi kegyben.

Négy évvel később már a fekvőség elidegenítéséről hallunk: IV. László 1274 júliusában – felesége, Erzsébet királyné hozzájárulásával – Emych fia devecseri Márton ispánnak adományozta, akinek az előnevét kölcsönző birtoka határos volt Kohárral. A királyi kiváltságlevél a kapott jószág határainak leírását is tartalmazza, és az is kitűnik belőle, hogy abban a királynak, más magánszemélynek vagy az egyházaknak nem volt tulajdonrésze.³⁴ Kohárral való megadományozásáról Erzsébet (Izabella) ifjabb királyné is kiállított egy oklevelet Márton részére, erről azonban csak Fennena királyné azt megerősítő, 1294-ben kelt, de szintén nem eredeti formában, csak egy 1351. évi tartalmi átírásban fennmaradt országbírói kiadványból tudunk.³⁵ Mivel Fennena királyné kiváltságlevele Erzsébeté mellett hivatkozik IV. László király Márton javára kelt, saját kiadványával megegyező tárgyú privilegiumára is, amely minden valószínűség szerint azonos az uralkodó 1274. júliusi oklevelével, nyilvánvalóan azt követően, talán csak kevéssel azután, még ugyanabban az esztendőben kelt. A donatit IV. László király oklevele teljes szövegének átírásával 1291 második felében III. András szintén megerősítette Márton kérésére, amit aztán három évvel később házastársa említett megerősítő oklevele követett az akkor már alországbíró nemes számára.³⁶

Kohár a mai Zalaszegvár területén, a falu központjától két km-re északkeletre, Kisberzseny irányában feküdt, magjának valószínűsíthető koordinátái: ÉSz 47.1086, KH 17.2450.³⁷

Küngös (*Kyngus*) föld

Küngös földben a királynéknak alkalmasint 1287-ig volt tulajdonrésze. A föld birtoklásában – nem egyértelműen megállapítható mibenlétű szolgálatra kötelezett conditionariusai révén – a királyné a király és hercegség lovásznépeivel, valamint két társasegyházzal, a székesfehérvári és a veszprémi káptalannal osztott. A fekvőség a királyi joghatóság alá tartozó részét, minden bizonnyal a királynéi és hercegi birtokrészekkel egyetemben, gyaníthatóan körülbelül két esztendei egyeduralma idején (1270. május 2/3.–1272. augusztus 6.), vagy esetleg néhány évvel korábban V. István király adományozta el Gut-Keled nembeli

³⁴ ÁKO II/2–3. 94–95. o. (2517. sz.)

³⁵ ÁHHKO 273. (160., 272. sz.)

³⁶ ÁKO II/4. 61. o. (3767. sz.)

³⁷ CSÁNKI 1897. 239. o.; ILA – KOVACSICS 1964. 232. o.; BAKAY – KALICZ – SÁGI 1970. 268. o.

Kozma fia Kozmának.³⁸ A Küngös földre vonatkozó donatioról V. István felesége, (Kun) Erzsébet királyné is kiállított egy kiváltságlevelet Kozma részére, de annak keltét, lévén, hogy kiadványa emlékét férje privilegiumához hasonlóan nemkülönben csak egy alább tárgyalt 1299. szeptemberi nádori oklevél szerfellet szűkszavú, a datatitot nem közlő említése tartotta fenn, szintén nem ismerjük.³⁹ Erzsébet adománylevele kibocsátásának időpontja a férje által ugyanezen tárgyban kiadott oklevél kelténél is bizonytalanabb kérdés, V. István egyeduralma időszaka és az 1272 augusztusa utáni évek, akár 1287–1288-ig bezárólag, egyaránt szóba jöhetnek, ugyanakkor IV. Béla uralkodása utolsó éveinek alighanem kisebb a valószínűsége.

Kozma 1287. szeptember 3-án IV. László királytól is adománylevelet kapott Küngös föld birtoklására.⁴⁰ A király patenséből kiderül, hogy a királyi, királynéi és hercegi népek birtokrészei nem voltak egymástól elhatárolva, azaz a művelésbe vont és a legeltetésre kijelölt földeket alighanem közösen, régebb óta fennálló együttműködésben használták. Bizonytalanabb kérdés, hogy a királynéi szolgáltatónépek melyik szervezeti-foglalkozási csoportjához tartozó conditionariusok éltek és birtokoltak Küngösön. IV. László adománylevele alapján elsősorban, hangsúlyozottan feltételelesen, lovászokra indokolt gondolnunk. A donatio hatálya a két kanonoki testület küngösi tulajdonára értelemszerűen nem terjedt ki, az uralkodó ennek tekintetében világosan nyilatkozik is oklevelében.

Kozma a fenti királyi és királynéi kiváltságleveleken túl (Anjou) Erzsébet (Izabella) ifjabb királynétól, IV. László hitvesétől is nyert egy birtokadományozó oklevelet Küngöst illetően, majd azt III. András királynál is sikerült kieszközölnie, nála két alkalommal is.⁴¹ (Ifjabb) Erzsébet és III. András ezen oklevelei szintén nem őrződtek meg, Kozma iránti kegynyilvánításukról a már említett 1299. évi nádori kiadvány tesz említést, fájdalomkra keltük megjelölése nélkül. Az adományos abbéli szembeötlő igyekezete, hogy Küngös zavartalan birtoklását minél erősebben és szilárdabban bebiztosítsa a saját maga és örökösei számára, roppant hasznosnak bizonyult. 1299. augusztus utolsó napjaiban, esetleg szeptember legelején ugyanis, a székesfehérvári országgyűlés alkalmával a királyné – akkor (Habsburg) Ágnes – küngösi népei közé tartozó Ine, Jakó és Jurk fia

³⁸ HO VII. 281–282. o. (281.); ÁKO II/2–3. o. 2283. sz.

³⁹ HO VII. 281–282. o. (281.); ÁHHKO 154. sz.

⁴⁰ ÁKO II/2–3. 385. o. (3459. sz.)

⁴¹ HO VII. 281–282. o. (281.); ÁKO II/4. 4266., 4267. sz.; ÁHHKO 246. sz. Erzsébet (Izabella) királyné oklevele csaknem bizonyosan 1290 decembere előtt kelt, akkor ugyanis már új királynéja volt az országnak, és a július derekán megözevgyült Erzsébetnek jogait és birtokait át kellett adnia neki (LENKEY – ZSOLDOS 2003. 125. o., 162–163. o.; ZSOLDOS 2005. 192. o.)

István a király és az országnagyok előtt azzal vádolta meg Kozmát, hogy jogsértő módon elfoglalta úrnőjük küngösbeli, nekik régtől fogva lakóhelyül szolgáló földjét. A panaszt az uralkodó rendelkezése nyomán Aba nembeli Omodé nádor, Ákos nemzetségbeli Ernye fia István országbíró, Kán László erdélyi vajda és több más báró helyben és azonnal vizsgálta ki, és mivel Kozma bemutatta nekik a fenti, V. István, IV. László és III. András királyoktól, illetve az idősebb, valamint az ifjabb Erzsébet királynéktól származó, minden gyanútól maradéktalanul mentes okleveleket (ezek közül IV. László levele és III. András két kiadványa patens, míg a többi irat állítólag privilegium volt), amelyek bizonyító erejű tartalmának a királyné nevezett szolgálmányosai nem mondtak ellent, Küngöst meghagyták Kozma birtokában.⁴² A szerfelett illusztris tagok alkotta bírói tanács ítéletét, az ügyben örökös hallgatást parancsolva a királynéi népeknek, szeptember 5-én – a szokásoknak megfelelően – a nádor foglaltatta írásba.

Küngös föld minden valószínűség szerint – a ma is Veszprém vármegyéhez tartozó – Küngös község területén, a falu helyén, vagy esetleg annak közvetlen közelében terült el.⁴³

Szőlős (*Zeulus*) falu és föld

A királyné szőlősi birtoklásáról, pontosabban annak helyi népeiről két sajnos keltezetlen, de közel egykorú, 1234–1240 közé datálható okleveles forrásból értesülünk. Apa ispán fia Mihály és hét társa, Győr és Komárom vármegyei nemesek kiadványából megtudjuk, hogy Szőlős föld birtokosai, a szentmártonhegyi bencés apátság és a templomos rend magyarországi nagymestere megbízásából mint fogott bírák elvállalták az említett fekvőség birtoklása körüli jogvita rendezését, illetve annak felosztását. A 40 fűkötélre becsült földből először a királyné népeinek a részét akarták leválasztani, egy hat fűnyi, azaz az egész birtok három huszadát kitevő birtokrészt, annak kijelölése és elhatárolása azonban elmaradt, mert a templomosok előljárója egyszer sem jelent meg a felosztásra kitűzött időpontokban és egyértelműen akadályozta a per kompromisszumos lezárását. A fogott bírák így végül nem tudtak döntést hozni és kénytelenek voltak felfüggeszteni az eljárást. Másik forrásunk, Albeus nyitrai főesperes a szentmártoni

⁴² HO VII. 281–282. o.; ÁNHO 300. sz. Úgy tűnik, Kozma jó előre tudott róla, hogy a királynéi népek az országgyűlésen perbe akarják idézni Küngös birtoklása tárgyában, az ugyanis, hogy maga is jelen volt a gyűlésen és oda magával is vitte okleveleit, így lényegében a per megkezdésének pillanatában azonnal be tudta mutatni azokat, egyértelműen erre utal. Érdemes megjegyeznünk még, hogy Omodé nádor kiadványa IV. László oklevelét privilegiumnak mondja, ami kézzelfogható tévedés.

⁴³ ILA – KOVACSICS 1964. 238. o.

monostor birtokairól és szolgálonépeiről vélhetően 1237 és 1240 között készített összeírása megerősíti és némileg pontosítja a királyné szőlősi birtoklására vonatkozó fenti adatokat. A conscriptio szerint Szőlős birtokhoz tíz ekealjnyi föld tartozott és annak egy tizede volt a királynéi népeké. Az ügy fejleményeiről nincs tudomásunk, mint ahogy a szőlősi királynéi népekről sem hallunk később.

Szőlős elhelyezkedését Erdélyi László későbbi oklevelek alapján megnyugtatóan tisztázta: eszerint a birtok az egykor Veszprém, ma Komárom-Esztergom vármegyéhez tartozó Bársonyos falu területén, annak valószínűleg északnyugati határában feküdt.⁴⁴ Lehetséges ugyanakkor, hogy a XIII. század első felében Szőlős és környéke nem Veszprém, hanem Győr vármegye részét képezte, az ugyanis, hogy a birtokvita rendezésére az utóbbi és Komárom megye nemeseit kérték fel, és az eljárásban veszprémi illetőségű személyek nem szerepeltek, hátróztan azt sejteti, hogy Szőlős akkoriban Veszprém északkeleti határában túl, Győr megyébe esett, vagy legalábbis oda sorolták.⁴⁵ Az egykori birtok centrumának vélelmezhető koordinátái: ÉSz 47.5260, KH 17.9010.

Teszér (*Thezar*) föld

Teszér föld egykori királynéi birtok voltára csupán egyetlen forrásadattal rendelkezünk. Fenenna királyné évszámmegjelölés nélkül, de bízvást 1293 és 1295 közöttre datálható, húsvét nyolcada utáni kedden, Budán kelt mandatumában megparancsolta Lampert fia Pál ispánnak, hogy amennyiben az ellen senki sem jelentene be tiltakozást – devecseri Emych fia – Márton alországbíró iktassa be Pápa melletti Teszár nevű királynéi földjének birtokába, ha pedig bárki részéről lenne ellentmondás, azt/azokat színe elé alkalmas időpontra idézze meg.⁴⁶ Teszér a XIV században már nem bukkan fel a királynéi birtokok sorában, ám ez, főként, mivel csak a parancslevél kiadásáról tudunk, adománylevél (patens vagy privilegialis) esetleges kibocsátásának nincs nyoma az ügyben, ráadásul a királyné 1295 vége táján meghalt, természetesen korántsem jelenti azt, hogy Márton valóban birtokba vette a fekvőséget.⁴⁷

A föld elhelyezkedése ellenben csaknem teljes bizonyossággal megállapítható: minden valószínűség szerint a mai Pápateszér község lakott részén, vagy közvetlen határában terült el.⁴⁸

⁴⁴ PRT I. 262–263. o.

⁴⁵ Györfy György mindazonáltal Árpád-kori történeti földrajzában a birtokot sem Győr, sem Komárom vármegye települései között nem szerepelteti.

⁴⁶ PJT 77. o.; ÁHKKO 275. sz. Keltére uo.

⁴⁷ ZSOLDOS 2003. 197. o.

⁴⁸ ILA – KOVACSICS 1964. 328. o.; DAX – ÉRI – MITHAY – PALÁGYI – TORMA 1972. 214. o.

Vámos/Vámosaszó (Wamus/Wamuso) falu

Vámos birtok határain belül a királynék jelentősebb tulajdonrészrel rendelkeztek az Árpád-korban, de ott sem számítottak kizárólagos birtokosnak, mivel a fekvőségben több helyi és környékbeli nemes, a veszprémvölgyi cisztercita nőkolostor és a veszprémi püspökség, illetve székeskáptalan is szerzett vagy kapott földeket a XIII. század közepéig.⁴⁹ A királynék – minden kétséget kizáróan akkor már százados múlta visszatekintő, talán I. (Szent) István uralkodása idején (997/1000–1038) kezdődött – vámosi, pontosabban vámosaszói birtoklására az első pozitív forrásadatunk az 1260-as évek második feléből ismert. István ifjabb király (a későbbi V. István) – az oklevél datatioja szerint 1266-ban, valójában azonban nagy valószínűség szerint – 1267-ben mások mellett összesen 18 vámosaszói királynéi szolgálmányost: négy tárnokjobbágyot, tíz harcos jobbágyot, továbbá négy szakácsot földjükkel együtt kivett addigi állapotukból, megígérvén, hogy egyeduralomra jutva, majdan a királyi szerviensek közé emeli őket.⁵⁰ Az isaszegi csatában, valamint a kunok elleni hadjárat során tanúsított érdemeikért megjutalmazott királynéi conditionariusokon kívül István öt, nemkülönben Vámosaszón lakó királyi pohárnokot is megjutalmazott ugyanezzel a kegyvel, a földben tehát a királynak is volt valamekkora birtokrésze. Az ígéretből a jelek szerint semmi sem valósult meg, sőt, 1275-ben IV. László – fajszi királyi és hercegi szolgálmányosokkal együtt – más Vámos falubeli királynéi conditionariusok között azon két tárnokot, négy szakácsot és hét harcosjobbágyot is Pál veszprémi prépostnak adományozta földjeikkel egyetemben, akik atyja említett oklevelében mint megnevesítendő személyek név szerint szerepeltek.⁵¹ A királynéi népek érintettjeinek ezen névsora csupán tehát annyiban tér el az 1266/1267. évi kiadványban olvashatóétól, hogy a tárnoki jobbágyok esetében két fővel, a hadakozó jobbágyok körében pedig hattal kevesebb emberrel találkozunk, ugyanakkor megneveznek egy ott nem említett személyt is. IV. László adománya – az így a remélt nemesi sor helyett magánföldesúri joghatóság alá került conditionariusoké mellett – bizonyára (ifjabb) Erzsébet királyné tetszésével sem találkozott, vámosi birtoklása ellenben nem ekkor ért véget. IV. László hitvese ugyanis valamikor – alkalmasint néhány hónappal vagy évvel – 1290 májusa előtt maga is adományt tett a fekvőségre vonatkozólag, jelesül: tárnokai Zala vármegyei

⁴⁹ VVOP 62–63. o. (20. sz.); 102–103. o. (52. sz.); 178–180. o. (114. sz.); ÁKVPO 131–132. o. (73. sz.); VERESS – HUDI – ÁCS – PALÁGYI 1994. 55–58. o.; WEISZ 2013. 418–419. o.

⁵⁰ CDH IV/3. 346–347. o. Az oklevél valószínűsíthető keltére: BÁCSATYAI 2020. 1059–1061. o.

⁵¹ VVOP 139–140. o. (81. sz.); ÁKO II/2–3. 2639. sz.; VERESS – HUDI – ÁCS – PALÁGYI 1994. 56. o.

Lovas nevű faluját, szakácsai Vámos falujával együtt adta lovászmesterének, Szécs nembeli Mikó fia Mikónak.⁵² Az adományt Mikó egy sajátos csereügylet folytán, egy másik, kényszerűségből visszavont kegynyilvánítás ellentételezésésként kapta; a királyné ugyanis eredetileg a szintén zalai Szentvidkállya és Csicsonivegy falvakat juttatta Mikónak, azok azonban, mint kisvártatva kiderült, a veszprémi egyház tulajdonában álltak, ezért az adományt hatálytalanították és Erzsébet a két fenti fekvőséggel kárpótolta udvari főemberét. Az új donatioról nem maradt fenn oklevél; és lehetséges, hogy azt nem is foglalták írásba; Mikó megadományozásáról Rád nembeli Benedek veszprémi püspök, az egész történetet elbeszélő, 1290. májusi kiadványából értesülünk. Benedek oklevele Lovast és Vámosot falunak nevezi, de nem külön-külön, hanem egybevonva azokat („*duas villas reginales*”), ugyanakkor, mint láttuk, a Veszprém megyei fekvőségben a királyné csak résztulajdonos volt, ezért felmerülhet, hogy a püspök előbbi vagy utóbbi birtok esetében nem egészen pontosan fogalmazott, azaz az adomány valójában legfeljebb a falu egy részére, vagy – sokkal inkább – bizonyos vámosi földterületekre vonatkozott.⁵³ Elképzelhető, sőt szerfelett valószínűnek látszik, hogy végül Lovas és Vámos sem kerültek Mikó tulajdonába: 1305 végén lejegyzett végrendeletében, jóllehet gondos részletességgel veszi számba javait, és még szolgáliról is név szerint rendelkezik, a két birtokról nem tesz említést.⁵⁴ Vámoson, neve alapján, gyaníthatóan legalább a XIII. század közepéig vámszedőhely működött, ahol útvámost szedhettek. A vámból származó bevételek alighanem a királynét illette meg.⁵⁵

Vámos a mai Nemesvámos község területén, alighanem a falu helyén feküdt, Vámosaszó pedig annak közvetlen közelében kereshető.⁵⁶ Vámosaszót V. István oklevele falunak nevezi, későbbi felbukkanásaikor, 1271-ben viszont völgynek mondják, majd 1295-ben, amikor egy megyebeli személy vámosi nemesektől három és fél holdat megvásárolt a területéből, nem jelölik meg a birtok mibenlétét.⁵⁷ A veszprémi káptalan 1271. évi és 1295-ben kelt bizonyágleveléből kitűnik, hogy Vámosaszón világi birtokosok is rendelkeztek, vélhetően korántsem

⁵² ÁKVPO 138. o. (79. sz.); ÁHHKO 336. sz. Mikó mesterre, aki nem mellesleg Barlag korabeli birtokosa, menchelyi Buza fia Móric veje volt: TÓTH 2011. 37–40. o.; ZSOLDOS 2011. 337. o.

⁵³ WEISZ 2013. 418–419. o.

⁵⁴ AO I. 788. sz.; TÓTH 2011. 39. o.

⁵⁵ WEISZ 2013. 418–419. o. Amennyiben Vámoson valóban volt az Árpád-korban szárazvámszedés, figyelembe véve Veszprém melletti fekvését, elég szép bevételt termelhetett birtokosa számára.

⁵⁶ CSÁNKI 1897. 258. o.; ILA – KOVACSICS 1964. 292. o.; ÉRI – KELEMEN – NÉMETH – TORMA 1969. 146. o.

⁵⁷ GUTHEIL 2007. 56–58. o. (27. sz.); ÁÚO V. 138. o.

elhanyagolható tulajdonrészsel, és még a század legvégén is többüknek volt ott kisebb-nagyobb fekvősége. A birtokkal később találkozunk az okleveles anyagban, feltehetőleg Vámosba olvadt. Mivel az aszó köznév a középkori magyarban kiszáradt, vagy legalábbis állandó vízfolyás nélküli völgyet jelentett, leginkább talán a Nemesvámos nyugati határában, a Bagó-hegy nyugati oldala mentén húzódó Szőce-völgygel azonosítható.

Veszprém-Szent Katalin városrész (*vicus Sanctae Catharinae*)

A magyar uralkodók házastársai legkésőbb a szent Istváni államalapítás, illetve egyházszervezés kora, gyaníthatóan már a veszprémi püspökség 1001 körül történt megalapítása óta rendelkeztek birtokokkal Veszprém vára az azt közvetlenül környező települések területén. Nem igazolható történelmi vélekedés szerint legkésőbb a IX. század utolsó harmadától a veszprémi vár – és talán a hozzá tartozó igen tekintélyes birtokszervezet – felett már a törzsszövetségi magyar állam nagyfejedelmnei is joghatóságot gyakoroltak, és a vármegyének nevet adó erősség Sarolt, Géza nagyfejedelem (gyaníthatóan nem egyetlen) feleségének egyik állandó szálláshelye és egyben talán birtoka volt.⁵⁸ Kora középkori királynéink veszprémi birtoklására az első vitán felüli adatot a helyi Szent Mihály-székeskáptalan egyik 1237. évi privilegiumában találjuk, amelynek szövege szerint amikor Favus veszprémi főesperes a vár alatti előtelepülések területén – Szent Tamás-mező mellett, továbbá a Szent Miklós és a Szent Mihály plébániák közelében – több ingatlant megvásárolt bizonyos Mikse fia Balázs veszprémi klerikus özvegyétől és fiától, a szerződésükönél a királyi várjobbágyok és udvarnokok, a hercegség pohárnokai mellett a királyné Tekes, Geus és Syk nevű népei is jelen voltak.⁵⁹ Megjelenésükre minden bizonnyal telekszomszédi vagy területhatárosi érintettségük okán került sor. A legvalószínűbb eshetőség, hogy a későbbi – a vártól északnyugatra, a Séd bal partján elterülő – Szent Katalin városrészben laktak, ez a legalább 10–13 holdnyi terület ugyanis a kezdetektől a XIII. század második feléig a királynéi birtokállomány részét képezte. A középkori forrásokban gyakran Szent Katalin-szeg néven is előforduló külvárost (Anjou) Erzsébet (Izabella) királyné, IV. László felesége 1275. január 21. előtt, alkalmasint 1273 júliusi megkoronázása és 1274 dereka között az ugyanott fekvő, és a városrész nevét adó Szent Katalin Domonkos-rendi nőkolostornak és a szintén Prédikátor rendi szerzetesek még nem álló, de a kö-

⁵⁸ GYÖRFFY 1983. 116. o.

⁵⁹ GUTHEIL 2007. 40–42. o. (16. sz.)

zelben mihamarabb felépíteni tervezett rendházának adományozta.⁶⁰ Erzsébet királyné kiváltságlevele sajnos elveszett, vagy legalábbis lappang, de egykorú, az óbudai káptalan által készített tartalmi kivonata sok fontos információt megőrzött. Így egyebek mellett elmondja, hogy a területen négy udvarház is volt, és donatio kiterjedt a Szent Katalin városrészből – észak felé – Jutasra vezető utcára, valamint a Veszprémvizén, azaz a Séd partján, Szent Benedek sziklája alatt működő malomra is. A káptalan kiküldöttje által elvégzett határjárás topográfiai adatai szerint az eladományozott föld Veszprém mai utcahálózatára vetítve nagyjából az Árpád utca – Papod utca – Csalogány utca – Szent István utca és a Séd északi (bal) partja által határolt területnek feleltethető meg.⁶¹ Királynéink Szent Katalin-városrészbéli birtoklására a kora középkor későbbi időszakából nincs adatunk.

Vrs (Örs?) föld (*Vrs*)

A földet eredetileg a királyné – illetve minden bizonnyal annak szolgáltatónépei – és a királyi udvarnokok birtokolták, majd közelebbről ismeretlen időpontban, vélhetően uralkodása második felében, Halimbával együtt, IV. Béla király adományozta el Lórinte nembeli Saul ispánnak. A donatot, három további Veszprém megyei földdel kiegészítve, V. István király 1272-ben megerősítette Saul fia, Lórinte (majdani veszprémi ispán) javára.⁶² A birtok későbbi sorsáról nem tudunk és kellő bizonyosságú azonosítás híján fekvése sem állapítható meg. Halimbához való közelsége miatt felmerült az attól délkeletre található Öccsel való azonosításának a lehetősége, de meglátásom szerint az oklevélben szereplő névalak alapján a szintén a megye középső részén fekvő Oroszi község is szóba jöhet.⁶³

⁶⁰ GUTHEIL 2007. 58. o. (28. sz.); ÁHHKO 161. sz.

⁶¹ ÉRI – KELEMEN – NÉMETH – TORMA 1969. 235. o.; GUTHEIL 1942. 18–19. o.; GUTHEIL 1979. 167–168. o.

⁶² ÁKO II/1. 159–160. o. (2223. sz.)

⁶³ ÁKO II/1. 159., 193. o.

FELHASZNÁLT LEVÉLTÁRI FORRÁSOK
ÉS SZAKIRODALOM

- AO I–XLII.: *Anjou-kori Oklevéltár. (Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia (1301–1387)).* Szerk. KRISTÓ Gyula – BLAZOVICH László – GÉCZI Lajos – ALMÁSI Tibor – KŐFALVI Tamás – TÓTH Ildikó – PAPP Róbert – PTI Ferenc – SEBŐK Ferenc, Budapest – Szeged, 1990–2017.
- ÁHHKO: *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. (Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica.)* SZENTPÉTERY Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette ZSOLDOS Attila. Budapest, 2008. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 45.)
- ÁKO II/1.: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.) II. kötet, 1. füzet. 1255–1272.* Szerkesztette SZENTPÉTERY Imre. Budapest, 1943.
- ÁKO II/2–3.: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.) II. kötet, 2–3. füzet. 1272–1290.* SZENTPÉTERY Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette BORSA Iván. Budapest, 1961. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 9.)
- ÁKO II/4.: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.) II. kötet, 4. füzet. 1290–1301.* SZENTPÉTERY Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette BORSA Iván. Budapest, 1987. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 13.)
- ÁKVPO: *Az Árpád-kori veszprémi püspökök oklevelei. (Diplomata episcoporum Vesprimiensium aetatis Arpadianae.)* Közzéteszi SOLYMOSI László. Budapest, 2021.
- ÁNHO: SZÓCS Tibor (szerk.): *Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. (Regesta palatinorum et vices gerentium tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.)* Budapest, 2012. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 51.)
- ÁOUHO: *Az Árpád-kori országbírók, udvarbírók és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. (Regesta iudicum curiar regiae, reginalis et ducalis et vices gerentium eorum tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.)* Összeállította SZÓCS Tibor. Budapest, 2020. (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai. II. Forráskiadványok 58.)
- ÁÚO V., IX.: *Árpád-kori új okmánytár. (Codex diplomaticus Arpadianus continuatus.) V., IX.* Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest, 1864., 1871. (Magyar történelmi emlékek. Első osztály 10., 17.)
- BÁCSATYAI Dániel (2020): IV. Béla és István ifjabb király beháborújának időrendje. *Századok*, 154. (2020) 1047–1082. o.
- BTOE I.: *Budapest történetének okleveles emlékei (Monumenta diplomatica civitatis Budapest) I. (1148–1301)* Csánky [sic!] Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Budapest, 1936.
- CDH IV/3.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomus IV. Volumen 3.* Studio et opera Georgius Fejér. Buda, 1830.

- CSÁNKI Dezső (1897): *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. III.* Budapest.
- DAX Margit – ÉRI István – MITHAY Sándor – PALÁGYI Szilvia – TORMA István (1972): *Magyarország régészeti topográfiája. 4. Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás.* Budapest.
- DL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár. Mohács előtti gyűjtemény. (Budapest)
- ÉRI István – KELEMEN Márta – NÉMETH Péter – TORMA István (1969): *Magyarország régészeti topográfiája. 2. Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás.* Budapest.
- BAKAY Kornél – KALICZ Nándor – SÁGI Károly (1970): *Magyarország régészeti topográfiája. 3. Veszprém megye régészeti topográfiája. A devecseri és sümegi járás.* Budapest.
- FUTAKY István (1991): Kérdések egy Árpád-kori helynév körül. In: HAJDÚ Mihály – KISS Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Bekő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Budapest. 192–196. o.
- GUTHEIL Jenő (1942): *Árpádházi Boldog Margit Veszprémben.* Veszprém.
- GUTHEIL Jenő (1979): *Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém.* (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 1.)
- GUTHEIL Jenő (2007): *Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523).* Kiadásra előkészítette KREDICS László. Veszprém. (A veszprémi egyházmegye múltjából 18.)
- GYÖRFFY György (1983): *István király és műve.* Budapest.
- HO VI–VII.: *Hazai okmánytár. (Codex diplomaticus patrius.) VI–VII.* Kiadják IPOLYI Arnold – NAGY Imre – VÉGHÉLY Dezső. Budapest, 1876–1880. o.
- HUNGLER József (1988): *Veszprém településtörténete.* Veszprém. (Horizont Közművelődési Kiskönyvtár 14.)
- ILA Bálint – KOVACSICS József (1964, 1988): *Veszprém megye helytörténeti lexikona. I–II.* Budapest.
- KARLINSZKY Balázs Péter (2013): *A veszprémi káptalan a középkorban. A veszprémi székeskáptalan középkori birtokai. Doktori (PhD) értekezés.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar. Történettudományi Doktori Iskola, Egyháztörténeti Műhely. Piliscsaba.
- KARÁCSONYI János (1995): *A magyar nemzetségek története a XIV. század közepéig.* Budapest.
- KOSZTA László (2009): Püspökök és városuk. A 14. század közepéig. Balog nembeli Pál pécsi püspök (1293–1306) In: FEDELES Tamás – SARBAK Gábor – SÜMEGI József (szerk.): *A pécsi egyházmegye története. I. A középkor évszázadai (1109–1543).* Pécs. 83–89. o.
- LENKEY Zoltán – ZSOLDOS Attila (2003): *Szent István és III. András.* H. n. (Budapest) (Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból.)
- PJT: *A pápai járás településeinek első említései. Primae mentiones locorum processus Papensis.* Szerkesztette a latin olvasatokat és a fordításokat készítette PETRIK Iván. Pápa, 2016.
- PRT I.: *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. I. A pannonhalmi főapátság története. Első korszak. A megalapítás és terjeszkedés kora 996–1243.* Szerkesztette ERDÉLYI László. Budapest, 1902.

- SOLYMOSI László (2006): Transfixum – oklevélritkaság a XIII. századból. In: SOLYMOSI László: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok.* Budapest. 138–155. o.
- SZŐCS Tibor (2015): Egy (nem) tipikus alországbíró a késő Árpád-korból: Devecseri Emych fia Márton. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* Tomus 138. Szeged. 41–62. o.
- TÓTH Krisztina (2011): A Szécs nemzetség és rokoni kapcsolatai. *Turul*, 84. (2011) 2. sz. 37–42. o.
- VERESS D. Csaba – HUDI József – ÁCS Anna – PALÁGYI Szilvia (1994): *Nemesvámos története. A község története az ősi időktől napjainkig.* Veszprém.
- VPRO I.: *A veszprémi püspökség római oklevéltára. I. 1103–1276.* Szerkesztette FRAKNÓI Vilmos. Budapest, 1896.
- VVOP: *Veszprém város okmánytára. Pótkötet (1000–1526).* Összeállította ÉRSZEGI Géza – SOLYMOSI László. Veszprém, 2010. (A veszprémi egyházmegye múltjából 20.)
- WEISZ Boglárka (2010): Kamaraispánok az Árpád-korban. *Turul*, 83. (2010) 3. sz. 79–87. o.
- WEISZ Boglárka (2013): *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében.* Budapest. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak.)
- ZSOLDOS Attila (2005): *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában.* Budapest. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.)
- ZSOLDOS Attila (2011): *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* Budapest. (Historia Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.)

A Veszprémi Szemle megjelenését támogatták:

Pétfürdői Községi Ház és Könyvtár, Pétfürdő
Vörösmarty Mihály Könyvtár, Székesfehérvár

Honoráriumról lemondtak:

Brányi Mária, Veszprém
Debreczenyi János György, Veszprém
Poór Ferenc, Veszprém
Sebő József, Veszprém
Zalavári István, Veszprém

Veszprém 1593. évi eleste

BAGI ZOLTÁN PÉTER

Az Oszmán Birodalom a XVI. század utolsó harmadában egymással is szorosan összefüggő, komoly gazdasági és társadalmi problémákkal küzdött. Az 1580-as évek második felében a sorozatos pénzleértékelések és a növekvő infláció következtében ugyanis az *akcse* értéke – az aranyhoz viszonyítva – a felére zuhant. A kiadások egyharmaddal haladták meg a bevételeket. Ez pedig a birodalom tartóoszlopát jelentő hadsereg válságát is előidézte. Egyrészt a perzsa háború (1578–1590) alatt 25 000 főre duzzadt portai zsoldosok fizetése egyre nehezebbé vált. A nagyvezír hovatovább csak az lehetett, aki zsoldosztásnál saját vagyonából képes volt kiegészíteni az államkincstárat. Másrészt a tímár-birtokosok reáljövedelmei az *akcse* elértéktelenedésével párhuzamosan rendkívüli módon csökkentek. A határvidéken mindig fellelhető nagyszámú önkéntesek és egyéb zsoldra vagy birtokra vágyók seregének helyzete szintén kilátástalanná vált. E több tízezer elkeseredett fegyverforgató élére – a szó hagyományos és átvitt értelmében is – a Porta által 1591 tavaszán kinevezett boszniai beglerbég, Telli Haszán pasa állt. Sikeres határmenti akcióival igyekezett meggyőzni a döntéshozókat a Habsburg Birodalom elleni háború szükségszerűségéről és elkerülhetetlenségéről. Bár az 1590 és 1593 között egymást váltó nagyvezírek (Szinán, Ferhát és Sziávus) ugyan elítélték ezeket a hadjáratokat, ám a beglerbég élvezte III. Murád szultán és a hárem támogatását. Oly annyira, hogy III. Murád 1592. március 13-án kelt rendelete értelmében Haszán érdemeinek elismeréseként kardot és díszköpönyeget is adományozott a számára.¹

¹ TÓTH 2000. 66–82. o.; FODOR 2001. 399–406. o. Meg kell azonban jegyezni, hogy a perzsákkal megkötött békét követően nem a magyarországi hadszíntér volt az egyetlen Európában, amelyen a Porta háború indítását fontolgatta. Az oszmán politika irányítóinak ugyanis a XVI. század utolsó évtizedében súlyos külpolitikai helyzettel kellett szembenézniük: fennállt a veszélye annak, hogy III. (Wasa) Zsigmond *Rzeczpospolita*-ja az osztrák, míg a Francia Királyság a spanyol Habsburgok befolyás alá kerül, és ez által az európai hatalmi viszonyok a Birodalom számára kedvezőtlen irányba fordulhatnak. Isztambulban a keresztény hatalmak diplomatái 1590 táján úgy vélték, hogy a szultán – eleget téve I. Erzsébet angol és IV. (Bourbon) Henrik francia király sürgető kérésének – II. Fülöp király állama ellen kezdeményez háborút. E várakozást látszott alátámasztani, hogy 1591 elején az Oszmán Birodalom mintegy 300 gályából álló új ha-

A boszniai beglerbég szándékát ráadásul erősítette, hogy a drinápolyi béke 1590. évi meghosszabbítása után a tisztességes ajándék (*Verehrung*, *munus honoraria*) Isztambulba küldésével késlekedett Prága. A két fél között ez ügyben támadt vita háborús hangulatot teremtett. Szinán nagyvezír 1593. február 7-én II. Rudolf császárhoz, magyar és cseh királyhoz intézett, a történeti irodalomban jobbára ultimátumnak minősített levelében követelte az elmaradt két évi ajándék beküldését, és a korábban, egyes feltevések szerint 1588-ban, a szikszói ütközetben² fogságba esett két bég szabadon bocsátását is a béke feltételéül szabta. A prágai udvar mindezek teljesítését Haszán pasa szerzeményeinek (Bihać, Petrinja) visszaadásához kötötte, amit a Porta azonban nem volt hajlandó teljesíteni.³ A diplomácia huzavona eredményeként 1593 májusának elejére úgy tűnt, hogy Isztambulban a háború pártolói kerültek többségbe, ám néhány héttel később – 1593. június 20-án – Szinán nagyvezír látszólag megenyhült. Feloldották a Habsburg orátor, Friedrich von Kreckwitz házának szigorú őrzését, és a még a házkutatás előtt fogságba vetett Matthias *dragománt*⁴ is szabadon engedték.⁵ Mindez leginkább annak volt köszönhető, hogy Kreckwitz ígéretet tett a kétévi adó megérkezésére, valamint arra is, hogy a nagyvezír megkapja a már 1591 óta vágyott 6000 tallért.⁶ Az orátor nem tudta, ám az idő ellene dolgozott. A monyorókeréki Erdődy Tamás horvát-szlavón bán,⁷ Andreas Freiherr

jóhad építésébe kezdett, amelynek költségeit a birodalom vezetőinek közvetlen megadózatásából kívánták előteremteni. Ezen vállalkozás azonban már 1591-ben zátonyra futott, s a kilátásba helyezett hatalmas méretű flotta még a következő évben is messze állt attól, hogy alkalmas legyen egy komolyabb akció kivitelezésére a Mediterrán-tenger nyugati medencéjében. Időközben a franciaországi helyzet is Isztambul számára kedvező fordulatot vett, IV. Henrik király hatalma megszilárdult a Katolikus Ligával szemben folytatott háborúban. A Porta tisztségviselői ugyan 1593-ban újra ígéretet tettek egy 300 gályából álló flotta felszerelésére, de a komoly politikai megfigyelők számára nyilvánvalóvá vált, hogy ez csak a szövetségesek megnyugtatóására szolgáló üres frázis. Ekkor ugyanis Isztambul figyelme már nyugati végvidéke, a magyarországi hadszíntér felé fordult. A háború külpolitikai aspektusaira összefoglalóan lásd: TÓTH 2000. 41–59. o., 83. o.; HARDEGG 2022. 19. o.

² A Rákóczi Zsigmond egri *Obrist* vezette végvidéki hadak 1588. október 8-án Szikszó mellett súlyos vereséget mértek Kara Ali székesfehérvári bég seregére, amely a város megbüntetésére jött Szinán budai beglerbég megbízásából. HANGAY 1987. 64–76. o.; TÓTH 2000. 74–75. o.

³ TÓTH 2000. 66–77. o.

⁴ Török szolgálatban álló tolmács.

⁵ TÓTH 2000. 69–71. o.

⁶ SEIDELN 1711. 24. o.; TÓTH 2000. 70. o.

⁷ PÁLFFY 1997a. 275. o.

von Auersperg károlyvárosi Obrist⁸ és Ruprecht von Eggenberg⁹ által vezetett keresztény hadak 1593. június 22-én megütköztek a Sziszeket ostromló boszniai beglerbég seregével Ottaneknél a Száva és Odra folyók közti területen. Az ütközet az oszmán csapatok vereségével végződött, és itt lelte halálát Telli Haszán, valamint a szultán testvérének fia, Mehmed hercegovinai bég is. A vereség híre július 3-án érkezett meg Isztambulba. A következő napon, július 4-én az összehívott szultáni tanács hadat üzent a császárnak. III. Murád (1574–1595) kinevezte szerdár¹⁰ Szinán nagyvezírt, és megbízta a hadjárat megindításával, valamint vezetésével.¹¹ A hadiállapot beálltával Krekwitzet ismét házi őrizetbe vetették, és a követségi szállást bezárták. A bűnbaknak kikiáltott követet július 23-án a csapatokat Isztambulon kívül gyülekeztető Szinán nagyvezír a táborába vitette, és bilincsbbe verve magával hurcoltatta a magyarországi hadjáratra is.

A győri végvidék hadait irányító Ferdinand Graf von Hardegg¹² először szeptember 13-án kapott arról hírt, hogy Szinán¹³ nagyvezír¹⁴ hamarosan megérkezik a Dunántúlra.¹⁵ Három nappal korábban portyázókat küldött ki, mivel olyan információ birtokába jutott, miszerint a budai beglerbég,¹⁶ Mehmedpasazáde Haszán¹⁷ Veszprémtől nem messze táborba szállt.¹⁸ A kiküldött lovasok erre nem találtak bizonyítékot, ám elfogtak egy budai polgárt, aki a beglerbég leveleit vitte Székesfehérvárra. Ezek egyikéből kiderült, hogy Izsák fehérvári¹⁹ bégnek²⁰

⁸ PÁLFFY 1997a. 282. o.

⁹ PÁLFFY 1997b. 50. o.

¹⁰ Egy-egy hadjáratban az adott hadszíntérre rendelt oszmán hadsereg parancsnoka. Ez lehetett a nagyvezír vagy más vezír, esetleg egy-egy beglerbég is. Az 1593. és az 1594. évben Szinán nagyvezír volt a magyarországi szerdár. HEGYI 1995. 209. o.

¹¹ TÓTH 2000. 78–82. o.; FODOR 2001. 399–404. o.

¹² Életéről lásd: HARDEGG 2022.

¹³ Az albán származású hadvezér összesen öt alkalommal töltötte be a legmagasabb tisztséget. IVANICS 1994. 212. o.

¹⁴ A szultán utáni legmagasabb főméltóság. A mindenkori portai államigazgatás feje. HEGYI 2007. 366. o.

¹⁵ Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Ungarische Akten (UA) Allgemeine Akten (AA) Fascikel (Fasc.) 125. Konvolutum (Konv.) A. folio (fol.): 99r-109v; ÖStA Kriegsarchiv (KA) Hofkriegsrat (HKR) Protokollum (Prot.) Expedit (Exp.) Band (Bd.) 190. fol.: 127v No.: 90.

¹⁶ A „bégek bégje”. A vilajetek élén álló főméltóság, aki általában a pasa rangot is viselte. HEGYI 2007. 361. o.

¹⁷ GÉVAY 1841. 17. o.

¹⁸ ÖStA KA HKR Prot. Registratur (Reg.) Bd. 191. fol.: 302r No.: 38.

¹⁹ ISTVÁNFFY 2009. 134. o.

²⁰ A szandzsák élén álló katonai és polgári ügyekért is felelős főméltóság. Az iratokban szandzsákbég, bég vagy *mírliva* alakban is felbukkan a tisztségnév. HEGYI 2007. 360. o., 365. o., 368. o.

és a kethüdjának²¹ a *pasa*²² megparancsolta, hogy a *nagyvezír* és kísérete számára ezer ökröt, ezer bárányt, ezer mérő árpát, és 20 000 *akcse*²³ értékben kenyeret, zsírt, mézet, csirkét, szénát és minden egyéb szükségest Földvára küldjenek. Emellett a polgár azt is tudni vélte, hogy Szinán *nagyvezír* lovainak Budán istállót kell építeni ott, ahol korábban a királyiak álltak.²⁴ Hamarosan az oszmán főserég célja is világossá vált. Egy 1593. szeptember 21-én Prágában keltezett hír szerint Magyarországon nagyon félték attól, hogy a törökök Veszprémet, Tatát és Palotát is megostromolják; majd ezt követően esetleg Bécs ellen vonulnak. Emellett azt is tudni vélte a hír írója, hogy az oszmán had már nincs is messze Budától. A nagyvezír pedig minden hódoltsági faluban karóba húzással fenyegetve megparancsolta, hogy a tüzérség vontatásához minden tizedik ökröt, ahová parancsolják, azonnal küldjék el.²⁵

A győri had *Obristja*²⁶ a budai *beglerbég* elfogott leveleinek tartalmát megismerve azonnal megpróbálta azokat a végházakat megerősíteni, amelyekről – helyesen – úgy vélte, hogy leginkább veszélyben forognak. Mivel saját szemével kívánt meggyőződni ezek állapotáról, így azonnal Pápára, majd Veszprémbe és Palotára vonult. Hardegg egy szeptember 15-én Mátyás főhercegnek küldött leveléből tudjuk, hogy ekkor már Veszprémbe tartózkodott és innen indult tovább – valószínűleg – a következő napon Palotára.²⁷

Arról, mekkora létszámú had szolgált ekkor a veszprémi végházban egy tévesen 1593-ra datált kimutatásból kaphatunk tájékoztatást. Eszerint Ferranto Samaria de Speciacasa²⁸ parancsnoksága alatt összesen kétszáz könnyűlovas, háromszáz *haramia*,²⁹ valamint ismeretlen számú tüzér és egyéb, zsoldot kapó személy szolgált.³⁰ Hardegg maga is elégtelennek vélte ezt a hadat a stratégiai

²¹ Valamely tisztségviselőt (akár *beglerbéget*, akár *béget*) feladataiban és jogaiban helyettesítő személy. HEGYI 2007. 364. o.

²² A legmagasabb állami méltóságok címe. A hódoltságban mindenekelőtt a *beglerbégek* címe. HEGYI 2007. 367. o.

²³ Ezüst váltópénz, amelynek az értéke a XVI. század közepén két dénárnak felelt meg. Néhány kivételtől eltekintve az Oszmán Birodalom pénzügyeinek állandó elszámolási egysége volt. HEGYI 2007. 360. o.

²⁴ Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) Fuggerzeitung Codex (Cod.) 8966. fol.: 267v

²⁵ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 251r-252r. Szinte ugyanezt a hírt ismételték meg Prágából egy héttel később, szeptember 28-án. A hír írója – tévesen – úgy tudta, hogy a *nagyvezír* már szeptember 21-én Budára érkezett. ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 239v-240r

²⁶ A szó jelentésére lásd: HARDEGG 2022. 170. o.

²⁷ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 124. Konv. C. fol.: 81 r-v

²⁸ Életéről és karrierjéről lásd: HUNGLER 1986. 82–84. o.; PÁLFFY 1998. 113–116. o.; PÁLFFY 1999. 135. o., 169. o.; ISTVÁNFFY 2009. 128. o.

²⁹ TAKÁTS 1908. 113–118. o.

³⁰ ÖStA KA Alte Feldakten 1593-12-6; ISTVÁNFFY 2009. 128. o.; BAGI 2019. 47., 61. o.

fontosságú végház védelmére. Az 1593. szeptember 13-a és november 6-a közötti eseményekről készített jelentése, valamint egy Prágából október 12-én keltezett hír és Illésházy István följegyzése szerint hozzávetőlegesen ezerkétszáz főre növelte az itteni had létszámát.³¹ Közöttük találjuk a Georg Andreas von Hofkirchen vezette német gyalogzászlót is. Az Udvari Haditanács 1593. április 12-én tájékoztatta II. Rudolf német-római császárt, magyar és cseh királyt arról, hogy az alsó-ausztriai nemeset megbízta zsoldosok toborzásával.³² A zászlót május végén vagy június elején felállították és meg is mustrálták, majd ezt követően Pápa védelmére rendelték.³³ Hardegg innen vezényelte át a gyalogosokat Veszprém védelmére, ahogyan erről a Bécsbe szeptember 28-án és 29-én érkezett leveleiben be is számolt a haditanácsosoknak.³⁴ Hofkirchen *Hauptmann*³⁵ meg is érkezett gyalogjaival a végházba három nappal az ostromot megelőzően, ahonnan október 2-án Specicasaval közösen küldött jelentést.³⁶ A Veszprémbe érkezett zászlója azonban egészen biztosan nem volt teljes létszámú. Az Udvari Haditanácstól kapott felhatalmazás értelmében *Hauptmann*ként háromszáz gyalogost kellett volna toboroztatnia és megmustráltatnia,³⁷ ám egy Győrből 1593. szeptember 28-ai dátummal Hardegg által írott levél szerint a stratégiai fontosságú végházban nem állt rendelkezésére több ennek a létszámnak a felénél. Emellett a győri *Obrist* azon aggodalmának is hangot adott, miszerint darabont³⁸ sem áll

³¹ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 125. Konv. A. fol.: 99r-109v; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 215r-216r; ILLÉSHÁZY 1863. 5. o.; TÓTH 2000. 138. o.

³² ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 191. fol.: 11v No.: 45.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 191. fol.: 49v No.: 90.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 191. fol.: 50r No.: 35.

³³ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 190. fol.: 263v No.: 27.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 190. fol.: 265v No.: 61.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 190. fol.: 265v No.: 63.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 191. fol.: 15v No.: 81.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 191. fol.: 19r No.: 137.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 191. fol.: 224r No.: 37.; ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA) Alte Hofkammerarchiv (AHKA) Prot. Reg. Bd. 469. fol.: 158v; ÖStA FHKA AHKA Prot. Reg. Bd. 469. fol.: 177r; ÖStA FHKA AHKA Prot. Reg. Bd. 471. fol.: 222v; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 189r-190r

³⁴ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 190. fol.: 129r No.: 1.

³⁵ A szó jelentésére lásd: HARDEGG 2022. 166. o.

³⁶ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 190. fol.: 129v No.: 36.; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 189r-190r; KOVACHICH 1798. 298. o.; BARANYAI DECSI 1982. 102. o.; ISTVÁNNFFY 2009. 128. o.

³⁷ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 190. fol.: 263v No.: 27.; ISTVÁNNFFY 2009. 129. o.

³⁸ Elsősorban őrző feladatot ellátó gyalogos. Egyrészt bizonyos épületek (kapu, tárház, fegyvertár), és földrajzi helyek (vár, város, tartomány) védelmét szolgálták. Másrészt meghatározott személyek, tisztségviselők mellé beosztva testőri feladatot láttak el, és adtak tekintélyt az adott hivatalnak. TAKÁTS 1908. passim; SZATLÓCZKI 2016. passim; HARDEGG 2022. 163. o.

megfelelő számban rendelkezésre Veszprém védelméhez.³⁹ Hardegg azonban nem csupán a veszprémi had létszámát igyekezett növelni. A székesfehérvári hadjáratot követően papírra vetett jelentésében azt állította, hogy a végház rak-tárait két hónapra elegendő liszttel és ötven mázsányi lőporral töltette meg.⁴⁰ Azt mondhatjuk tehát, hogy a győri *Obrist* lehetőségeihez mérten a saját rendelkezésére álló erőforrásaiból (!) igyekezett Veszprémet (és tegyük hozzá Palotát is) megsegíteni. Emellett *Speciacasa* is igyekezett a védelem feltételeit tovább javítani. *Baranyai Decsi János magyar történetében* ugyanis az olvasható, hogy a védelem irányítója elbocsátotta a végházból „az asszonyok és gyermekek, a harcra alkalmatlanok tömegét”.⁴¹

A Szinán *nagyvezír* vezette oszmán főszereg szeptember végére megérkezett Székesfehérvár vidékére. Ezek a csapatok a budai *beglerbég* erőivel együtt e hónap 28-án már Nagyvenyim és Seregélyes térségében táboroztak.⁴² Ugyanezen a napon Győrből Hardegg már azt jelentette, hogy mintegy 40 000 főt számláló hadával Veszprém ellen fog vonulni.⁴³ A győri *Obrist* október 1-jén értesült arról,

³⁹ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 225r-v

⁴⁰ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 125. Konv. A. fol.: 99r-109v; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 190. fol.: 129v No.: 36.; KOVACHICH 1798. 298. o.; BARANYAI DECSI 1982. 102. o.; ISTVÁNYFY 2009. 128. o. Az oszmán főszereg megjelenése előtt, már 1593. augusztus 31-én Hardeggot, mint a végvidék parancsnokát utasította az Udvari Haditanács, hogy lássa el Veszprémet és Palotát élelemmel: ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 191. fol.: 121v No.: 143.

⁴¹ KOVACHICH 1798. 298. o.; BARANYAI DECSI 1982. 102. o.

⁴² ÖStA HHStA UA AA Fasc. 125. Konv. A. fol.: 99r-109v

⁴³ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 190. fol.: 129r No.: 1.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 190. fol.: 129r No.: 3.; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 225r-v Hardegg a szeptember 13-a és november 6-a közötti eseményekről készített jelentésében Hermann Georg felderítésére hivatkozva azt írta, hogy Szinán *nagyvezír* nem rendelkezik többel, mint 40 000 fő. Ezzel szemben az ostromló sereg létszámáról Istvánffy Miklós a következőket írta: „Az törökök, minthogy nagy kevélységgel s magok vetésével vadnak, azt mondják vala, hogy táborában százezer vitézlő népnél több volna. De ha azokat kell nézni, akik harcra valók volnának, csak fele számú is hadakozásra való alig vala, az több sokaságot az tábori holvalókhöz inkább, hogysemmint valami harcra vagy segítségre valónak kellene számlálni.” Két, Prágából 1593 októberében küldött jelentés írója is az oszmán főszereg létszámát mintegy 50 000 lovasra és gyalogosra becsülte. Ugyanekkorát erőteljesen említett Gömör Gúsztván az 1895-ben, Veress D. Csaba az 1983-ban és Hungler József is az 1986-ban megjelent munkájában. Tóth Sándor László a tizenöt éves háborúról készített monográfiájában úgy becsülte, hogy Szinán *nagyvezír* hada 50–60 000 főt számlálhatott. Egy Bécsből október 15-én küldött híradásban 100 000 emberről olvashatunk, akik közül 6000 volt a janicsár. A hír írója úgy tudta, hogy a többi mind lovas, ám nagyon rosszul felszerelt, gyűlévész nép. ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 215r-216r; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 213r-v; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 193r-v; ÖStA HHStA UA AA Fasc. 125. Konv. A. fol.: 99r-109v; GÖMÖRY 1895. 255. o.; HUNGLER 1986. 83. o.; TÓTH 2000. 138. o.; ISTVÁNYFY 2009. 127. o.

hogy Szinán *nagyvezír* a budai *beglerbég* csapataival kiegészült fősereggel Székesfehérvár alá érkezett. Még ugyanaznap arról is hírt kapott, hogy az ellenséges erő elővédje már megkezdte Veszprém körülzárását és a védőket megadásra szólították fel.⁴⁴

Az ostrom megkezdésének időpontjaként a magyar történetírás az október 3-ai dátumot fogadta el.⁴⁵ Az egykorú forrásokat áttekintve azonban nem lehetünk teljesen biztosak ezen állítás helyességében; a történetíró vélekedést egyedül a Prágában október 12-én kelt hírlevelével támasztja alá.⁴⁶ Igaz egy nappal később, október 13-án az uralkodó székvárosából újabb jelentést küldtek Augsburgba, amelyben már az ostrom kezdetének időpontjaként az október 1-jei dátumot olvashatjuk. Ez esetben azonban az sem zárható ki, hogy a hír írója az oszmán főserég elővédjének megérkezésétől számította a hadművelet kezdetét.⁴⁷

Bár Baranyai Decsi históriájában megemlíttette, hogy értesülései elsőkézből valóak, hiszen Miskolci Péter, „*Isten igéjének veszprémi szolgája*”, kálvinista lelkes mesélte el neki az eseményeket, aki maga is részese volt a történeteknek; ám a szerző az ostrom kezdetével kapcsolatosan egyáltalán nem, vagy megmagyarázhatatlanul rossz dátumot használt. Leírása alapján csak azt tudhatjuk meg, hogy: „*alighogy az idő rövidsége szerint gondoskodtak az ostrom feltartóztatásához szükséges dolgokról, máris feltűnt a törökök hatalmas serege, és a várat mindenfelől szoros ostromgyűrűvel vette körül. Majd szokásuk szerint alaposan megerősítették táborukat, védőtetőket és sáncokat emeltek, az első napot e művek elkészítésére fordították*”. Baranyai Decsi azonban a következőképpen folytatta: „*Szinán meghallván e választ, megparancsolta, hogy már a következő napon, május 22-én, tizenkét kisebb ágyút vigyenek a falak törésére*”.⁴⁸ Ugyan gyakrabban leszek kénytelen feltételes módot használni, mint amennyire azt egy tudományos igényű mű megengedné, ám mégis érdemesnek vélem végiggondolni a szerző által lejegyzetteket. A május 22-ei dátum alatt egészen biztosan szeptember 22-ét kell értenünk. Ugyan az Udvari Haditanács 1584. június 26-án rendelte el minden végvidéki fő tisztségviselő (*Hauptleut*) számára az új, Gergely-naptár kötelező használatát,⁴⁹ ám a reformált felekezethez tartozók, mint maga a kálvinista Baranyai Decsi is, még a XVII. században is gyakorta a régi kalendáriumot alkalmazták. Ez pedig tíz

⁴⁴ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 125. Konv. A. fol.: 99r-109v; KOVACHICH 1798. 298–299. o.; BARANYAI DECSI 1982. 102–103. o.

⁴⁵ GÖMÖRY 1895. 255. o.; VERESS D. 1983. 137. o.; HUNGLER 1986. 83. o.; TÓTH 2000. 138. o.

⁴⁶ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 215r-216r

⁴⁷ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 213r-v

⁴⁸ KOVACHICH 1798. 298–299. o.; BARANYAI DECSI 1982. 102–103. o.

⁴⁹ ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 176. fol. 237r No. 164.

nap eltérést jelentett a két naptár között. Így a május, avagy szeptember 22-e valójában október 2-a lesz. Ez alapján pedig azt feltételezhetjük, hogy Miskolci elbeszélését megörökítő Baranyai Decsi a végház körülzárását és a sáncok megépítését egy nappal korábbra, azaz október 1-ére tette. Így Fekete Benedek és lovasainak vakmerő rajtaütése az október 2-ára virradó éjszaka történhetett.⁵⁰

Szintén az ostrom október 1-jei elkezdését támasztja alá Pecsevi Ibrahim leírása is. Eszerint az oszmán főserg „*sietve előrehatolt és Moharrem elején Veszprémbe érkezett. Három napig ostromolta azt, azután az említett hó 10-én a hitetlenek odahagyták és megfutottak*”.⁵¹ A szöveget fordító és azt jegyzetekkel ellátó Karácson Imre megjegyezte, hogy Moharrem hónap a keresztény naptár szerint szeptember 23-án kezdődött abban az évben, így ennek tizedik napja október 4-ére esett. Ebből pedig egyenesen következik, hogy Pecsevi Ibrahim szerint az ostrom október 1-jén kezdődött.⁵² Érdeemes itt kitérni röviden Kjátib Cselebi történeti munkájára is. A török történetíró szerint ugyanis az oszmán főserg Moharrem 21-én érkezett Veszprém alá, és a következő napon, azaz a keresztény időszámítás szerint október 17-én kezdte meg a végház vívását.⁵³

Tehát az egykorú források között találunk az ostrom megkezdésének időpontjával kapcsolatban utalást október 1-ejére, október 3-ára, sőt október 17-ére is. Véleményem szerint azonban egyik sem felel meg a valóságnak, mivel minden kétséget kizárólag október 2-án vette kezdetét a harc. Legalábbis az egykorú szerzők egy részének a művei és a fennmaradt levéltári források erre engednek következtetni. Vegyük sorra ezeket is! A mindig jólértelmezhető Hieronymus Ortelius művében azt olvashatjuk, hogy Szinán *nagyvezír* a hadával szeptember 22-én Veszprém elé vonult, majd a Palota és Győr felé futó utakat elzárva, körül vette azt. Mivel a szerző, Baranyai Decsihez hasonlóan a dátumok megadásánál szintén az ó-naptárt használta, így ez esetben is valójában október 2-áról van szó.⁵⁴ Illésházy följegyzésében pedig a következőképpen örökítette meg az eseményeket: „*török császár⁵⁵ megharaguvék, az fővezérét Sinan passát kiküldi portai és európai erejével; ki elérkezék és 2. 8bris⁵⁶ Beszprímet megszállá*”.⁵⁷

Istvánffy Miklós történeti munkájában szintén október 2-át említi az ostrom kezdeteként, bár ez első pillantásra a Tállyai-féle fordításból nem tűnik egyér-

⁵⁰ KOVACHICH 1798. 299. o.; BARANYAI DECSI 1982. 103. o.

⁵¹ KARÁCSON 1916. 97. o.

⁵² KARÁCSON 1916. 97. o.

⁵³ KARÁCSON 1916. 205. o.

⁵⁴ ORTELIUS 1602. 54r

⁵⁵ III. Murád szultán.

⁵⁶ Október 2.

⁵⁷ ILLÉSHÁZY 1863. 5. o.

telmúnek. A „magyar Livius” az események tárgyalásánál lejegyezte, hogy „Szinán [...] ötöd tábori szállással Fejíróvára ére, s ott egy napnál tovább nem mulatván, Mindszent havának⁵⁸ első napján Besperén [Veszprém] felé táborával indula”. Ezt követően, a már idézett módon értekezett az oszmán főserég létszámáról, majd így folytatta: „Másodnap, Mindszent havának negyedik napján Besprényhez juta, s az környülötte lévő sok dombokat s mezőket s völgyeket a táborral, sátorokkal ellepé”.⁵⁹ Az azonban teljesen egyértelműnek tűnik, hogy az október 1-jét követő nap, a másnap, nem lehet október 4-e, csak október 2-a.

Bizonyításom végére hagytam az ostrom megkezdésével kapcsoltban fennmaradt levéltári forrásokat. A kulcsszerepet ez esetben Hardegg játszotta, illetve játssza, aki folyamatosan tájékoztatta az Udvari Haditanácsot az események alakulásáról. A győri Obrist október 2-án azt írta a bécsi haditanácsosoknak, hogy Veszprémet még nem ostromolja az ellenség.⁶⁰ Az 1593. szeptember 13-a és november 6-a közötti eseményekről készített jelentésében olvasható, mikor kapott információt a végház vívásának megkezdéséről. Eszerint október 3-án egy Speciacasa által küldött huszár, valamint az ostromló had táborából megszökött két *pribék*⁶¹ érkezett hozzá, akik azt közölték, hogy Veszprémet ostromolják.⁶² A szövegkörnyezetből azonban nem derül ki, mikor indultak útnak a hírhozók a végházból, illetve az ellenség táborából. Egy, a bécsi Udvari Haditanács protokollumába október 4-ei dátummal szereplő bejegyzésből azonban kiderül, hogy Speciacasa a Hardegghez küldött levelét október 2-án keltezte.⁶³ Azaz az ostromműveletek aznap indultak meg.

Az ostromlók megérkezésüket követően „megerősítették táborukat, védőtetőket és sáncokat emeltek, az első napot e művek elkészítésére fordították”.⁶⁴ Istvánffy leírása szerint „az sáncot penig és lövőszerszámokat azon az dombon vetteté s helyhezteté [ti. Szinán nagyvezír], mely az Apácaasszony⁶⁵ völgye felett vagyon, mely hegyen negyven esztendővel⁶⁶ ezelőtt Herélt Ali⁶⁷ budai vezér basától helyheztetettnek lenni emlékezőnek”. A „magyar Livius” szerint nyolc faltörő ágyúval kezdték meg az ostromlók a végház falainak rombolását.⁶⁸ Ezzel szemben a Prágából október 12-én

⁵⁸ Október.

⁵⁹ ISTVÁNFFY 2009. 127. o.

⁶⁰ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 190. fol.: 129r No.: 23.

⁶¹ TAKÁTS 1915. 304–335. o.

⁶² ÖStA HHStA UA AA Fasc. 125. Konv. A. fol.: 99r-109v

⁶³ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 190. fol.: 129r No.: 24.

⁶⁴ KOVACHICH 1798. 298–299. o.; BARANYAI DECSI 1982. 102–103. o.

⁶⁵ Veszprémvölgyi apácakolostor.

⁶⁶ 1552-ben.

⁶⁷ Khádím Ali budai *beglerbég*. GÉVAY 1841. 7–8. o.

⁶⁸ ISTVÁNFFY 2009. 127. o.

küldött híradás arról számolt be, hogy Veszprémet három irányból lőtték.⁶⁹ Kjátib Cselebi leírásában szintén azt olvashatjuk, hogy az ostromlók három irányból törték a védműveket; a török történetíró még az ostromlás irányát, valamint az alkalmazott lövegek típusát és számát is feljegyezte: „Négy badaluska⁷⁰ és hét sáhi⁷¹ ágyút a kapura irányítottak, két ágyút és négy sáhi ágyút a janicsárok ostromsánczába állítottak, két kolunburna⁷² és négy sáhi ágyút az ingovány- és nádasból a nagy toronynak szegeztek”.⁷³

Ortelius a művében ugyan az elsőként megépített sáncok számát nem adta meg, ám mivel úgy tudta, hogy az ostromlók a város (!) közelében három helyen ütötték fel táborukat, így joggal feltételezhetjük, hogy a nagyvezír parancsára az éj folyamán mindegyik helyen építettek sáncokat és ágyúállásokat is. Ez utóbbiakba pedig tizenkét ágyút vontattak. Ugyan az oszmán főserég legjobb pattantyúsai lőtték a falakat, ám eredményt mégsem értek el. Ezért a nagyvezír elrendelte, hogy a városhoz (!) közelebb építsenek új állásokat. Így – jegyezte meg Ortelius – már hat helyről törték a végház védműveit.⁷⁴

Végül meg kell említenem, hogy egy október 15-én Bécsben kelt híradás szerint négy helyről lőtték Veszprémet az ostromlók.⁷⁵ Valószínűleg ezt a jelentést ismerte Gömör Gusztáv, aki az 1895-ben a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain megjelent írásában a következőképpen fogalmazott: „három, mások szerint négy helyről kezdte a várost lövetni”.⁷⁶ A XIX. és XX. század fordulóján alkotó híres hadtörténész megállapítását aztán Hungler József is átvette az 1986-ban megjelent monográfiájában.⁷⁷

Akár egy, akár hat irányból törték a falakat az oszmán főserég lövegei, abban a rendelkezésre álló források mindegyike megegyezik, hogy nagy pusztítást végeztek a végház falaiban.⁷⁸ Miskolci elbeszélése alapján Baranyai Decsi

⁶⁹ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 215r-216r; GÖMÖRY 1895. 255. o.; VERESS D. 1983. 137. o.; TÓTH 2000. 138. o.

⁷⁰ A *Badzsaluska* oszmán ágyútípus. Neve a *basilisco* szó eltorzult alakjából származik. A *bombardáknál* kisebb, de jóval hosszabb löveg volt. ÁGOSTON 1992. 191. o.

⁷¹ A *badzsaluskánál* általában kisebb lövegfajta volt a *zarbzen* vagy *zarbuzán*. Már a XVI. században három fajtáját különböztették meg a források. Ezek közül a legnagyobb volt az úgynevezett *sáhi*. ÁGOSTON 1992. 193. o.

⁷² Kisebb mezei lövegfajta, amely kézi lőfegyverből fejlődött könnyűlöveggé. ÁGOSTON 1992. 195. o.

⁷³ KJÁTIB CSELEBI 1916. 205. o.; VERESS D. 1983. 137. o.

⁷⁴ ORTELIUS 1602. 54r

⁷⁵ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 193r-v

⁷⁶ GÖMÖRY 1895. 255. o.

⁷⁷ HUNGLER 1986. 83. o.

⁷⁸ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 215r-216r; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 213r-v; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 189r-190r

úgy fogalmazott, hogy „az öt napon keresztül szakadatlanul ágyúzott falak már öszeomlással fenyegettek”.⁷⁹ Ortelius pedig arról számolt be, hogy „élete kockáztatása nélkül senki sem mutatkozhatott a falakon”.⁸⁰ A legszemléletesebben azonban Istvánffy örökítette meg a védművek pusztulását: „mivel az kerítés falai az régiség miatt erőtlenek volnának, s az vár is maga régi szokás szerént nagy hosszú s keskeny házi épület formájára volna, oly nagy erőszaka s sebessége vala az rálőtt golyóbisoknak, hogy nemcsak az sánchoz közel lévő kerítés falait megjárnák, hanem még az által ellenébe valókat is ugyanazonegy erőszakkal általlyuggatnák. Az Rátolti⁸¹ mezőre esett golyóbisok felszedetnének, melyeket, ha ki az táborba visszavitt volna, mindenikért egy-egy zajn nevű féle pénzt véssen vala”.⁸²

A végház falainak rossz állapota és az ostromlók tüzéségének hatékony működése mellett még egy komoly problémával kellett szembesülnie az ostromlottaknak, amit szintén a „magyar Livius” jegyzett le művében: „felette igen gyötri vala az megszállottakat az víznek szűk volta, melyet ha az megszállás hosszú ideig tartana, kétség nélkül várni kell vala, holott az várba lévő kútból s melyet az törökök, míg a várat bírták, nagy szorgalmassággal tisztán s megveszés nélkül tartottanak vala, az bennlévőknek tunyasága s restsége miatt nem ihatnának, az váron kívül való patakokra s forrásokra, melyektől immár az törökök elfogták vala őket, felette nagy veszély nélkül ki nem járhattanak vala. Mindazáltal annak az nehéz dolognak elejét vésszik vala, tömlökkel s bőr- s fakupákkal setét éjjel kimenvén innia való vízért”.⁸³ Ebben a helyzetben a szomjúságra szintén enyhülést jelenthetett a heves eső, amelyről Ortelius tett említést.⁸⁴

Az ostromlók természetesen igyekeztek kihasználni a falak leomlását. Az ostromot túlélte és megmenekült Eizing, a Hofkirchen zászló Fährndrichjének, avagy zászlósának a kamarai tanácsosok előtt tett vallomása szerint összesen hat alkalommal meg is rohanták a végházat, de a védők mindannyiszor súlyos veszteségeket okozva a támadóknak visszaverték ezeket.⁸⁵ A szintén az ostrom viszontagságait személyesen átélte Miskolci a Baranyai Decsinek tett beszámolójában nem említett csak egy támadásról említést. Eszerint „az ötödik nap éjszakáján ötszáz barbár nyomult a fal tövébe, akiket ötven, ugyanott lesben álló keresztény nagy pusztítással megszalasztott és elkergetett”.⁸⁶ A két szemtanú beszámolója tehát

⁷⁹ KOVACHICH 1798. 299. o.; BARANYAI DECSI 1982. 103. o.

⁸⁰ ORTELIUS 1602. 54r

⁸¹ Gyulafirátót.

⁸² ISTVÁNFY 2009. 127–128. o.

⁸³ ISTVÁNFY 2009. 128. o.

⁸⁴ ORTELIUS 1602. 54r

⁸⁵ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 189r-190r; GÖMÖRY 1895. 256. o.

⁸⁶ KOVACHICH 1798. 299. o.; BARANYAI DECSI 1982. 103. o.

csak abban egyezett meg, hogy az ostromlottak bátran és sikeresen védekeztek.

Az eseményeket azonban nem ők, hanem Ortelius mutatta be a legrészletesebben történeti munkájában. Leírásából megtudhatjuk, hogy a falak sikeres rombolását követően az ostromlók néhány alkalommal rohamra indultak és hevesen támadták a lövedékek ütötte réseket. A már említett esőzés ezeket akasztotta meg, mivel – ahogyan Ortelius fogalmazott – megakadályozta a tűzfegyverek használatát. Miután újra enyhült az időjárás az ostromlók újra rohamra indultak. Egyikük egy zászlót is ki akart volna tűzni, ám a védők olyan hevesen tüzeltek, hogy végül a támadók kénytelenek voltak meghátrálni. A törököket azonban ez sem térítette el szándékuktól, hanem továbbra is szüntelenül rohamoztak és lőtték a végházat.⁸⁷

Az ostromlottak – bízva a felmentő had mielőbbi megérkezésében – nem csupán bátran és sikeresen verték vissza a megújuló rohamokat, hanem igyekeztek saját esélyeiket azzal is növelni, hogy megpróbálták a lerombolt védműveket kijavítani – ahogyan Eizing ezt megfogalmazta – „mindenféle törmeléssel vagy földdel” megerősíteni.⁸⁸ Ezzel szemben Istvánffy éppen az ellenkezőjét állította, amikor történeti munkájában a következőket jegyezte le: „az kemény kősziklás földön hant nem volna, mellyel az kerítés törésit az vitézlő nép becsinálhatná”. A „magyar Livius” ezt követően megjegyezte, hogy ezért „sokan ötet⁸⁹ nyiltan, noha későn, kemény szókkal feddik vala, hogy mint ki tizenhat esztendeig az helyet bírta, mindazonáltal veszedelmes tunyaságából, mely végre néki gyalázatjára s veszedelmére is lőtt, megújítani s erősíteni elmúlatta volna”.⁹⁰

Eizing vallomása szerint a keresztény zsoldosok hatékony védekezésére válaszul Szinán *nagyvezír* két, száz-száz ökör által vontatott ostromágyút hozatott Székesfehérvárról.⁹¹ Ez pedig fordulópontot jelentett az ostrom menetében. Az újonnan érkezett ostromágyúk pusztító erejét mind a *Fähndrich*, mind pedig a valószínűleg Eizing vallomását is felhasználó Ortelius hasonlóan örökítette meg. Eszerint hamarosan a kaputornyot és a környékén található falakat is annyira lerombolták a lövegek, hogy a védők minden bizodalmutat és bátorságukat elveszítették.⁹²

Az ezt követő eseményeket az Eizing által elmondottak, illetve Istvánffy történeti munkája alapján rekonstruálhatjuk. Az este leszálltával elcsitult a csa-

⁸⁷ ORTELIUS 1602. 54r

⁸⁸ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 189r-190r; GÖMÖRY 1895. 256. o.

⁸⁹ Speciacasa.

⁹⁰ ISTVÁNFY 2009. 128. o.

⁹¹ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 189r-190r; GÖMÖRY 1895. 256. o.

⁹² ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 189r-190r; ORTELIUS 1602. 54v; GÖMÖRY 1895. 256. o.

tazaj, és Szinán a hadinépét két táborba osztotta. Ekkor Speciacasa helyettese, Tarnóczy Farkas⁹³ az elcsüggedt magyar és német vitézek által alkotott kör közepébe lépett. Emlékeztetni próbálta őket a kötelességükre. Jobb vitézül meghalni, mint gyalázatosan az ellenségnek megadni magukat, hangsúlyozta. Olyan módon beszélt, hogy a zsoldosok sírtak, de a Tarnóczy által remélt hatás elmaradt. Nem tudta ugyanis az életbe maradtakat rábeszélni arra, hogy akár egyik is egy lapátot a kezébe vegyen, és újra földet hányjon a sáncépítéséhez. A felfogadottak úgy vélték ugyanis, hogy ez már teljesen hiábavaló, és nem remélhetnek segítséget.⁹⁴ A félelem annyira eluralkodott rajtuk, hogy a tisztségviselők már nem tudták, mit tegyenek. Ezt követően a zsoldosok tanácskozni mentek és elhatározták, mivel az ellenség a táborát ketté osztotta és az erdő közel fekszik az erősséghez, ezért a falon rést nyitnak ebbe az irányba, és az ellenség két táborra között, csöndben kivonulnak. A tanácskozáson elhatározottakat követve törtek egy rést a falon át, olyan szélest, hogy egy lovas átférhessen rajta.⁹⁵

Még mielőtt tovább gombolyítanám az eseménytörténet fonalát, érdemes röviden szót ejteni egy keresztény és egy muszlim forrásról. Egy október 13-án Prágában kelt híradásban azt olvashatjuk, hogy az ostromlók a végházat rohammal vették be, és ott mindenkit lemészároltak.⁹⁶ Kjátib Cselebi pedig azt jegyezte le történeti munkájában, hogy „a vár kapitánya négy katonával kijött és kegyelmet kért. A vár átadása és mentegetőzése elfogadtatott s a benn lévő hitetlen harcosoknak engedély adatott s azok családjukkal együtt Pápa felé mentek”.⁹⁷ A valóságban azonban nem ez történt.

A magyar és német zsoldosok felkészültek tehát a végház elhagyására, ám menekülésük teljes káoszba fulladt, mivel az ostromlók hamar felfedezték a végházat elhagyó keresztény zsoldosokat. Ennek magyarázatául a Hofkirchen zászló megmaradt zsoldosaival együtt menekült Eizing vallomásában azt olvashatjuk, hogy még az erdő elérését megelőzően a menekülők között ismeretlen okból egyszer csak nagy kiabálás támadt. Ekkor mindenki eldobta az addig

⁹³ PÁLFFY 1998. 116., 131–132. o.

⁹⁴ Az Udvari Haditanács még október 7-én is két levelében sürgette Hardegget, hogy parancsnoksága alá rendelt végvidéki hadakkal mentse fel Veszprémet. Az *Obrist* azonban nem érezte elég erősnek a győri, komáromi és érsekújvári végvidék, valamint Nadasdi Ferenc csapatait ahhoz, hogy ezekkel megtámadja Szinán *nagyvezír* seregét. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 190. fol.: 129r No.: 1.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 191. fol.: 123r No.: 41.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 191. fol.: 123r-v No.: 46.; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 215r-216r

⁹⁵ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 189r-190r; GÖMÖRY 1895. 256. o.; ISTVÁNNFFY 2009. 128. o.

⁹⁶ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 213r-v

⁹⁷ KARÁCSON 1916. 205. o.

magával cipelt batyuját, és megpróbált minél hamarabb a fák között menedéket lelteni.⁹⁸ Istvánffy leírása magyarázatul szolgál arra, mi okozhatta a kiabálást, majd a pánik kitörését: „az több vitézlő nép ugyanazon helyre az németekkel össze egyjűvégyül, és egy csoportba nagy sietve, hallgatva kitódul. De az szaladást oly nagy hallgatással nem lehetett, hogy azt az törökök tudván, az várnak s az kijárásnak állapotját, s mindenütt nagy szorgalmatossággal vigyázván, meg ne érzették légyen. Igen nagy kiáltással azért előfutának, s puskákkal s kardokkal az kimenőkre rohannak”.⁹⁹

Eizing maga is látta a nagy zűrzavarban, hogy Speciacasára ketten is rálöttek és lefordult a lováról. A kamarai tanácsosoknak tett vallomása szerint a végház parancsnoka meg is halhatott.¹⁰⁰ A Prágából október 12-én kelt híradásban pedig azt olvashatjuk, hogy Speciacasát egy nyílvesző sebezte meg és csak a szövegkörnyezetből vélekedhetünk úgy, hogy el is esett.¹⁰¹ Ezzel szemben a „magyar Livius” munkájában máshogyan mesélte el ezt az eseményt. Leírása szerint a menekülőkre tört ostromlók a Speciacasa lovát kantáron vezető Széplaky Márton nevű apródot levágták, majd „ő maga gyaloggá maradván, az több szaladók közibe megyen”.¹⁰²

A menekülés az éjszaka sötétjében azonban hamarosan mészárlássá vált. Mind a magyar, mind a német zsoldosok közül sokakat levágtak az ostromlók.¹⁰³ Egy részüket pedig fogságba ejtették, közöttük parancsnokaikat is: „Ferdinánd”¹⁰⁴ és Hoffkirchi,¹⁰⁵ midőn nem messze szaladhattanak volna, az ellenség hatalmában elevenen jutának”.¹⁰⁶ Bár a Prágában október 12-én kelt híradás szerint Speciacasa vélhetőleg meghalt, míg Hofkirchen és egy nemes ifjú sértetlenül a császárvárosba érkezett, ám egy három nappal később Bécsből küldött jelentésből már kiderült, hogy Szinán *nagyvezír* elé vittek hozzávetőlegesen kétszáz foglyul¹⁰⁷ ejtett zsoldost, akik között ott volt sértetlenül Speciacasa és Hofkirchen is.¹⁰⁸ Ez utóbbi értesülést erősítette meg három foglyul ejtett török, valamint egy a keresztényekhez átszökött csausz is, akiknek a vallomását Eizing beszámolójához „csatolták”.¹⁰⁹

⁹⁸ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 189r-190r; GÖMÖRY 1895. 256. o.

⁹⁹ ISTVÁNYFY 2009. 128. o.

¹⁰⁰ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 189r-190r; GÖMÖRY 1895. 256. o.

¹⁰¹ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 215r-216r

¹⁰² ISTVÁNYFY 2009. 128–129. o.

¹⁰³ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 215r-216r; ISTVÁNYFY 2009. 129. o.

¹⁰⁴ Speciacasa.

¹⁰⁵ Hofkirchen.

¹⁰⁶ ISTVÁNYFY 2009. 129. o.

¹⁰⁷ Ortelius a történeti munkájában szintén kétszáz elfogottról írt. ORTELIUS 1602. 54v; Vö.: VERESS D. 1983. 139. o.; HUNGLER 1986. 84. o.; TÓTH 2000. 138. o.

¹⁰⁸ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 193r-v

¹⁰⁹ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 189r-190r

A „magyar Livius” leírásából az is kiderül, hogy a törökök még napokkal később is fogtak el olyan keresztényeket, akik a Bakonyban bolyongtak és próbáltak egyik rejtekhelyről a másikra menve elmenekülni. Így került a kezükbe Fekete¹¹⁰ is, aki később muszlimmá lett.¹¹¹ Baranyai Decsi históriája alapján arról is képet kaphatunk, hogy zajlott ez a „macska-egér” játék. A fogságból szabaddult Miskolci ugyanis beszámolt ezeknek az óráknak a viszontagságairól neki: *„Amikor ő [ti. Miskolci Péter] a többiekkel együtt csatába bocsátkozott, vállán puska-golyó találta, ezért a menekülés fáradsalmát többé nem tudta viselni, hát a közeli erdő sűrű bozótjába húzódott, és egy némettel együtt bevette magát a fák közé. Közben váratlanul megjelent néhány barbár, észrevették, hogy a német, Péter társa, ott rejtőzik, és hosszú lándzsákkal keresztül akarták döfni, ez azonban férfias tette szánta el magát, az egyik rá támadó barbárt pisztolyával megölte, mire a többi ijedtében elszaladt. Megragadta annak a lovát, akit leterített, nagy hirtelen felpattant rá, és sebes vágtaival megmenekült, míg az összesereglett törökök hiába kergették. Péter azt hitte, már megúsza, egy darabig csöndben örvendezett, amikor hirtelen felbukkantak a barbárok, hogy társuk holttetését szokott szertartásukkal eltemessék. Míg ezzel foglalatoskodtak, és ide-oda mászkáltak, egyszer csak rábukkantak a sebe miatt már félholt Péterre, és fogságba vetették”.*¹¹²

Istvánffy szerint nem csupán a Veszprémből kimenekülőek estek fogságba. Történeti munkájában azt is megemlítette ugyanis, hogy Tarnóczy néhány társával együtt nem hagyta el a végházat. Speciacasa helyettese állítólag a háza padlásán rejtőzött el és ott esett fogságba.¹¹³

A Veszprémbe rendelt had egy részének azonban sikerült elmenekülnie, és a Bakony barlangjaiban rejtőzködve, kerülőutakat használva eljutottak a biztonságot jelentő Pápáig. Istvánffy a megmenekült magyarok pontos számát nem közölte történeti munkájában, mindössze annyit jegyzett meg, hogy néhányan lehettek, de közöttük volt Radics vajda¹¹⁴ és Szilva Pál¹¹⁵ is.¹¹⁶ A „magyar Livius” azonban nem tett említést Eörsi Péterről, akinek szintén sikerült elmenekülnie. Egy 1595. február 28-án Pozsonyban kelt híradásból tudjuk, hogy mint volt veszprémi tisztségviselőnek felelnie kellett volna a végház elhagyásáért.¹¹⁷ Tovább folytatva a kilátástalannak tetsző „számháborút”, hogy megállapíthassam

¹¹⁰ Istvánffy Fekete Mátéként említette. ISTVÁNYFFY 2009. 129. o.

¹¹¹ ISTVÁNYFFY 2009. 129. o.

¹¹² KOVACHICH 1798. 300. o.; BARANYAI DECSI 1982. 104. o.

¹¹³ ISTVÁNYFFY 2009. 129. o.

¹¹⁴ Radics vajda életéről: ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8961. fol.: 761r. ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8961. fol.: 841r-842r; PÁLFFY 1999. 176. o., 217. o.; ISTVÁNYFFY 2009. 89. o. Radics vajda kiszabadulásáról lásd: ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8968. fol.: 190v-191r

¹¹⁵ Szilva Pál életéről: HARDEGG 2022. 36. o., 125. o., 138. o.

¹¹⁶ ISTVÁNYFFY 2009. 129. o.

¹¹⁷ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8968. fol.: 222r-v

a megmenekült magyarok létszámát, meg kell jegyeznem, hogy Ortelius negyvenöt főt említett történeti munkájában, amelyet aztán – némi félreolvasás miatt – a magyar történetírás negyvennyolcra „duzzasztott”.¹¹⁸ A rendelkezésünkre álló levéltári források szerint azonban jóval többen menekültek meg közülük. Hardegg már október 10-én határozatot kért az Udvari Haditanácstól a veszprémi huszárok és darabontok ügyében. A győri *Obrist* azt is megjegyezte, hogy a fentemlített lovasok közül százat (!) Török István, míg további huszonötöt (!) egy bizonyos Dekenek Pál szolgálatára rendelt.¹¹⁹ Hardegg október 13-án és 14-én ismét ez ügyben fordult a bécsi haditanácsosokhoz. Leveleiben egy listát is közreadott a megmenekült huszárokról és darabontról, illetve arról, hová helyeztette el őket.¹²⁰ Mindezek alapján világosan látszik, hogy az Istvánffy és az Ortelius által említettekhez képest jóval többen értek a biztonságot jelentő Pápara.

Ügy tűnik azonban, hogy a német zsoldosok nem voltak ilyen szerencsések. A „magyar Livius” rájuk vonatkozóan azt közölte, hogy a háromszáz fős zászlóból „*hatvanan alig érhetének bátorságos helyre*”.¹²¹ Ortelius ez esetben is más számot közölt történeti munkájában. Az augsburgi historikus szerint ugyanis Hofkirchen zsoldosaiból negyvenen tudtak elmenekülni.¹²² A két kortárs történetíróval szemben a levéltári források mindössze harminc gyalogról tesznek említést, akiket még 1593 őszén Tata védelmének megerősítésére rendelt az Udvari Haditanács.¹²³

Akár hatvan, akár negyven, akár csupán harminc német zsoldosnak sikerült átvágnia a Bakonyon, közöttük menekült Eizing is. A kamarai tanácsosoknak tett vallomása szerint a Speciacasával történeteket követően Hofkirchenre és a vele együtt menekülőkre rátalált az erdőben. Hamarosan azonban újra elvesztette őket, és egyedül bolyongott három órán keresztül, nem tudva merre menjen. Ekkor két hajdú támadt rá megragadva lovát. A sötétben Eizing azt hitte törökök, de mikor felfedezték, hogy német, nem bántották, csak azt kívánták, hogy adja át a lovát. Miután leszállt hátsáról a két hajdú elkísérte Pápara, ahová még napfelkelte előtt megérkezett.¹²⁴

Fontos feltenni a kérdést, mikor történhettek ezek az események? Mikor kísérelték meg a védők a végház elhagyását és került az a törökök kezére? A

¹¹⁸ ORTELIUS 1602. 54v; VERESS D. 1983. 140. o.; TÓTH 2000. 139. o.

¹¹⁹ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 190. fol.: 340r No.: 52.

¹²⁰ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 190. fol.: 340v No.: 66.

¹²¹ ISTVÁNNFFY 2009. 129. o.

¹²² ORTELIUS 1602. 54v; TÓTH 2000. 139. o.

¹²³ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 191. fol.: 59r No.: 29.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 191. fol.: 315r No.: 79.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 191. fol.: 320v No.: 39.

¹²⁴ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 189r-190r; GÖMÖRY 1895. 256. o.

rendelkezésre álló egykorú források ezzel kapcsolatban sem nyilatkoznak egyöntetűen. Hardegg az 1593. szeptember 13-a és november 6-a közötti eseményekről készített jelentése arról számolt be, hogy október 6-án délben kapta a hírt, hogy az előző nap éjjelén elhagyták a védők Veszprémet és azt az ellenség elfoglalta.¹²⁵ A rossz hírt még aznap meg is írta az Udvari Haditanácsnak.¹²⁶ Ugyanezt a dátumot adta meg Illésházy is: „5. 8bris kijütt éjjel a szolgáló nép belőle [ti. Veszprémből]”.¹²⁷ Mind a győri *Obrist*, mind a későbbi nádor által lejegyzettek azt jelentik, hogy a végház három napig tartotta magát.

Ezeket az adatokat azonban nem ismerte, illetve figyelmen kívül hagyta a magyar történetírás. Helyette az egy nappal későbbi, október 6-ai dátumot preferálta Veszprém elestével kapcsolatosan. Ezen állítás alapját – vélhetőleg – a Prágából október 12-én kelt jelentés adta. Ebben azonban a hír írója csak azt jegyezte le, hogy a végház október 6-án 10 órakor került az ostromlók kezére.¹²⁸ Gömörö az 1895-ben megjelent cikkében ezt már, mint a kiszökés időpontját említette, amelyet azután a később, a témával foglalkozó történészek is átvettek.¹²⁹ Holott a prágai híradás azt jelentette, hogy az ostromlók október 6-án késő este szállták meg Veszprémet és nem azt, hogy akkor próbáltak megszökni a védők.

Az előbbiektől teljesen függetlenül, Baranyai Decsi is szintén az előbb említett napot jelölte meg a végház „kiürítésének” időpontjaként. Históriajában a szerinte október 1-jén kezdődött ostrom hatodik napján döntöttek úgy a védők, hogy tovább már reménytelen folytatniuk az egyenlőtlen küzdelmet.¹³⁰ Ez pedig október 6-át jelenti. Emellett pedig az október 13-án Prágában kelt híradás számolt be arról, hogy október 6-án napfelkeltéig tartó harcban az ostromlók elfoglalták a végházat és lemészárolták a védőket.¹³¹

Mindezeket figyelembe véve talán nem járok messze az igazságtól, ha azt gondolom, hogy a végházat a magyar és német had az október 5-ről 6-ra virradó éjszaka próbálta meg csendben elhagyni. Az ostromlók pedig – miután befejezték vagy felhagytak a menekülők üldözésével a Bakonyban – október 6-án szállták meg a végházat. Ez utóbbi feladat végrehajtása azonban komoly veszteségeket okozott a támadóknak. Eizing azt is elmesélte az őt faggató, vallató kamarai tanácsosoknak, hogy a vár terén 70 mázsa lőport elástak. A terv az volt,

¹²⁵ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 125. Konv. A. fol.: 99r-109v

¹²⁶ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 191. fol.: 11v No.: 45.

¹²⁷ ILLÉSHÁZY 1863. 5. o.

¹²⁸ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 215r-216r

¹²⁹ GÖMÖRÖ 1895. 256. o.; VERESS D. 1983. 139. o.; HUNGLER 1986. 84. o.; TÓTH 2000. 138. o.

¹³⁰ BARANYAI DECSI 1982. 102–103. o.

¹³¹ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 213r-v

hogy a lőporos hordókat egy kanóccal akkor gyűjtják meg, amikor az ostromlók benyomulnak a védművek mögé. Abban bíztak ugyanis, hogy ilyen módon nagy kárt okozhatnak az ellenségnek.¹³² Talán nem minden alapot nélkülöz az a feltétevés, hogy ennek a különösen veszélyes feladatnak a végrehajtását vállalta magára Tarnóczy és néhány társa. Ezért eshettek ők a végházban fogságba.¹³³ A Bécsben október 15-én és 16-án kelt híradásokból tudjuk, hogy a magyar és német had kivonulása után két órával meg is gyűjtötték a kanócot, és a detonáció a benyomuló ostromlóknak, leginkább a zsákmányra éhes janicsároknak érzékeny veszteségeket okoztak, sőt még az épen maradt védműveket is megrognálták.¹³⁴ A sors különös fintoraként a rabságból megszökött¹³⁵ Hofkirchen 1597. augusztus 20-án hasonló módon szerzett súlyos sebesülést és vesztette életét többszáz felfogadottja. Két zászlóját ugyanis a Pápáról kivonuló török őrség biztosítására rendelték, ám a fosztogató vallon és itáliai zsoldosok gondatlansága miatt a várkapu melletti lőporraktár felrobbant.¹³⁶

Összegzés

Tanulmányomban eddig ismeretlen források felhasználásával, illetve a már ismertek újragondolásával egyrészt módosítottam az ostrom kezdetének és végének a dátumát október 2-ára, illetve október 5-ére. Azaz véleményem szerint egy nappal korábban történt mindkét esemény. Másrészt az új források bevonásával bizonyítottam, hogy a magyar történetírásban a sikeresen elmenekültek számára vonatkozó adatok tévesek. A magyarok közül jóval többen, míg a német gyalogosokból jóval kevesebben jutottak el a biztonságot jelentő Pápára és szolgáltak tovább.

¹³² ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 189r-190r; ORTELIUS 1602. 54v

¹³³ ISTVÁNNFFY 2009. 129. o.

¹³⁴ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 193r-v; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8966. fol.: 189r-190r; VERESS D. 1983. 140. o.; TÓTH 2000. 139. o.

¹³⁵ Hofkirchen sikeres szökéséről lásd: ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8969. fol.: 90r-v; MITROVICEI 1982. 214. o.; ISTVÁNNFFY 2009. 129. o. Istvánffy történeti munkájában azt is lejegyezte, hogy Speciacasa pedig a belgrádi Nebojsza-toronyból kötélén leereszkedve szökött meg. ISTVÁNNFFY 2009. 129. o.

¹³⁶ PÁLFFY 1997b. 73–74. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁGOSTON Gábor (1992): Párhuzamok és eltérések az oszmán és az európai tüzérség fejlődésében a 15–17. században. *Történelmi Szemle* 34. 3–4. sz. 173–198. o.
- BAGI Zoltán Péter (2019): Elveszve a fogalmak tengerében. *Győri Tanulmányok* 40. 39–67. o.
- BARANYAI DECSI (1982): *Baranyai Decsi János magyar története* [1592–1598] Fordította és a bevezetőt írta: Kulcsár Péter. Európa Kiadó és Helikon Kiadó, Budapest.
- FODOR Pál (2001): *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről.* Balassi Kiadó, Budapest.
- GÉVAY Antal (1841): A budai pasák. Streuss Verlag, Bécs.
- GÖMÖRY Gusztáv (1895): Veszprém és Palota eleste, 1593. *Hadtörténelmi Közlemények* 8. 254–259. o.
- HANGAY Zoltán (1987): *Erdély választott fejedelme. Rákóczi Zsigmond.* Zrínyi Katonai Könyvkiadó, Budapest.
- HARDEGG (2022): *Ferdinand Graf von Hardegg I.* Szerkesztette: Vajk Borbála – Bagi Zoltán Péter. Civilek Gyórért, Győr.
- HEGYI Klára (1995): *Török berendezkedés Magyarországon.* MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- HEGYI Klára (2007): *A török hódoltság várai és várkatonasága.* MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- HUNGLER József (1986): *A török kori Veszprém.* Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém.
- ILLÉSHÁZY (1863) *Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603.* Közli: Kazinczy Gábor. Engenberger Ferdinánd M. Akad. Könyvtárosnál, Pest.
- ISTVÁNFY (2009): *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában.* Reprint. Balassi Kiadó, Budapest.
- IVANICS Mária (1994): *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban.* Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, Budapest.
- KARÁCSON Imre (1916): *Török történetírók.* III. kötet 1566–1659. Budapest.
- KOVACHICH, M. G. (1798): *Scriptores rerum Hungaricarum minores.* Tomus II. Typis Regiae Universitatis, Budae.
- MITROVICEI (1982): *Mitrovicei Vratislav Vencel viszontagságai.* Fordította: Nagy Judit. Madách/Európa Kiadó. Bratislava.
- ORTELIUS, Hieronymus (1602): *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsem-pörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Sibenbürgen von 1395.* Gedrückt bey Valentin Führman inn Verlegung Johan Sibmacher, Nürnberg.
- PÁLFFY Géza (1997a): Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39. 2. sz. 257–288. o.
- PÁLFFY Géza (1997b): *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997.* A bevezető tanulmányt írta és az okmánytárat összeállította Pálffy Géza. Szerk.: Hermann István. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa.

- PÁLFFY Géza (1998): *A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század)*. In: Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém törökkori emlékeiről. Szerk.: Tóth G. Péter. *Veszprémi Múzeumi Konferenciák* 9. Veszprém, 1998. 91–188. o.
- PÁLFFY Géza (1999): *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr.
- SEIDELN, Friedrich (1711): *Denkwürdige Gesandschaft an die Ottomanische Pforte...* Verlegts Johann Gottlob Laurentius, Görlitz.
- SZATLÓCZKI Gábor (2016): *Vár a várban. A várak népe és a mezei hadak I. A várak népe*. MIS-SILES, Szeged.
- TAKÁTS Sándor (1908): *A magyar gyalogság megalakulása*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- TAKÁTS Sándor (1915): *Rajzok a török világból*. I. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- TÓTH Sándor László (2000): *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Belvedere Kiadó, Szeged.
- VERESS D. Csaba (1983): *Várak a Bakonyban*. Zrínyi Katonai Könyvkiadó, Budapest.

Jankovics Lajos és Szabó Gáspár (a Tanácsköztársaság veszprémi vezetői) büntetőjogi felelősségre vonása

NAGY SZABOLCS

Bevezetés

A Tanácsköztársaságot követő fehérterror jelensége mélyen jelen van a magyar történelmi köztudatban. Kevésbé ismert tény viszont, hogy a kommun bukása után nem csak az önbíráskodás fogalmi körébe sorolható események zajlottak, hanem rendes bírósági eljárások során a törvényes hatalom is igyekezett tisztázni, ki viselte a felelősséget az előző rendszer törvénytelennek tekintett cselekményeiért. (Mindezzel párhuzamosan a köztisztviselők, fegyveres erők tagjainak igazolási eljárásai is zajlottak.) E pereket a '45 utáni baloldali szerzők minden kritika nélkül, egységesen a fehérterror körébe sorolták. A témában az egyik legelső, s máig tartó hatással bíró munka egy gyakorló bírónő, Rév Erika 1969-ben írt *Népbiztosok pere* című kötete¹ volt. A szerző a bírósági felelősségre vonások egyik ikonikus perét dolgozta fel, melynek során a kommun tíz másodvonalbeli vezetője vált terheltté (a legfőbb vezetők – közöttük maga Kun Béla – elmenekültek az országból), akik közül négyet halálra, hatot pedig életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték. Az ítéleteket végül nem hajtották végre, mivel az elítéltek a szovjet–magyar fogolycsere akciónak köszönhetően Szovjet-Oroszországba távozhattak. A sors fintora, hogy itt később végül hatan is a sztálini tisztogatások áldozatává váltak.

Rév Erika fő állítása, hogy ez a per – és a hasonló alapon indított eljárások – nélkülöztek minden jogszerűséget, koncepciók jellegűek voltak. A szerző – bár jogász képzettségét, de még inkább tekintélyét felhasználta művében – tulajdonképpen eltekintett a helyzet teljes körű, alapos elemzésétől, a „gombhoz keresve a kabátot” azon körülményeket hangsúlyozta, melyek koncepcióját alátámasztani látszóttak. Így számos érdekes kérdést meg sem vizsgált, sőt, ezek létjogosultságát el sem ismerte. Sajnos a rendszerváltozás óta eltelt több, mint negyedszázad alatt sem dolgozott azon jogtörténészek (joghoz is értő történés-

¹ RÉV 1969.

szek, vagy történelemhez értő jogászok) hada, hogy a Rév nyomán elterjedt közfelfogáson változtasson.²

A Tanácsköztársaság bukása után hatalomra jutott elit a kommün vezetőinek felelősségre vonása kapcsán két elv közül választhatott, a visszamenőleges hatályú jogalkotás, vagy a hatályosnak tekintett jogszabályok alkalmazása között.³ Az ellenforradalmi rendszer döntéshozói egyértelműen ez utóbbi mellett álltak ki. Ennek egyrészt morális indokai voltak, a sokszor emlegetett „úri” felső- és középosztályok ízlésével nem egyezett volna a személyre szabott, visszamenőleges jogalkotás. Ennél sokkal fontosabb volt azonban, hogy tulajdonképpen teljes egyetértés mutatkozott az „ezeréves államberendezkedés”⁴ jogfolytonosságának tekintetében, ebbéli vita csak a témánk szempontjából mellékes trónutódlás kérdésében (alaki, vagy anyagi jogfolytonosság) bontakozott ki.⁵ Így tehát egyértelmű volt, hogy a felelősségre vonásokat a dualizmus alatt alkotott, folyamatosan hatályosnak tekintett anyagi és eljárásjogi büntető normák alapján kívánták lefolytatni.⁶

A jogfolytonosság kérdése azonban korántsem volt ilyen egyszerű a Tanácsköztársaság alatt. A Forradalmi Kormányzótanács ugyanis számos rendeletet adott ki az igazságszolgáltatással, büntető normákkal kapcsolatban, de ahogy egyetemesen nem rendezte az előző rendszerben kiadott jogszabályok hatályosságának kérdését, úgy a vonatkozó normákkal kapcsolatban sem tette ezt meg. Az előbb a rendes bírói szervekkel párhuzamos működés céljából létrehozott, majd azok helyett is eljáró forradalmi törvényszékek működésének szabályozása során például csak az újonnan alkotott delictumokkal kapcsolatban szolgált iránymutatásokkal, ám azt, hogy a többi bűncselekmény miatt indult eljárások során milyen relevanciával bír a Csemegi-kódex,⁷ homályban hagyta. Mindenesetre ennek hatálytalanságát nem mondta ki.

A szakirodalomban általános a vélemény, hogy Csemegi munkája meglehetősen szigorú szankciókat tartalmazott.⁸ Nem volt ez azonban így az államelle-

² Véleménye viszont hatott a rendszerváltozás után a témával foglalkozó kutatókra is, például: CSONKA 2014. 46–62. o.

³ A hatályosnak tekintett jogszabályok közül különös jelentőséggel bírt témánk szempontjából az 1912. évi LXIII. tc., melyről lásd: KELEMEN 2017. 12–38. o. és KELEMEN 2020. 81–111. o.

⁴ A történeti magyar állam területi integritásával, illetve északi területeinek speciális problémáival kapcsolatban lásd: A. TÓTH 2016. 1. o. és L. GULYÁS 2018. 2. o.

⁵ A jogfolytonosság kérdéséről bővebben pl. BÚZA 1921. 268–272. o.

⁶ Az állam jogfolytonosságának egyes nemzetközi jogi vonatkozásaival kapcsolatban lásd: A. SUPPAN 2020.

⁷ Az 1878. évi V. tc. az első magyar Btk.

⁸ BARNA 2015. A kérdés előzményeiről lásd: BARNA 2013. 45–65. o.

nes és politikai bűncselekmények esetén. Ezek ugyanis a dualizmusban jórészt „úriemberek passziójának” számítottak, így az elkövetésük esetén fenyegető büntetési tételek is ehhez igazodtak. Az esetlegesen kirótt szabadságvesztés büntetéseket például jórészt abban az új intézményben, az államfogházban kellett letölteni, melyet éppen azért hozott létre a törvényalkotó, hogy egyes büntetések ne legyenek kénytelenek a „komolyabb” bűnelkövetőkkel egy intézményben tartózkodni.

Érthető, hogy ezen körülmények között 1919 végén nem tűnt megfelelő megoldásnak a terheltek ilyen alapon történő felelősségre vonása. De ez tulajdonképpen komolyan fel sem merült. A jogfolytonosság tana alapján ugyanis a Tanácsköztársaságnak a dualizmus államberendezkedésével élesen szakító korszakát nem tekintették legitimnek, amire a saját felfogásuk alapján joguk is volt. Így tehát bármely cselekményt, melyet a „dicsőséges 133 nap” alatt a kommün nevében vagy érdekében követett el valaki, kriminalizáltak. Tulajdonképpen egy megdönthetetlen vélelmet alkottak ezáltal, miszerint a Tanácsköztársaság jogszerűtlen berendezkedés („rabló állam”, „bűnszervezet”) volt, így jogszerű felhatalmazás sem adhatott ki.⁹ Mindez jelen kereteket bőven szétfeszítő jogi kérdés. Az leszögezhető, hogy a Tanácsköztársaság „állama” nélkülözött nagyon sok formál jogi intézményt, garanciát, s megkerült sok olyan alapvető előírást, mely egy alkotmányosan működő állam létének alapfeltétele. Ettől függetlenül tény, hogy számos ilyen állam létét elismerte a nemzetközi közösség és utólag tudomásul vette az utód politikai berendezkedés is. A Tanácsköztársaság esetében ez a talán a konszolidálódás elmaradása miatt sem történt meg.

A fenti „megdönthetetlen vélelem” alapján tehát minden cselekményt úgy bíráltak el, mintha a terhelt semmiféle felhatalmazással nem rendelkezett volna, cselekményét „magánemberként” követte volna el. A rekvirálást például, ha békésen ment végbe lopásként, ha erőszakot alkalmaztak rablásként, „lelki terror” jelenléte esetében zsarolásként ítélték meg. A meghozott és végrehajtott halálos ítéleteket gyilkossággként (ez kor jogi szaknyelvében az előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölést jelentette, mára azonban a hivatalos szóhasználatból kikopott) értékelték. A politikai beszédeket, izgatásként, lázításként bírálták el.

A korabeli közhangulat vizsgálata kapcsán elmondható, hogy az nem állt általánosságban és válogatás nélkül minden szereplő esetében a drákói szigorral végrehajtott felelősségre vonás pártján, az egyes terheltek tekintetében kimutatható az általános morál alapján létrejött „súlyozás”. Így a közvélemény haragja nem az egy-két túlkapást elkövető, pár beszédet elmondó „közkatona-

⁹ Ismerteti: AUER 1921. 161–171. o.

ra”, hanem leginkább a rendszer helyi irányítóira, a megtorlások főszereplőire irányult. Nyilvánvaló, hogy amennyiben a bírósági felelősségre vonások politikailag motivált koncepciók eljárások lettek volna, a tömeg igényeinek kielégítése céljából elsősorban ezen szereplők pererei minősültek volna fontosnak. Így a koncepciók jelleg vizsgálata szempontjából is leginkább a főszereplők eljárásait érdemes értékelni. Ezek alapján a következőkben a közzétett Veszprém megyei vezetői ellen lefolytatott büntető eljárásokat mutatom be.

A proletárdiktatúra legfőbb veszprémi vezetői

Bár eredetileg a területi közigazgatási egységeket (megye és járás), illetve a településeket a tanácsok, illetve azok intézőbizottsága vezette, a Forradalmi Kormányzótanács május 19-én kelt, XCVI. sz. rendeletével létrehozott egy ezzel konkuráló pozíciót, a kormányzótanácsi biztosokét.¹⁰ A pozíció léte annak a felismerésnek volt köszönhető, mely szerint a budapesti központból úgy tetszett, hogy a vidéki munkásmozgalom nagyon kevés helyen tudott olyan kádereket kinevelni, akik helyben Kun Bélák politikáját minden fenntartás nélkül képviselték. Ezért a tanácsok és intézőbizottságok ellenőrzésére, irányítására a fővárosi központból delegáltak funkcionáriusokat. A jogszabállyal a Forradalmi Kormányzótanács tulajdonképpen utólag szentesített egy régóta működő intézményt. Sopronba például már korábban kiküldte Kellner Sándort a Forradalmi Kormányzótanács, míg ugyanígy a jogszabály megszületése előtt Vas megyébe Udvaros Istvánt delegálták.¹¹ Veszprém megye és ezáltal a megyeszékhely élére – a fővárosból „küldött emberként”, kormányzótanácsi biztos pozícióba – előbb Lusztig Arnold, majd Szabó Gáspár került, de a Tanácsköztársaság alatt a megyeszékhely Veszprémtől függetlenedő Pápára is jutott ilyen, Piroth György személyében.

Bár az általában a Forradalmi Kormányzótanácshoz szorosan kötődő, a proletárdiktatúra „politikai elitjéből” kikerülő kormányzótanácsi biztosok nem illetékességi területükön voltak honosak, kiválasztásuk során előnyt jelentett a helyismeret. Az 1890-ben született nyomdász, Lusztig Arnold például több ponton kapcsolódott Veszprémhez. Nővére, Rosenfeld Sámuelné még a két világháború között is a városban élt.¹² Korábról voltak már veszprémi mun-

¹⁰ PONGRÁCZ 1919. 33. o.

¹¹ L. NAGY 1961. 65–66. o.

¹² Politikátörténeti Intézet Levéltára, VI, 686. f, Lusztig családjának írt leveleiben több alkalommal említi Veszprémbe élő nővérét, valószínűleg biztonsági okokból azonban nem közvetlenül, hanem Budapesten élő apósán keresztül tartotta vele a kapcsolatot.

kászmozgalmi kapcsolatai is, a háború előtt szakmájában a városban dolgozva bekapcsolódott az ottani munkásszervezetek tevékenységébe, majd Korvin Ottó utasítására 1919 elején többször felkereste Veszprémet, hogy iránymutatást nyújtson a helyi munkásmozgalmi erőknek. Ebből az időből eredeztethető jó kapcsolata a helyi direktórium kezdetben egyetlen elkötelezett tagjával, Roland Ferencsel is.¹³ Az ő megjelenésének dátuma, március 29. jelentette tulajdonképpen a városban a proletárdiktatúra kezdetét, addig a helyi szervek sem összetételüket, sem politikájukat tekintve nem tükrözték teljes mértékben a központi akaratot. Lusztig ezt érzékelve, miszerint a város és a megye közvéleménye nem áll egyöntetűen a kommün mellett, több drasztikus intézkedéssel igyekezett az ellenforradalmi erők megerősödésének elejét venni. Egyik első cselekedeteket leváltotta a direktórium létrejötte után is hivatalában maradt polgármestert, alispánt és rendőrkapitányt a tisztségéből, majd radikálisan fellépett a polgári korszak olyan tovább élő intézményei ellen, mint például az iskolákban történő vallásoktatás. Lusztig – bár erre felkérést kapott – kezdetben nem volt tagja a helyi direktóriumnak, szándékosan kívülállóként kívánt mutatkozni, hangsúlyozta, hogy döntéseihez nem a veszprémi munkásságtól, hanem a budapesti központból kapta meg a felhatalmazást.

Jól mutatja a jogszabályok által kialakított helyzetbe kódolt feszültséget Lusztig, illetve Jankovics Lajos (a helyi tanács elnöke) viszonya. Ahogy a korszak múlt rendszerben élő kutatója, Csaba Imre megfogalmazta: *„Lusztig sokat foglalkozott Jankovits elvtárral, sokat beszélgetett, vitatkozott vele, sok mindenben nem értettek egyet. De semmi sem változtat azon a tényen, hogy amíg Jankovits elvtárs Lusztig megérkezése előtt ingadozott, nem lépett fel bátran, harcosan a belső ellenség ellen, a Tanácsköztársaság ellenségeit hivatalukban hagyta, később erőskezű, határozott vezetővé vált. Szembeszállt még a Tanácsköztársaság vezetőivel is, ha úgy gondolta, hogy tévednek, hogy rendelkezéseik nem szolgálják a nép érdekeit.”*¹⁴

Külön konfliktus alakult ki a helyi karhatalom megszervezése körül. A nem éppen forradalmi hangulatú városban nehéz volt a Tanácsköztársaság hatalmát biztosítani. A problémához hozzájárult, hogy a Vörös Őrség állományát csak polgári elemekkel lehetett feltölteni – tagsága nagy átfedést mutatott a korábbi rend-, csend-, és polgárőrséggel – melyek az általános értelemben vett közrend biztosításán túl nyilvánvalóan nem szívesen vettek részt egyéb, ideológiai indíttatású tevékenységben. Lusztig ezért – rendfenntartási célokra – a hadügyi

Lusztig nővére Veszprém rendezett tanácsú város házjegyzéke szerint 1926-ban a Fenyes utca 12. sz. alatt lakott.

¹³ CSABA 1963. 272. o.

¹⁴ CSABA 1963. 273. o.

népbiztosságtól „tengerészeket”¹⁵ kért segítségül. Miután ezek megérkeztek a városba, rögtön rendbontásba kezdtek. Fosztogattak, fizikai és lelki terrorban tartották a polgárokat. Viselkedésükön még a kommun helyi vezetői is megütköztek, ezért rövid idő alatt elérték a városból történő eltávolításukat. Ezen azonban Lusztig felháborodott és saját maga verbuvált egy különítményt. Ennek vezetői Pervanger Mihály és Csomor Gábor voltak, tagsága több mint negyven főt számlált. A Lusztig ellen később felhozott vádpontok többsége ezek működéséhez volt köthető.

Lusztig túlkapasait május elejére megelégtelték Budapesten, ezért visszahívták a megye éléről. Pozíciójában – a nála mindössze pár évvel fiatalabb – Szabó Gáspár váltotta. Ő a Hajdú vármegyei Földesről származott, 13 évesen került Budapestre géplakatos inasnak. A Tanácsköztársaság előtt szociáldemokrata volt, azt nem tudni, hogy a párt melyik szárnyához tartozott, vagy esetleg egyenesen egyike volt a kommunisták által a szocdemekhez beépített embereknek. A katonai behívót a hadiiparban betöltött pozíciója miatt kerülte el, a háború alatt az albertfalvai repülőgépgyárban dolgozott. Egészen a Tanácsköztársaság létrejöttéig a Magyar Repülőgépgyárban tevékenykedett, majd onnan Pápára, az ottani 7-es huszárezred politikai megbízotti posztjára került. Lusztignál sokkal közvetlenebbül vett részt az erőszakos akciókban, nem riadt vissza a fizikai terror személyes alkalmazásától. A visszaemlékező szerint külseje alapján nem tűnt különösebben agresszív személyiségnek, alacsony, gyenge fizikumú ember volt. A látszatot meghazudtolva viszont beszédeiben, kommunikációjában kifejezetten erélyes, sokszor véresszájú volt.¹⁶ A megye élére a devecester ellenforradalom¹⁷ leverése után került, valószínűleg abban betöltött szerepétől nem is függetlenül.

A kormányzótanácsi biztosok és a tanácselnök attitűdjének kettőssége a proletárdiktatúra teljes időszaka alatt megmaradt. Bár Lusztig és Szabó befolyása alól a tanácselnök Jankovics sem tudta kivonni magát, ő azért sem szavakban,

¹⁵ A Monarchia hadseregében egyedülálló eseményként, 1918. február 1–3. között, Cattaróban matrózok több hajó felett átvették az uralmat, s követeléseket tettek közzé. Ez, a híres cattaroi matrózlázadás, a baloldali mozgalmakban különleges nimbust teremtett a „tengerészek” számára. Ezt kihasználva, a Tanácsköztársaság idején több szabadcsapat tagjai magukra csak mint tengerészekre hivatkoztak. Az elnevezés ezután a különböző különítmények egyik általános ragadványnevévé vált, anélkül, hogy a csapatok tagjai korábban valóban szolgáltak volna matrózként. Arról nincs adat, hogy a Veszprémbe érkező személyek korábban valóban szolgáltak-e a haditengerészetnél.

¹⁶ GUTHEIL 1920. 56. o.

¹⁷ 1919. május 5-én a devecester polgárok – mivel úgy értesültek, hogy Kun Bélának hatalma megdőlt – elfogták a helyi kommunista vezetőket, illetve karhatalmistákat és átvették a település vezetését. Másnap délelőtt Pápáról, Ajkáról és Veszprémből vörös alakulatok érkeztek, melyek hamar vérbe fojtották az ellenállást.

sem tettekben nem képviselt olyan radikális irányvonalat, mint előbbiek (érdemességként megjegyezzük, hogy a pozíciók különbségét a szemtanú az alispán-főispán párhuzammal próbálta érzékeltetni).¹⁸ Bár Jankovics is Budapestről érkezett a megyébe, „küldött embernek” számított, ennek ellenére tulajdonképpen nem hazudtolta meg szociáldemokrata gyökereit, nem számított a proletárdiktatúra legkeményebb kezű vezetői közé. Ezen körülmény Luszdig után Szabóval is konfliktusokba sodorta.

Párhuzamos eljárások – Szabó Gáspár és Jankovics Lajos pere

Bár a Veszprémi Királyi Törvényszék előtt zajlott perek egy részének iratanyaga a rendszerváltozáskor még megvolt, ma sajnos ezek nem állnak a kutatók rendelkezésére.¹⁹ De szerencsére más dokumentumokban némely per iratai fennmaradtak. Ezek közül különösen jelentős a veszprémi királyi ügyész TAGYOB-nak²⁰ küldött jelentése mellé becsatolt Jankovics- és Szabó-per.

A két per vizsgálata így nagyon sok adalékkal szolgálhat azon kérdés megválaszolásához: mennyiben tekinthetők koncepciók eljárásoknak a kommunista bűnperek. Mivel Luszdig elmenekült az országból, ami által a bíróság nem tudott ellene eljárást lefolytatni, felmerülhetett Jankovics esetében az a „pótlólagosság” motiváció is, melyet Rév Erika a népbiztosok pere esetében – mivel az minden kiemelt szereplő ellen szintén nem tudott eljárni – az eljáró hatóságnak tulajdonít. Nézzük tehát, volt-e különbség a két terhelt elleni eljárásban, vagy a bíróság a történeti tényállásoktól lényegében függetlenül, a vádlottak tisztségei alapján hozott ítéletet.

Szabó Gáspár perében 1919. december 20-án hozott ítéletet a Veszprémi Királyi Törvényszék Juraszek János törvényszéki elnök elnökből, Korinsky

¹⁸ GUTHEIL 1920. 64. o.

¹⁹ Az egykori Párttörténeti Intézet a rendszerváltozás kapcsán visszaszolgáltatta a közgyűjtemények számára a korábban tőlük tartalmuk miatt kiemelt irataikat. Így az akkori Veszprém Megyei Levéltár is visszakapta a törvényszéki iratokat. Sajnos azonban ebben a korszakban zajlott a kárpótlás folyamata is, mely olyannyira leterhelte a vidéki levéltárakat, hogy egyéb szakmai feladataikra sokszor meglehetősen kevés idő jutott. Így eshetett meg az is, hogy bár a tucatnyi per átvételi jegyzéke megvan a levéltár irattárában, az iratok helye annak ellenére is ismeretlen, hogy jelen sorok írója közel egy évtizede tesz erőfeszítéseket fellelésükre.

²⁰ Az úgynevezett „Tanácsköztársaság történetére vonatkozó adatgyűjtés céljából alakított Országos Bizottság” közkeletű rövidítése, melyet az ellenforradalmi rendszer szinten Horthy budapesti bevonulása után azonnal megalakított.

Győző ítélőtáblai bíróból, illetve Csajághy Károly, Jánosi József, Karsay Sándor törvényszéki bírákból álló ötös tanácsa. A tanács a vádlottat nyolc ellene felhozott vádpontban bűnösnek találta. Az első vádpont három rendbeli, a Btk. 278. szakaszába ütköző, felbujtóként elkövetett gyilkosság büntette és két rendbeli, ugyanezen szakaszba ütköző, de bűnsegédként elkövetett gyilkosság büntette, illetve a Btk. 288. szakaszába ütköző gyilkosságra szövetkezés büntette volt.

Ezek közül az elsővel azért vádolták, mivel Tolnatamásiban (ma: Tamási, Tolna vármegye) rábírt a rögtönítélő bíróságot három személy halálra ítélésére, akik kivégzésében közre is működött. A vádpont alapja a következő volt. Tamásiban a május 31-re virradó éjjel az ellenforradalmárok lefegyverezték a karhatalmat és átvették a település felügyeletét. A vörösök azonban hamarosan helyreállították a megrongált telefonvonalat, amin segítséget kérhettek. Ennek eredményeként Dombóvárról, Kaposvárról, Veszprémből és Székesfehérvárról megindult a segítség, rövid tűzharc után be is vették a települést. Az ostromban két ellenforradalmár vesztette életét, az azt követő statáriális eljárásban négy főt ítélték halálra, egyikőjük azonban az ítélet végrehajtása előtt megszökött.²¹

Az ítélet indoklása szerint Szabót a tolnatamási ellenforradalom hírére maga Kun Béla utasította, hogy gyűjtsön karhatalmat és induljon a városba. Szabó össze is gyűjtötte maga köré a veszprémi vörösőrök egy csapatát, illetve egy vádbiztost és június 7-én hajnalban vonattal kiszállt a városba. A perirat szerint útközben már arról beszélt, hogy majd akasztani fognak. Megérkezésük után a városban számos személyt elfogtak, akiket Szabó vezetésével kínoztak, a bántalmazásokban személyesen is részt vett. A délelőtti folyamán megérkeztek a szekszárdi forradalmi törvényszék tagjai, akik területi illetékességükre alapozva követelték Szabótól az eljárás átadását, aki ezt előbb megtagadta, majd a fizikai atrocitással fenyegető helyzetben is csak úgy engedett, hogy kikötötte, az ülésen végig jelen kíván lenni. A tanúvallomások szerint a kivégzések mellett a legerősebben ő kardoskodott és csak akkor hagyta el a helyszínt, amikor már biztosnak érezte az ítéletek végrehajtását.

A második cselekménye a deveceeri ellenforradalom kapcsán kivégzett személyek közül kettővel volt kapcsolatban, akiről a véstörvényszéket vezető Szamuely Lászlónak információkat szolgáltatott, illetve a véstörvényszék ülésein is részt vett, ezáltal hozzájárulva Baják István és Ferenci Lajos halálra ítéléséhez, majd felakasztásához. Az indoklás szerint Szabó bűnsegédi bűnrészsége a hasonló tényállási elemeken alapult, mint a tamási esetben – ráhatás, részvétel az ítélethozatalban, stb. – így egyértelmű, mi alapján különböztetett a törvényszék a bűnrészség két alakzata között.

²¹ L. NAGY 1919. 135. o.

A vádpontban inkriminált harmadik cselekmény az úgynevezett dunántúli vasutassztrájk veszprémi eseményeihez fűződött. A tiltakozás – mely méreteiben minden addigi hasonló mozgalmat nagyságrendekkel felülmúlt – a tamási ellenforradalom leverésének napján, június 1-én indult. Az elsősorban egzisztenciális okokból kezdődő mozgalom Szombathelyen kezdődött azzal, hogy a tisztviselők és a forgalmi személyzet megtagadta a munkát, s körtáviratban csatlakozásra szólítottak fel minden vasutast. A sztrájk gyorsan terjedt: június 2-án Sopron, Győr, Celldömölk, Veszprém, Székesfehérváron keresztül Sárbo-gárd vasutasai is csatlakoztak. Ez lényegében azt jelentette, hogy a Dunántúl valamennyi, a vasúti közlekedés szempontjából fontos városában megbénult a közlekedés, a szállítás. A vasutasok, ezen túl igen sok helyen felszedték a síneket, megrongálták a pályát, ezáltal megnehezítették az ellenük küldött karhatalom mozgását is.²²

Veszprém megyében a legkomolyabb ellenállást a veszprémi állomás munkatársai tanúsították, akikhez csatlakoztak a postások és egyéb köztisztviselők is. A helyzet annyira feszültté vált, hogy a katonaság két nappal később történt beérkeztéig a direktórium helyi vezetői kénytelenek voltak engedményeket tenni, tulajdonképpen kicsúszott kezükből az irányítás. Bár a tiltakozók célja nem a Tanácsköztársaság megdöntése volt, hanem csak az ellátási nehézségek megszüntetését kívánták elérni, a mozgalmat „természetesen” ellenforradalomként kezelték, pedig annak bázisát pont az a munkásosztály adta, melyre elméletileg a hatalom támaszkodott.²³ A sztrájkot végül június 5-ére sikerült a teljes Dunántúlon levernü, amikor maga Szamuely Tibor is megérkezett Szombathelyre. A megtorlások során – melyek a vasutasokhoz csatlakozott Vas megyei falvakat is érintették – mintegy 20 embert ítélték halálra, ám nem mindenkin hajtották végre az ítéletet.²⁴

Szabó a mozgalom leverésében azáltal játszott szerepet, hogy tanácsokat adott a Budapestről Veszprémbe „rendet rakni” érkezett Rákos Ferencnek a vésztörvényszék összetételét illetően, majd az eljárásban is végig aktívan jelen volt. Ennek során dr. Kauka Lajos vasúti tisztviselőt halálra ítélték és csak azért nem hajtották rajta végre az ítéletet, mert Budapestről – azt méltánytalanul súlyosnak ítélve – ezt még időben megakadályozták.

A második vádpont hét rendbeli, a Btk. 344. szakaszába ütköző rablás bűntette volt, melyeket a bíróság szerint Szabó azáltal követett el, hogy a devecseri ellenforradalomhoz kapcsolódóan több környékbeli faluba fegyveresei élén

²² L. NAGY 1919. 136. o.

²³ GUTHEIL 1920. 120–122. o.

²⁴ L. NAGY 1919. 136–138. o.

behatolt és ott erőszak alkalmazásával, illetve fenyegetéssel „sarcot” szedett. A harmadik vádpont a Btk 153. szakaszába ütköző, 154. és 155. szakaszai szerint minősülő lázadás bűntette volt. Ez kapcsolódott az előző cselekményekhez: Csékút (ma: Padragkút, ezáltal Ajka része) községet fegyvereseivel körülfárta, ott a támadók lövöldöztek, fosztogattak, többeket bántalmaztak, akik közül Tolner Lajosnak puskatussal a karját el is törték.

A negyedik vádpont többrendbeli, a Btk. 330. szakaszába ütköző, a 331. szakasz 1–3. pontjai szerint minősülő magánlaksértés bűntette volt, melyet Szabó különböző helyszíneken folytatott „házkutatásai” alapján látott elkövetettnek a bíróság. Mint minden hasonló tevékenységet végző személy esetében, Szabónál is felmerült (ötödik) vádpontként a (többrendbeli, jelen esetben a Btk. 323. szakaszába ütköző és ugyanazon szakasz harmadik pontja szerint minősülő) személyes szabadság megsértése, melyet ilyen esetekben a különböző elfogatások miatt róttak a vádlott terhére. A Szabó ellen hatodik vádpontként felhozott lopás bűntette is gyakori vádpont volt a kommunista bűnperekben, ezt Szabó úgy követte el, hogy egy társával behatolt egy módos polgár lakásába és onnan több, mint 4000 korona értékben vitt el különböző javakat. A hetedik vádpontként szereplő, a Btk. 172. § (2) bekezdésbe ütköző és egyrendbeli izgatást egy budapesti vendéglőben tartott beszéde által követte el, melyben többek között kijelentette, hogy „*vérrrel kell dolgozni*”, illetve „*had folyjon a burzsuj vér, a burzsujt tűzzel vassal ki kell irtani*”. Az utolsó vádpont a Btk. 350. szakaszába ütköző és a 353. § (2) minősülő zsarolás bűntette volt, melyet a bíróság szerint azzal követett el, hogy a várpalotai plébánost annak megfélemlítése által rábírta nagy értékű tehene átadására.

Mindezekkel szemben viszont Szabót felmentette a bíróság további két devecseri ellenforradalmár kivégzésében bűnrészesként történt részvételével kapcsolatban, illetve vádként szereplő egyéb izgatási cselekmények kapcsán is. A súlyosító és enyhítő körülmények mérlegelésekor megállapította, hogy a terhelt büntetlen előélete nem jöhet számításba, mivel az azzal szembenálló rendkívüli, és sokkal hangsúlyosabb súlyosító körülmények (a társadalmi rend és osztályok elleni engesztelhetetlen gyűlölet, a vádlott kirívóan erőszakos és engesztelhetetlen gyűlölettel elkövetett cselekedetei, a halmazat mennyisége és sokfélesége) ezt nem teszik lehetővé. Mindezek alapján a vádlottat a bíróság ösztönbűntetésül halálra ítélte.

Jankovics Lajos ügyében – mintegy két hónappal megelőzve Szabó perét, 1919. október 23-án – egy tag kivételével (Korinsky Győző helyett Szabó Sándor vett részt az ítélethozatalban) ugyanezen összetételű tanács hozott ítéletet. Jankovicsot három vádpontban találta bűnösnek a bíróság. Az első vádpont a Btk. 278. szakasza alapján felbujtóként elkövetett gyilkosság, a második a Btk.

134. szakaszában meghatározott felségsértés, míg a harmadik a Btk. 172. § (2)-be ütköző izgatás volt.

A gyilkossággal amiatt vádolták meg Jankovicsot, mivel a hatóság úgy találta, ő volt az aki a deveceeri ellenforradalomról értesülve a vörös csapatok elindításában és utasításokkal történő ellátásában főszerepet játszott (az első számú megyei vezető, Lusztig Arnold éppen nem tartózkodott a városban), így közvetlen felelősség terhelte a deveceeri utcán, menekülés közben agyonlőtt Bónyi Gyula haláláért.

A második vádpont az általam vizsgált perek közül egyedül Jankovics esetében merült fel. A Btk. alkalmazott, 134. §-a a következőket írta. *„Aki gyülekezeten, nyilvánosan, szóval, vagy aki irat, nyomtatvány, képes ábrázolat terjesztése vagy közszemlére kiállítása által a felségsértés elkövetésére egyenes felhívást intéz, amennyiben az irat- vagy nyomtatvány, vagy képes ábrázolat tartalmát, illetőleg jelentését tudta: öt évtől tíz évig terjedhető fegyházzal, a 127. § 1. vagy 2. pontjában²⁵ meghatározott felségsértés elkövetésére irányított egyenes felhívás esetében azonban, öt évtől tíz évig terjedhető államfogházzal büntetendő. Ha a felhívás teljesen sikertelen maradt: a büntetés öt évi államfogházat nem haladhat túl.”*²⁶ Jankovicsot tehát a magyar állam alkotmánya megváltoztatására történő egyenes felhívás miatt ítélték el.

Ezzel kapcsolatban rá kell mutatni arra a tényre, hogy az ítélet a kommunista bűnperek lefolytatásának kezdeti szakaszában született. A bírósági gyakorlatot formális és informális körülmények folyamatosan alakították, eddigre az még országosan korántsem volt egységesnek mondható. Így volt lehetséges, hogy a Veszprémi Királyi Törvényszék ötös tanácsa ezen különös jogértelmezéssel élt, melyre – valószínűleg nem véletlenül – saját praxisában sem találunk több példát. Az egyedüli általam fellelt analógia – nyilván ez sem véletlen – az ún. „népbiztosok perében” a vádlottak terhére rótt hasonló vádpont. Ezt ott a terheltek a bíróság véleménye szerint a Tanácsköztársaság kikiáltása, illetve ahhoz fűződő cselekmények által követték el,²⁷ melyek vitathatatlanul a fennálló alkotmányos rend megváltoztatására irányultak, még akkor is, ha az őszirózsás forradalom már eleve megváltoztatta a Monarchiából örökölt alkotmányos berendezkedést.

²⁵ „127. §. A felségsértés büntetettét képezi azon cselekmény is, mely közvetlenül arra van irányozva, hogy: 1. a trónöröklés törvényes rendje erőszakkal megváltoztassék; 2. a magyar állam alkotmánya, vagy a magyar államot képező országok közt fennálló állambizonyosság, vagy a magyar állam és az osztrák-magyar monarchia másik állama közt fennálló kapcsolat erőszakkal megváltoztassék; 3. a magyar államnak, vagy az osztrák-magyar monarchia másik állatnának területe, vagy ezeknek valamelyik része erőszakkal idegen uralom alá jusson, vagy azon államtól, a melyhez tartozik, elszakittassék.” (MÁRKUS 1896. 121. o.)

²⁶ MÁRKUS 1896. 122. o.

²⁷ RÉV 1969. 30. o.

Az indoklásból nem derül ki, hogy Jankovicsot – más szereplőktől eltérően – miért találta e delictummal kapcsolatban bűnösnek a bíróság. A politikai beszédek miatt általában az izgatás bűntettét látták elkövetettnek, ez szinte minden olyan terheltnél felmerült, aki politikai pozíciójából adódóan szerepelt a nyilvánosság előtt. Hogy Jankovicsot miért vádolták meg és találták bűnösnek ezzel szemben felségsértés bűntette miatt is, nem tudni, kiváltképp annak fényében, hogy a vádpont nem az izgatás vádját „pótolta”, mivel az harmadik vádpontként szintén szerepelt az ítéletben. Ezen felül meg kell említeni a Szabónál is szereplő, de más hasonló pozícióban lévő terhelteknél is általános vagyoni, személyes szabadság elleni, stb. bűncselekményekkel kapcsolatos vádpontok hiányát is, melyeket a bíróságok a helyi vezetők rekvirálása, őrizetbe vételei, egyéb hasonló cselekedeti alapján szoktak a vádlottak terhére róni. E hiánynak az eseményekről szóló beszámolókat vizsgálva valószínűleg az lehetett az oka, hogy Jankovics valóban nem nagyon vett részt ilyen cselekedetekben, azokat mindig az első számú megyei vezető, Lusztig, majd Szabó irányította.

Felmentették viszont három rendbeli felbujtóként elkövetett gyilkosság és egy rendbeli gyilkosság kísérletének vádja alól. Ezek közül az első a devecséri kivégzésekre, míg a második Kauka Lajos halálra ítélésével volt kapcsolatos. A devecséri eseményekkel kapcsolatban a bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy azokra Jankovicsnak Szabó Gáspárék megérkezése után már semmilyen befolyása nem volt, így a kivégzések miatt felelősség nem terhelte. A Kaukával szemben hozott ítélettel kapcsolatban figyelemre méltó, hogy – Szabóval ellentétben – Jankovics esetében még nem gyilkosságra szövetkezés, hanem gyilkosság kísérlete volt a vád. A bíróság ezzel kapcsolatban is elutasította Jankovics érintettségét. Az indoklásból még ki kell emelni, hogy abban megállapították: Jankovics a devecséri utasítása kiadásakor lelki nyomás alatt cselekedett, az ellenforradalom esetleges győzelmétől is joggal féltett, de felettese, Lusztig Arnold retorziójától is tarthatott azon esetben, ha az nem tartotta volna megfelelően keménykezűnek fellépését. A bíróság mindezek alapján Jankovicsot életfogytig tartó fegyházbüntetésre ítélte. Ebből azonban már 1921-ben, a szovjet fogolycseré keretében szabadult, a Szovjetunióba távozott, ahol 1939-ben a sztálini tisztogatások áldozata lett.

Összegzés

Mindezek alapján a következő megállapításokat tehetjük. A bíróság mindkét terhelt esetében nagyon ügyelt arra, hogy csak olyan cselekmények miatt ítélje el őket, melyek tekintetében az elkövetés különböző bizonyítékokkal a korabeli

joggyakorlatnak megfelelően alátámasztott volt.²⁸ A büntetési tételek is ennek megfelelőek voltak. Ez különösen látványos Szabó esetében, aki mind Devecserben, mind Tamásiban részese volt a többi áldozattal kapcsolatos eseményeknek is, de a bíróság ezeket nem értékelte emberölési cselekményként. Így tehát a részesi alakzatok elbírálása következetes volt, konkrét tényállási elem hiányában önmagában a betöltött pozíció miatt nem állapított meg részesi minőséget a bíróság. Alapvető kritikaként szerepelt az eljárásokkal kapcsolatban, hogy nagyon sok esetben nem a tettesek, hanem a részeseek (felbujtók, bűnszegédek) voltak a terheltek. Rév és társai ezzel a tájékozatlan olvasóikat befolyásolhatták, ám a nemzetközi büntetőjogban járatos érdeklődők számára nyilvánvaló, hogy e körülmény e tárgykörben természetes. Minden hasonló esetben alapvető jelentőségű a rendszert működtető személyek felelőssége, s általános jogelv, hogy ezek egyenlő mértékben felelősek a tettesekkel.²⁹ A Nürnbergi perben például alig ítélték el tettetést, viszont a szörnyűségek kiötlőit, végrehajthatóit (a részeseiket) annál nagyobb számban. Természetesen így történt ez a „népbiztosok perében” is.

A két személy tisztsége, egyes cselekményei miatt alkalmas lett volna a „példa statuálásra”, kirakatper rendezésére. A perek vizsgálata alapján azonban ez nem történt meg, a bíróság ítélete teljes mértékben analóg volt a kutatásaim során vizsgált más esetekben meghozottakkal. Egyedüli kivételként a Jankovics esetében megállapított felségsértés vádpontja említhető, de ez nagy valószínűséggel a vonatkozó joggyakorlat – az ítélet meghozatalakor – még kialakulatlan állapotának volt köszönhető. Így elmondható, hogy Veszprém-ben a Tanácsköztársaság helyi legfőbb vezetőinek pere nem vált „veszprémi népbiztosok perévé”.

Ahogy más, korábban általam vizsgált perekkel kapcsolatban, úgy Szabó és Jankovics esetét elemezve is kijelenthető, hogy a mai jogállami alapvetések nézőpontjából számos hiányossággal bírtak. Nagy részük lefolytatásához szükség volt a Tanácsköztársaság legitimitásának kétségbe vonására. Ez okozta közvetve az egyes Btk. tényállások nyakatekert alkalmazását is. Szintén kárhóztatható a gyorsított bünvádi eljárásról szóló frissen kiadott rendelet visszamenőleges hatályú alkalmazása is, mely tovább korlátozta a terheltek jogait az eljárásban, s mely nélkül minden bizonnyal amúgy is a végeredményhez hasonló kimenetelű perek lettek volna lefolytathatók. Mindezzel együtt azonban az nem vitatható el az igazságszolgáltatás szereplőitől, hogy a végsőkig ragaszkodtak a kor jogi

²⁸ A korabeli katonai büntetőjog gyakorlata tekintetében lásd: KELEMEN 2017a.

²⁹ Arról, hogy részben ezen perek hatására a politikai bűncselekmények kapcsán milyen változások születtek a jogrendben, lásd BARNA 2019. 175–185. o.

garanciáinak betartásához, az eljárások ezek mentén folytak. Maguk az ítéletek sem voltak szigorúbbak az egyéb esetekben ki rovottaknál, az előzetes letartóztatásban töltött időt a szabadságvesztés tartamába beleszámították. A súlyos ítéletet kapott elítéltek többsége egyébként a fogolycsere egyezmény révén rövidesen Szovjet-Oroszországba távozhatott (ahol viszont nem csak a népbiztosok pere terheltjei estek nagy számban áldozatául Sztálin paranoiájának). Mindezek mentén tehát kijelenthető, hogy súlyos aránytévésztés a pereket a fehérterror körébe sorolni. S bizony két évtizeddel később, a népbírósi perek legtöbb terheltje is örült volna a hasonló garanciák mentén lefolytatott eljárásoknak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AUER György (1921): Közhivatalnoki minőség és általános terror a kommün alatt. *Jogálam: Jog- és Államtudományi szemle*, 20, 5.
- BARNA Attila (2013): A politikai bűntettek szabályozásával kapcsolatos viták az 1843. évi büntetőkódex-javaslat anyagi jogi részének tárgyalásai során. Máthé Gábor (szerk.) – Révész T. Mihály (szerk.) – Gosztonyi Gergely (szerk.): *Jogtörténeti Parerga. Ünnepi Tanulmányok Mezey Barna 60. születésnapja tiszteletére*. Budapest.
- BARNA Attila (2015): *Az állam elleni bűncselekmények szabályozása a 19. századi Magyarországon. Különös tekintettel a bűntettekről és vétségekről szóló 1878. évi 5. törvénycikk előzményeire és megalkotására*. Győr.
- BARNA Attila (2019): Az állami főhatalom védelmének változásai a két világháború közötti Magyarországon: A kormányzósértés tényállása és ítélkezési gyakorlata a Győri Ítéltábla gyakorlatában. MOLNÁR Andrea – SZÉPLAKI László (szerk.): *Tanulmányok a győri felsőbbbíráskodás történetéből a XIX–XX. század fordulóján*. Győr.
- BÚZA László (1921): A jogfolytonosság. *Új Magyar Szemle*. 1921/2. 72.
- CSABA Imre (1963): A Tanácsköztársaság veszprémi kormánybiztosa. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 1. Veszprém.
- CSONKA Laura (2014): A magyarországi Tanácsköztársaság utáni számonkérés: az 1920-as népbiztos-per. *Modern Magyarország* 3. Különszám.
- L. GULYÁS (2018): *From the North-East Felvidék to Podkarpatská Rus (Kárpátalja), with Special Regard to the Activity of Masaryk and Beneš*, WBHR.
- GUTHEIL Jenő (1920): *A kommunisták uralma Veszprémben*. Veszprém.
- KELEMEN Roland (2017): A háború esetére szóló kivételes intézkedéseket tartalmazó 1912. évi LXIII. törvény genezise és sajtó, valamint jogtudományi visszhangja. KELEMEN Roland (szerk.): *Források a kivételes hatalom szabályozásának magyarországi genezisééről*. Budapest.
- KELEMEN Roland (2017a): *A katonai igazságszolgáltatás Magyarországon 1867–1949. Egy elfelejtett jogterület a jogalkotás tükrében*. Budapest.

- KELEMEN Roland (2020): Az 1912-es kivételes hatalmi törvény születése és rendszere. FARKAS Ádám – KELEMEN Roland (szerk.): Szkülla és Kharübdisz között – Tanulmányok a különleges jogrend elméleti és pragmatikus kérdéseiről, valamint nemzetközi megoldásairól. Budapest.
- MÁRKUS Dezső (szerk.) (1896): *Magyar Törvénytár 1000–1895. 1877–1878. évi törvénycikkek – Corpus Juris Hungarici*. Millenniumi emlékkiadás. Budapest.
- L. NAGY Zsuzsa (1961): *Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon. 1919*. Budapest.
- RÉV Erika (1969): *A népbiztosok pere*. Budapest.
- PONGRÁCZ Jenő (szerk.) (1919): *A Forradalmi Kormányzótanács és a népbiztosságok rendeletei*. Tanácsköztársasági Törvénytár III. Budapest.
- A. SUPPAN (2020): *Saint-Germain and Trianon, 1919–1920. The Imperialist Peace Order in Central Europe*, WBHR.
- A. TÓTH (2016): *The Position of Carpathian Ruthenia in the Political System of the First Czechoslovak Republic on the Background of the Issue of Parliamentary Elections and Preferences of Main Political Currents by Carpathian-Ruthenian Voters (1918–1938)*. WBHR.

Cholnoky Jenő és a szülőváros, Veszprém természetföldrajza

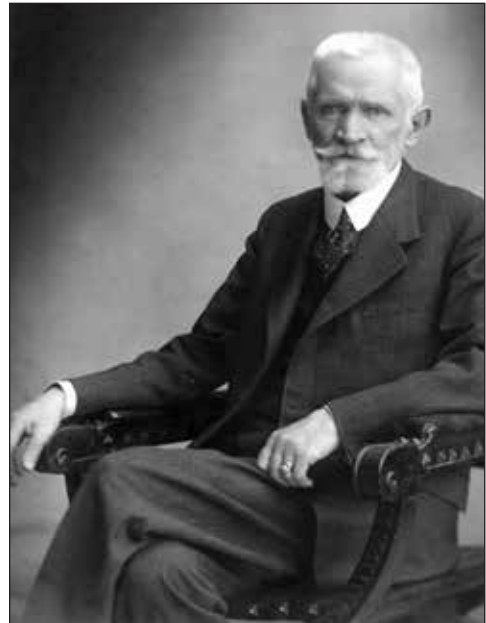
RYBÁR OLIVÉR

„Nincs még egy város hazánkban, amelynek olyan különös, festőies, kényelmetlen, de szép fekvése volna, mint az én szülővárosomnak, Veszprémnek.”¹

Cholnoky és Veszprém

Jelen tanulmány Cholnoky Jenő természetföldrajzi leírásait és Veszprémmel kapcsolatos megállapításait mutatja be, összehasonlítva a ma uralkodó tudományos nézetekkel. Az írás nem tér ki a társadalomföldrajz tárgykörébe tartozó gazdaságföldrajzi, településföldrajzi és népességföldrajzi kérdésekre.

Cholnoky Jenő geográfus, egyetemi tanár, 1870. július 23-án született Veszprémben, elemi és középiskoláit is egy év kihagyással (amikor Pápán volt magántanuló) a városban végezte. Veszprém és környéke ideális terület volt a földrajz iránt érdeklődő középiskolás tanuló kirándulásaihoz, „kutatásaihoz”. Itt kezdte meteorológiai és természetföldrajzi megfigyeléseit, méréseit, térképeket és – elsősorban Veszprémről – térképvázlatokat készített. Ekkor végezte első vízméréseit és erózióvizsgálatait,² valamint a dolomitformák „tanulmányozását”: „sokszor jártam a Séd-völgy dolo-

*Cholnoky Jenő portréja
(Rybár Olivér gyűjteményéből)*

¹ CHOLNOKY 1945.

² erózió – a külső erők felszínt lepusztító munkája

mitszikláin". Majd alaposan bejárta a Veszprémi-fennsíkot is.³ A Séd-völgyébe „expedíciókat” szervezett öccseivel, melyről feljegyzéseket írt. Megalapították a „Természet bűvárló sport-club”-ot és a családi nagyszoba egyik szekrényében növény-, bogár-, ásvány-, és faággyűjteményt hoztak létre. A club kis füzetébe már ekkor lejegyezte Veszprém városrészi felosztását, gyűjtötte a város nevezetességeit és ritka növényfajait is. Iskolai évei alatt több kis könyvet is lejegyeztet, *„még első gimnazista írtam egy »Csillagásztant« is, kedves emlékként őrzöm a kéziratot.”* Ötödikes gimnazista korában vetette papírra az *„Előszámláló földirat”*-ot, következő évben a *„A Föld és népei”* majd *„Utazás Európa országaiban”* címmel írt könyvecskét. Végzős korában egyik tanára, Bolgár Mihály karácsonyi dolgozatnak feladta, hogy készítsenek a vízről tanulmányt. Cholnoky ekkor írta meg a *„Víz”* című kötetét. Ebben az időben mondta először tanára: *„Jenő magából még nagy tudós válik egyszer!”*

Fontos megemlíteni, hogy első „publikációját” is elsős gimnazista korában készítette Veszprém környékéről, amit osztályfőnöke (Horváth Sándor) az Egyházmegyei Lapokban jelentetett meg.⁴ Az érettségét 1888 nyarán osztályelsőként tette le.⁵ Ebben az évben költözött el a városból. Első nyomtatásban megjelent önálló könyve is (*A Sárkányok országából - Életképek és utirajzok Khinából*) a szülővárosában látott napvilágot 1900-ban, a Köves és Boros Könyvkiadóhivatalánál.

Cholnoky szerint Veszprém nem véletlen jött létre ott, ahol ma is fekszik. Ennek két oka van, az egyik a város helyzeti, a másik a település helyi energiái. A szülőváros helyzeti energiája, fejlődését előmozdító egyik legfőbb adottsága centrális elhelyezkedéséből fakad: északról a Bakony erdős vidéke öleli, mely a makkoltatás miatt *„hajdan a disznótenyésztés egyik legfőbb területe”* volt, míg keletről a Mezőföld gazdag területe, délről pedig *„a Balatonvidék bortermő, gyümölcs-termő és halászó vidéke”* övezi. Ahol pedig *„nagyon különböző területek szögelnek össze”,* ott élnek vásárhelyek, jelentős városok keletkeznek. Fejlődése kezdetén Veszprém helyi energiái közül az egyik legfontosabb a jó védhetősége volt, melyet a Várhegy biztosított. A másik fontos telepítő tényező volt, hogy a környék jó részét lösz fedi, *„ez az áldott sárga, porhanyó föld a legkitűnőbb termőtalaj”,* ami a népesebb lakosság ellátását is lehetővé tette.⁶

Cholnoky már tanárként Veszprém földrajzáról több művében is írt, és valószínűleg több olyan kötetet is tervezett, ahol bővebben értekezett volna a városról és környékéről.⁷ 1922 telén előadást is tartott *„Veszprém város földrajza”*

³ SZÉKELY 1996.

⁴ RYBÁR 2021.

⁵ RYBÁR 2016.

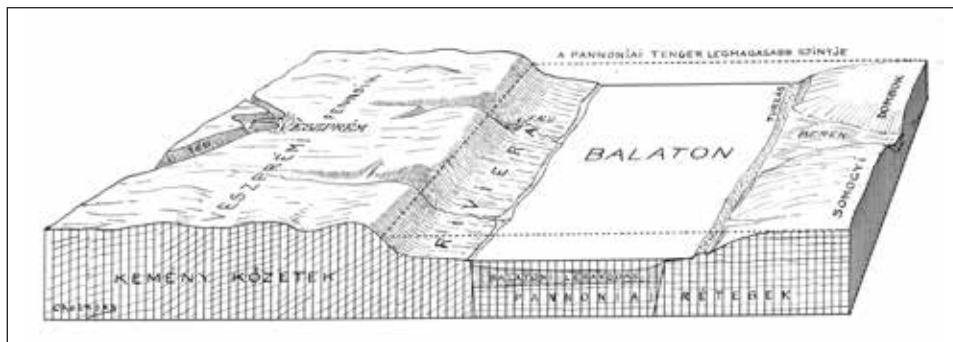
⁶ LEVICZKI 2021.

⁷ RYBÁR – KOVÁCS 2019.

címmel a Magyar Földrajzi Társaság szervezésében. A későbbiekben is sokszor tért vissza a városba, amikor hazai és külföldi kirándulócsoportokat vezetett.⁸ Ezen kívül szakmai rendezvények kapcsán tett látogatást (pl. 1924. szept. – Balatoni Kongresszus, 1926. aug. – Magyar Turista Egyesület Nagygyűlése, 1930. okt. – Magyar Turista Szövetség Vándorgyűlése). 1935-ben részt vett régi barátja, Laczkó Dezső nevére keresztelt forrás átadásán. Nagybátyja, dr. Cholnoky Ferenc orvos meghívására is többször járt Veszprémben.

Veszprém földrajzi fekvése

„A Balaton-környék legszebb és tudományos szempontból legérdekesebb látnivalójának egyike Veszprém.”⁹ A város fekvéséről ezt írja: „Veszprém környéke tehát a Balaton színe felett mintegy 150–200 m magasan, a tenger színe felett mintegy 250–300 m

Veszprém fekvése a Balatonhoz viszonyítva (Cholnoky Jenő rajza - Magyar Földrajzi Múzeum, Cholnoky-hagyaték)

magasan fekvő, egyenetlen fennsík, amely meredeken esik le a Balaton síkjára, északon pedig a Bakony lábáig terjed.”¹⁰ A Veszprémi-fennsík a Bakony és a Balaton közt terül el.¹¹

Cholnoky szerint a Bakonyt célszerűbb inkább fennsíknek nevezni az alig 400–500 méteres magasságai miatt. „A Bakony csakugyan: majdnem egészen vízszintesen, nyugodtan fekvő mészkő- és dolomit-rétegekből van fölépítve. A dolomit¹² a

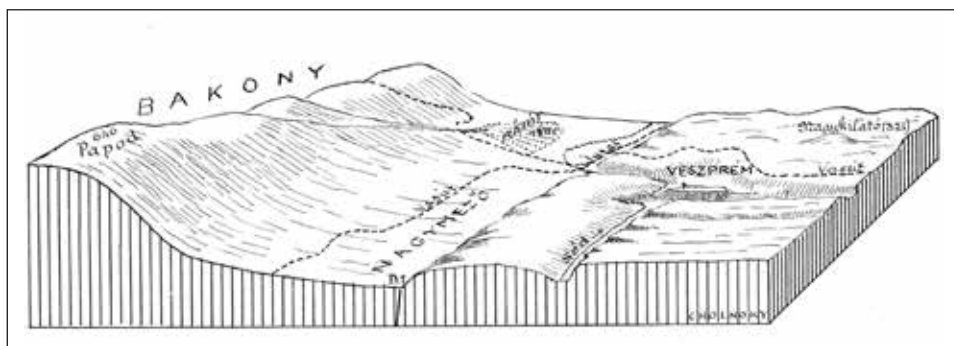
⁸ RYBÁR 2014.

⁹ CHOLNOKY 1922.

¹⁰ CHOLNOKY 1912.

¹¹ CHOLNOKY 1945.

¹² dolomit – karbonátos üledékes kőzet $\text{CaMg}(\text{CO}_3)_2$

Veszprém vidékének tömbszelvénye (Cholnoky Jenő rajza - Magyar Földrajzi Múzeum, Cholnoky-hagyaték)

mélyebben fekvő rétegek kőzete s különösen a déli lejtőn, Veszprém és Hajmáskér vidékén van nagy területen a felszínen.”¹³ A Bakony felől közelítve Veszprémbe egy sík vidékre, a Veszprémi-fennsíkra érkezünk. Előtte egy fakó síkság, sárgás pusztaság fekszik, amit Nagymezőnek nevez. Ezt Közép-Európa egyik legkülönlegesebb dolomitpusztaságának írta le. Megfigyelte, hogy a Nagymező területén nincs a Bakony irányából lepusztult törmeléktakaró, melyet „rendkívül feltűnő” jelenségnek tartott. Ennek magyarázatára a mészkő és a dolomit sajátos tulajdonságait emelte ki, mely szerint ezeknek a kőzeteknek nincs málladáka, amit a víz le tudna mosni a hegyek lábához. „A várost minden oldalról óriási kiterjedésű sivár dolomit plató környezi.”¹⁴ Cholnoky szerint a város szélén több törésvonallal találkozhatunk, mely mentén a kőzetrétegek elmozdultak (vetődtek). Ilyen a Devecseri-, és a Kádártai-törés is. Így Jutasnál a Veszprémi-fennsík déli részére fel kell „kapaszkodnunk”, ha a városba szeretnénk menni. Ez a törésvonal Városlődtől Herenden át végigfut Kádárta, Hajmáskér, Öskü irányába. A Séd a törésvonal mentén folyik. „Devecser–Városlőd–Várpalota vonalon halad az egykori Nyugati-vasút, összekötve Székesfehérvár–Veszprém–Somlyóvásárhely–Kiscell helyiségeket. Azért halad itt a vasút, mert ez nevezetes törésvonal, itt eltörött a hegységet felépítő rétegtáblák egész tömege s valóságos árok képződött.”¹⁵ A város körüli nagyon lapos, gyengén hullámos felszín id. Lóczy Lajos (1913) és Cholnoky Jenő (1926) is abrázíós¹⁶ tönkfelszínnek¹⁷ tekintette.

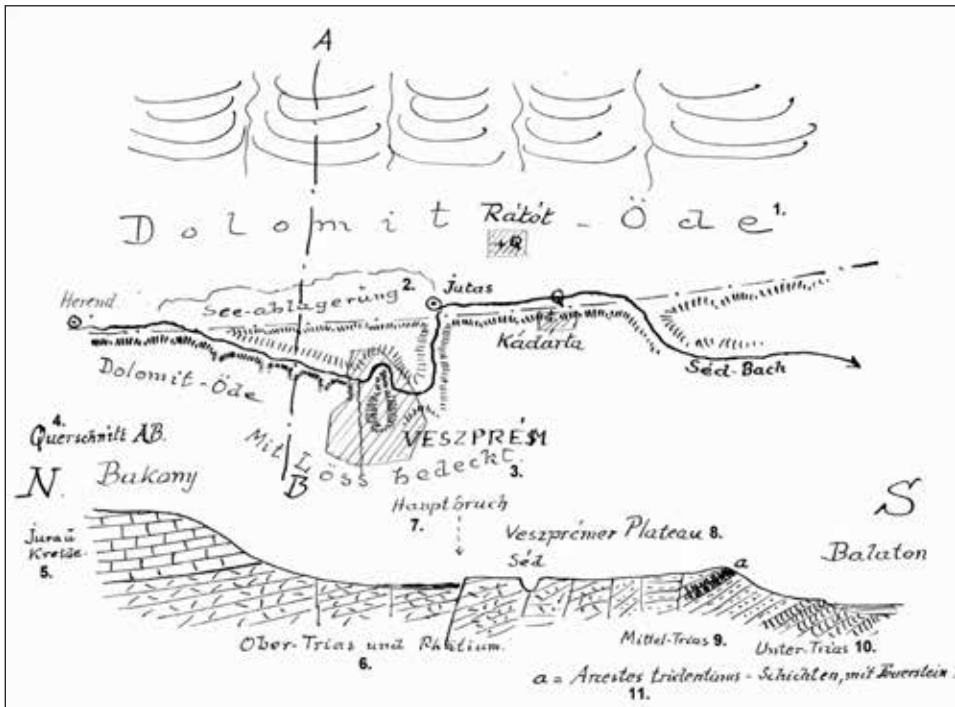
¹³ CHOLNOKY 1935.

¹⁴ HÉZSER 1917.

¹⁵ CHOLNOKY 1935.

¹⁶ abrázíó – a kőzetek mechanikai lepusztulása a tenger hullámverése hatására

¹⁷ tönkfelszín, tönkösödés – a földfelszín pusztulása, lesimulása, átalakulása a külső erők hatására, amelynek végén tönkfelszín jön létre

Veszprém környékének geomorfológiai térképe és földtani szelvénye¹⁸
(Cholnoky Jenő rajza – Magyar Földrajzi Múzeum, Cholnoky-hagyaték)

Kettejük-véleménye szerint főleg a Veszprémi-fennsíkot, de ezzel együtt az egész Déli-Bakony lapos felszínét egy miocén kori¹⁹ tenger munkája dolgozta ki.²⁰ Erről Cholnoky így írt, „alig ismerek szebb ilyen abrázíós síkságot, mint Veszprém vidéke, egészen a Bakonyig, ahol a hajdani (mediterrán) tenger hullámai óriási szélességben gyalulták le a tengerből kimeredező sziklákat.”²¹

Cholnoky elméletével szemben ma már úgy gondolják, hogy a Veszprémi-fennsík a kréta²² időszaktól kezdődően, több fázisban történt tönkösödés

¹⁸ Magyarázó a német nyelvű térképhez: 1. dolomitpuszta, 2. tengeri üledékek, 3. dolomitpuszta lösz fedővel, 4. A-B keresztmetszvény, 5. Jura és Kréta, 6. Felső-triász és rhaeti (késő triász földtörténeti kor), 7. fő törésvonal, 8. Veszprémi fennsík (plató), 9. Középső-triász, 10. Alsó-triász, 11. Tridentinuszos mészkő, tűzköves rétegek. A sraffozott terület a települések korabeli méretét szemléltetik.

¹⁹ miocén – földtörténeti kor (23 - 5,3 millió év)

²⁰ LÁNG 1958.

²¹ CHOLNOKY-KÖVESLIGETHY 1906.

²² kréta – a középidő utolsó időszaka (145 millió – 66 millió év)

A veszprémi „abráziós” plató. Kilátás a Gyula-dombról, jobb oldalon a Séd-völgyében fekvő Jezsuita templom romjai láthatók (Cholnoky Jenő rajza – CHOLNOKY–KÖVESLIGETHY 1906.)

során jött létre. Az idősebb tönkösödések által kialakult térszín – középhegységeink tönkfelzszíneivel egyezően – minden bizonnyal az új-harmadkori, meleg, nedves éghajlat idején az areális erózió²³ hatására képződött elegyengetett felszínre alakult át.²⁴ Egyes vélemények szerint a középső miocénkori tenger által létrejött abráziós felszínnek is láthatjuk nyomát – ha nem is akkora területen, mint Cholnoky gondolta – a Csatár-hegy előtti, szinte teljesen sima fennsík részleten.

A hullámos dolomittérszíneken a kőzet sajátos denudációjának²⁵ maradványformáit és jégkorszaki krioturbációs²⁶ jelenségeket lehet megfigyelni. A fennsík területét kvarckavicsos és homokos takarófoszlányok fedik. A főleg dolomitból álló területet gyakran lösz²⁷ is borítja. Felszíne néhol gyengén karsztosodik²⁸ (meggyespusztai poljeszerű²⁹ kis mélyedés), karsztvizei az északias rétegdőlés miatt a veszprémi Séd-völgy felé csapolódnak le. Írásaiban Cholnoky is említi a fennsíkon kialakult lefolyástalan mélyedéseket (az Almádiba vezető vasút mellett illetve Kövesgyűrpusztánál), de ezek kialakulásával részletesen nem foglalkozott.³⁰

A Veszprémi-fennsík tengerszint feletti magassága átlagosan 260 m. Az egyhangú fennsíkot a Séd mély völgye szeli át, mely Csatár után eltér a törésvonal

²³ areális erózió – felületi lepusztulás

²⁴ BULLA 1958.

²⁵ denudáció – lepusztulás (A Föld felületének pusztulása a környezeti hatások következtében)

²⁶ krioturbáció – fagy hatására jelentkező réteg deformáció

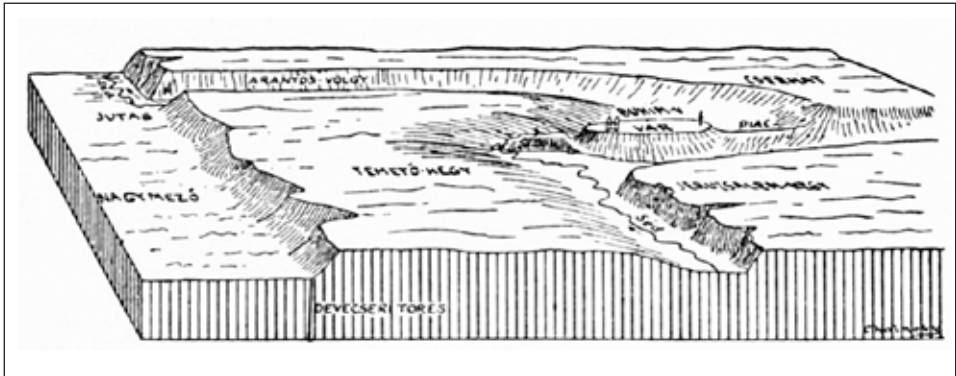
²⁷ lösz – durva kőzetlisztből álló, meszes, rétegetlen, meredek falakban megálló, fakósárga üledék

²⁸ karsztosodás – főként karbonátos (mész tartalmú) kőzetek szénsavas víz általi oldódása

²⁹ polje – karsztvidéken kialakuló, nagyméretű, tál alakú, lapos felszínű zárt mélyedés

³⁰ CHOLNOKY 1938.

irányától, a városban kanyargós „S” alakú utat tesz meg, majd Jutasnál visszatér az „eredeti” völgyébe. A Veszprémi-fennsík déli része lösszel borított terület, mely eléri a Balaton-felvidék lankáit. A Balaton észak-keleti partjának hegyei tehát a fennsík peremét képezik. Cholnoky szerint, ha a lösszel borított terület is a Nagymezőhöz hasonló dolomitpusztaság lenne, a város sem alakult volna ki a Séd-völgyében. A terület mérete nagyjából 35 km².

A veszprémi Séd-völgy tömbszelvénye (Cholnoky Jenő rajza – CHOLNOKY 1937.)

A város geológiája

A Balaton-felvidéktől egészen a Bakonyig a terület nagy részén középidői triász³¹ képződmények találhatóak. „A Balaton vidékén a nagy Lóczy Lajos, Veszprém környékén a kitűnő Laczkó Dezső tanulmányozta őket olyan részletességgel, hogy az egész világirodalomban mintául szolgálnak eredményeik.”³² Cholnoky előtt a veszprémi triász képződményekre vonatkozó első földtani leírás Böckh János (1872) nevéhez fűződik, aki a „felső márgacsoport”³³ pontos rétegtani megállapításán kívül néhány kőzetről makroszkópos ismertetést is adott. Később Laczkó Dezső (1911) vizsgálta Veszprém és környékének földtani viszonyait és szerkesztett egy 1:16 666 méretarányú földtani térképet.

A triászban tenger borította a területet, melynek aljzatán dolomit, mészkő és márga is lerakódott. A márga legszebb kifejlődéseivel főként a Jeruzsálem-hegyen találkozhattunk, ahol az egykori kőfejtőkben bányászták a jól rétegzett, lemezes szürkés-sárgás kőzetet. Ezekből a rétegekből kerültek elő a Placochelys

³¹ triász – a középidő legkorábbi időszaka (252 - 201,3 millió év)

³² CHOLNOKY 1938.

³³ márga – üledékes eredetű, agyag tartalmú karbonátos kőzet

placodonta (kavicsfogó álteknős) maradványai is. A Laczkó által felfedezett álteknős jelentőségéről Cholnoky is többször megemlékezett.³⁴

A város legfontosabb kőzete a dolomit. „Ezeket okvetlenül meg kell ismernünk, ha Veszprém tájképeit meg akarjuk érteni.”³⁵ Cholnoky bemutatta³⁶ a kőzet ásványi összetételét, szólt a jellemző tulajdonságairól, mint például arról, hogy a kőzet könnyen murvásodik.³⁷ A tudós szerint a murvás veszprémi utcák nélkül elképzelhetetlen lenne a város összképe. A kőzetről leírta, hogy a repedéseibe bár bejut a víz, de a kőzetet nehezen oldja, így a hézagokat nem tudja kitágítani. Ez azért is különös, mert 1912-ben még úgy fogalmazott: „a dolomit! Ez Veszprémnek az átka! Ez a rosszul málló, kemény kő, amely eléggé oldódik a vízben ahhoz, hogy rajta dolinák, barlangok keletkezzenek, de elég repedezett és hézagos ahhoz, hogy minden víz eltűnjék benne, ez teszi olyan vízben szegénné a mi veszprémi platónkat.”³⁸ Cholnoky tehát valamiért a későbbiekben nem igazán fogadta el a dolomit karsztosodásának tényét, és ennek szerepét a terület felszínfejlődésében. Pécsi Márton (1997) a dolomit murvásodását elsősorban jégkori fagyaprózódásra vezette vissza. Véleménye szerint a dolomitos térszint lapos, tálszerű keresztmetszetet mutató, úgynevezett deráziós völgyek,³⁹ és mellékvölgyek hálózata tagolja. Jakucs László (1971) vetette fel, hogy a dolomit murvásodása karsztos oldódással is bekövetkezhet, ezt később más kutatók is megerősítették.⁴⁰ Valószínűleg a fent említett folyamatok egyaránt szerepet játszhatnak a dolomit formakincsének kialakulásában.

Cholnoky leírta, hogy a dolomiton nem alakul ki talajtakaró, így a növényzet megtelepedése sem lehetséges, esetleg néhány „kis fű ting-leng rajta”. A Gulya-domb fásítását is elhibáztottnak tartotta, mert a fák kipusztulásával fenyeget az ilyesfajta kezdeményezés. Ma már tudjuk, a dolomiton is megmaradnak az erdők, például a Tekerés-völgy szikláin vagy a Gulya-dombon. Bár tény, hogy csak a kisebb, szétterülő gyökérzetű növényeknek, főként fenyőféléknek kedvez ez a dolomitos felszín. A fásítás az endemikus⁴¹ dolomityep vegetáció pusztulását is jelenti. A XX. század eleji fásítás (főként feketefenyvesek) a legeltetés visszaszorulása után következett be, a tájidegen növényzet felszámolása és a

³⁴ BONTÓ 2019.

³⁵ CHOLNOKY 1938.

³⁶ CHOLNOKY 1940.

³⁷ murvásodás – a dolomit kőzet aprózódása

³⁸ CHOLNOKY 1912.

³⁹ deráziós völgy – kis esésű, tál vagy félhenger keresztmetszetű hosszanti völgy, amelyet lejtős tömegmozgások formáltak ki, elsősorban a pleisztocén kor periglaciális (a jég körül elhelyezkedő terület) éghajlata alatt

⁴⁰ SZABÓ 2000.

⁴¹ endemikus - csak egy bizonyos helyen élő, bennszülött növény-, vagy állatfaj

botanikailag is értékes dolomitsziklagyeppek visszaállítása ma is a természetvédelem egyik fő célja.⁴² A Veszprém környéki dolomitsziklagyeppek (Csatár-hegy, Tekeres-völgy) flóra-, és vegetációegységei ökológiai szempontból sajátos botanikai értéket képviselnek, megőrzésük kiemelten fontos.⁴³

A dolomit kőzet Veszprém környékén nem vízszintesen rétegzett, azt törésvonalak, vetők szabdalják, emiatt a rögök⁴⁴ déli oldala kiemelt és északi irányba dőlnek a rétegek. Kivétel ez alól a Benedek-hegy, ahol a hegy oldalában a rétegek szinte teljesen vízszintesen láthatóak. Cholnoky szerint a Veszprémi-fennsík helyén magasabb hegyek lehettek, melyek a földtörténeti múltban lepusztultak. A mai elméletek szerint valóban erős lepusztulás történt főként a kréta időszakban, azonban magashegyek, alpi vidék nem volt jellemző a térségben. A lepusztulás után a terület kiemelkedett és fennsíkszerű helyzetbe került. Veszprémet „fölemelt tönkfelületnek” tartotta.

Veszprém területén Cholnoky idejében még lehetett löszfalakat is megfigyelni, főként az egykori külső Püspökkert nyugati oldalán. A beépítés miatt ezek ma már nem láthatóak. „A mi magyar hazánknak legértékesebb földneme a lösz, a

*A Séd-völgye felé „dőló” dolomitsziklák
(Cholnoky Jenő felvétele – CHOLNOKY 1937.)*

⁴² CSONTOS 2007.

⁴³ KOVÁCS J. 2000.

⁴⁴ rög – a földkéreg egy része, amely a környezettől törésekkel elkülönül

magyar ember „sárga földje.” Ez a legkitűnőbb búzatermő talajnak a földje, ez lepi be a dombok, hegyek lejtőit s teszi lehetővé, hogy ott földet lehet művelni, mert különben szikla volna a felszínen. Veszprém például annak köszönheti létét, hogy a dolomit szivatosan kopár felszínét a város körül nagy darabon lösz takarja.”⁴⁵ „A lösz ellepi a somogyi és veszprémi halomvidéket, de megtalálható Veszprém körül is, sőt a veszprémi platónak Balatonra lejtő oldalán is, szélárnyékban mindenfelé van lösz.”⁴⁶ A várostól délre elterülő területen lévő lösz az ázsiai eredetűnek tartja, mely lehulló porból halmozódott fel az Alföld irányából. Ennek idejét a pleisztocén⁴⁷ korban uralkodó pusztai „steppe” éghajlat (mai nevén: száraz kontinentális) időszakára teszi. Mai ismereteink szerint ebben az időszakban, hazánkban hideg, száraz klíma volt a meghatározó, nyugati-északnyugati uralkodó széliránnyal, melyek a lösz alkotó port szállították vidékünkre.

Veszprém geomorfológiája⁴⁸

A tudós Veszprémet „fölemelt tönkfelületnek” tartotta és mivel szerinte a fennsík területe megemelkedett, így a veszprémi Séd szakasz kialakulását két elmélettel is meg tudta magyarázni. Az egyik az epigenetikus (átöröklött) völgyképződés,⁴⁹ a másik pedig az antecedens (áttöréses) völgy⁵⁰ elmélet. Az átöröklött völgy esetében a fedő a város környékén egykor megtalálható kavics lehetett (mai nevén: Csatkai Formáció), melyen a Séd kialakította kanyargós medrét, és miután a kavicsotakaró lepusztult, a patak völgye átöröklődött a dolomitos térszínre. Az áttöréses völgy kialakulása a terület lassú emelkedésével magyarázható, mely során a patak mély völgyet alakított ki a fennsíkba. A ma uralkodó vélekedés szerint mindkét elmélet igaz lehet, sőt a kettő egymást kiegészítve hozhatta létre a Séd jelenlegi völgyét. Egy epigenetikusból antecedenssé váló folyamattal. A meder mélyülése szakaszosan történhetett, a topográfiai térképeken a Séd korábbi, kisebb teraszai⁵¹ is felismerhetőek. A felszínalaktani kérdésekben legfontosabb tájalakító tényezőnek a Séd munkáját tartja. „Nem nagy

⁴⁵ CHOLNOKY–GERMANUS 1938.

⁴⁶ CHOLNOKY 1930.

⁴⁷ pleisztocén – a holocén („jelenkor”) előtti kor (2,6 millió – 12 ezer év)

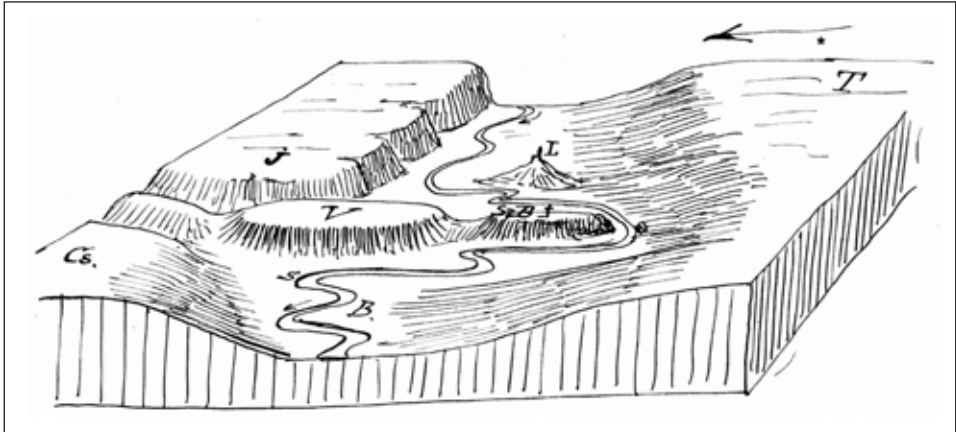
⁴⁸ geomorfológia – felszínalaktan

⁴⁹ epigenetikus völgy – átöröklött völgy, ami egy puhább fedőkőzetben kialakuló völgy, mely miután eléri a keményebb alapkőzetet, abba tovább bevágódik

⁵⁰ antecedens völgy – áttöréses völgy, a kiemelkedéssel lépést tartó, bevágódó folyóvölgy

⁵¹ folyóterasz – a folyóvölgy oldalát párhuzamosan kísérő, változó magasságban lépcsőszerűen emelkedő, párkánszerű sík, amely a folyó szakaszos mélyülése során jön létre, az egykori folyómedrek szintjét mutatja

folyó a Séd (...) ezen a folyón kívül nincs egyetlen jelentékeny vízfolyás sem a veszprémi fennsíkron.”⁵² A patakról leírta, hogy másodpercenként 2–3 m³ vizet szállít, de nem voltak ritkák az árvizek sem.⁵³ „A Séd mély szakadékvölgyet vágott a platóba s ennek a szakadékvölgynek egyik heves kanyarulatára épült fel Veszprém városa, amelyről

A belvárosi Séd-völgy tömbszelvénye⁵⁶
(Cholnoky Jenő rajza – Magyar Földrajzi Múzeum, Cholnoky-hagyaték)

nem mondhatja a geográfus, hogy itt meg ott fekszik, hanem azt kell mondania, hogy »ágaskodik«.”⁵⁴ A tudós többször kifejtette, hogy a város hegyei nem kiemelkedések, hanem a patak által körülhatárolt fennsík részletek. „Kevés olyan festői szép sziklavidék van hazánkban, mint a Séd völgye Veszprémnél.”⁵⁵ A Sédnek mély völgye van Veszprémnél. A Séd munkájának köszönhetően alakult ki a Várhegy és a Benedek-hegy kiemelkedése is.⁵⁶

„Igazi kanyón völgy például Magyarországon a Séd völgye Veszprém mellett. A veszprémi vár, de különösen a Szent-Benedek-hegy épp olyan előugró sziklafok a kanyonban (...) a Benedek-hegy függélyes falai teljesen mászhatatlanok a nyugati oldalon a sziklafok végén pedig a folyó két fal közt halad keresztül igen festőies részlettel.”⁵⁷ „A völgy déli oldalán meredek, helyenkint egészen függőleges sziklafalak vannak, az északi

⁵² CHOLNOKY 1938.

⁵³ CHOLNOKY 2000.

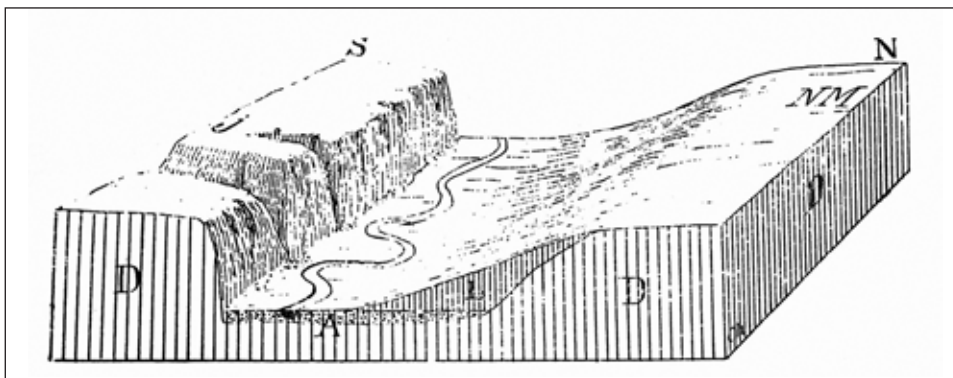
⁵⁴ CHOLNOKY-KÖVESLIGETHY 1906.

⁵⁵ CHOLNOKY 1938.

⁵⁶ V – Várhegy, SzB – Szent Benedek-hegy, S – Séd, B – Buhim-völgy, Cs – Cserhát, J – Jeruzsálem-hegy, T – Temetőhegy, L – Szent László-templom, * - uralkodó északi szél.

⁵⁷ CHOLNOKY 1906.

oldal pedig lankásan lejt, sőt még puha lösz is fekszik rajta.”⁵⁸ A déli meredek falakat úgy jellemzi, mint szélmarta sziklák sorozata.⁵⁹

A Séd-völgy alakja Veszprémnél⁵⁶ (CHOLNOKY 1938.)

Cholnoky Jenő tehát a sziklaformák kialakulásában leginkább a szél szerepét hangsúlyozza. Ennek fő okozója a jellegzetes északi-északnyugati bakonyi szél. „A balatoni ember »főszél«-nek mondja, nem azért mint ahogyha ez volna a szelek közt a fő, hanem azért, mert »föllűrű« vagy »föjjűrű« jön, t. i. felülről, a hegyvidékről, helyesebben Felvidékről. Vázsonyi szélnek is nevezik.”⁶⁰ „Veszprém tehát valóban a Bakonyból lezuhanó, fön- vagy bóra-jellegű északnyugati szél uralma alatt áll s ez jellemzi éghajlatát és környezetében látható, felszíni formákat is.”⁶¹

A defláció⁶² jelenségét a város környékén mindenhol leírja. „Veszprém közönségének érdemes megtanulni ezt a szót, mert Veszprém környéke ma már világhírű abból a szempontból, hogy a defláció hatása itt nagyszerűen kimutatható.”⁶³ „Gondoljuk el tehát, hogy most elvonult a tenger, határtalan síkságból emelkedik ki Veszprém vidéke, meg a Bakony. Az éghajlat sivatagosan száraz, nagyon kevés vagy semmilyen növény sem borítja a homokos, helyenkint szikes fennsíkot. A szél könnyűszerrel megbontja a rétegeket, hatalmas homokviharak rohannak északról délre. Akkor is az északi-északnyugati szél volt az uralkodó, száraz szél, mint ma.”⁶⁴

⁵⁸ CHOLNOKY 1938.

⁵⁹ A – Séd hordaléka, D – dolomit, L – lösz és lejtőtörmelék, J – Jeruzsálemhegy, NM – Nagymező, N – észak, S – dél.

⁶⁰ CHOLNOKY 1937.

⁶¹ CHOLNOKY 1938.

⁶² defláció – kifúvás, a szél eróziós munkája

⁶³ CHOLNOKY 1938.

⁶⁴ CHOLNOKY 1937.

Cholnoky szerint a „dolomit olyan különös kőzet, hogy minden éghajlat alatt éppen úgy viselkedik, mint minden kőzet a sivatagokon.”⁶⁵ „A sziklafalakon mindenütt erősen látni a szélmarás hatását” – állapítja meg és pontosan leírja ezeket; a magasabb szirtek „a deflációs kőbörccök, (...) az alacsonyabb púpos kövek (...) a deflációs vásott-sziklák (...) a vízszintes rétegek közt kifútt, lapos barlangszerű mélyedések” vannak.⁶⁶

Cholnoky az ismert sivatagi formákat is (dzsoint⁶⁷, jardang⁶⁸, szfinxszikla⁶⁹) felismerni vélte a Veszprém környéki dolomit területeken. Ma már tudjuk, hogy

„Szélmarta” séd-völgyi sziklák (Cholnoky Jenő rajza – CHOLNOKY 1938.)

⁶⁵ CHOLNOKY 1938.

⁶⁶ CHOLNOKY 1926.

⁶⁷ dzsoint – a szél által létrehozott, két párhuzamos hasadék közt megmaradt sziklarész

⁶⁸ jardang – szél által kiformált keményebb kőzetekből álló tanúhegy

⁶⁹ szfinxszikla – vízszintesen rétegzett üledékes kőzeteken kialakuló, a szélmarás által szabdalta áramvonalas sziklák

ez nem minden esetben bizonyult helytállóknak, a dolomiton nem minden éghajlat alatt jellegzetesek a deflációs formák, például nedves, erdős vidéken sem.⁷⁰ Sőt a kőzet a felszínformákat tekintve trópusi területeken éppúgy viselkedik, mint a mészkő (karsztosodik). Cholnoky nem szólt a klimatikus karszt típusokról (magashegyi, trópusi, mediterrán stb.), csak a földtörténeti idők során lezajló glaciális⁷¹ és interglaciális⁷² hatásokról tett említést.⁷³ Vannak olyan vélemények, mely szerint a dolomitos térszínnek egyes részei (nagy méretű kúpok) egykori szigetehyeges karsztok⁷⁴ maradványai is lehetnek.⁷⁵ A dolomittöbrös⁷⁶ térszínnek azonban fiatalabb, a kavics lepusztulás után létrejött oldásos felszínnek tekinthető.⁷⁷ Veszprém környékén gyakoriak a dolomiton kialakult oldásos felszíni formák (karrok⁷⁸) és a kőzetben kialakult üregek is.⁷⁹ A kőzet jelenkori karsztos pusztulása, murvásodása is (oldódási sebessége a mészkőének a felére becsülhető) megfigyelhető a térségben.⁸⁰

Később azt írja „*a szerte heverő mogyorónyi, ökölnyi dolomitdarabok mind szögletesek, éleik alig vannak kissé megkopva.*” Ha a szél felszínformáló hatása döntő jelentőségű lett volna a murvaszemeken is nyomát kellene találnunk, ennek bizonyítására egyszerűen csak annyit írt: „*ilyen sarkoskavicsot⁸¹ biztosan szépen lehetne gyűjteni a rátóti kavicsmezőkön, ebből a szempontból még nem vizsgáltam meg.*”⁸² Erre valószínűleg később sem került sor. A szél néhány milliméternél nagyobb murvaszemeket nem képes érdemben elszállítani. A korrázióhoz⁸³ elengedhetetlen a finom szemcsés anyag (pl. dolomitpor) megléte, Cholnoky szerint ilyen alig van térségünkben. Azt az eső hamar leöblíti. Cholnoky meg volt győződve leírásainak helytállóságáról, melyről tudományos eredményeit összefoglaló anyagában is írt: „*először a dolomiton mutattam ki és bizonyítottam be a szél pusztító*

⁷⁰ SZÉKELY 1996.

⁷¹ glaciális – egy eljegesedési időszakon belüli hidegebb éghajlatú periódus

⁷² interglaciális – a glaciálisok közötti melegebb periódusok

⁷³ RYBÁR–VERESS 2016.; 2020.

⁷⁴ szigetehyeges karszt – trópusi környezetben létrejövő olyan karszt, ahol az eredeti térszín magaslatokra szabdalódik fel

⁷⁵ SZABÓ 1998.

⁷⁶ töbrös – kerekded, zárt szintvonalú, felszíni karsztos mélyedés

⁷⁷ VERESS–SZABÓ 2000.

⁷⁸ karr – karsztos felszínen a vízerózió és az oldódás következtében kialakuló kisformák (mélyedések, barázdák, csatornák, üregek)

⁷⁹ RYBÁR 2009.; 2010.

⁸⁰ SZABÓ 2000.

⁸¹ sarkoskavics – több éllel határolt, sima felületűre lecsiszolt kőzetdarab, amely általában sivatagokban fordul elő

⁸² CHOLNOKY 1938.

⁸³ korrázió – szélmarás, koptatás

hatását, az úgy nevezett deflációt.”⁸⁴ Cholnoky fontos megfigyeléseket tett a szél felszínformálásával kapcsolatban,⁸⁵ viszont minden felszínforma leírására ez nem alkalmazható.

A dolomitsziklák kialakulását a földtörténeti múltba helyezi, „a pliocénkor⁸⁶ végén és a negyedkor elején száraz, sőt sivatagbeli klíma uralkodott a magyar medencében; ennek a klímának különösen a Balaton-felvidéken és a Kis-alföldön vannak jellemző maradványai.” Bulla Béla az 1950-es évek végén úgy vélte, hogy a harmadkor végi klíma és tevékeny sivatagi defláció nem játszott akkora szerepet a felszín kialakulásában. Magyarország (és természetesen Közép-Európa) harmadkor végi éghajlata a pliocén elején meleg-mérsékelt, mediterrán és szubmediterrán erdei klíma volt areális és lineáris erózióval.⁸⁷ A kor vége felé mindinkább a maihoz hasonló vonásokkal tehát uralkodóan völgyképződéssel – amelyet a pleisztocénban, az ismételten bekövetkezett jégkorszakok idején, hideg-száraz periglaciális⁸⁸ sztyep- és tundraklíma követett deflációval, löszképződéssel, krioturbációs, szoliflukciós⁸⁹ jelenségekkel, periglaciális törmelékképződéssel és korráziós völgyek kialakulásával – jellemezhető folyamatok játszódtak le.⁹⁰ Láng Sándor (1958) szerint a kifúvás hatása a felszínen sehol sem lehetett olyan erős, mint ahogyan azt a századeleji geomorfológiai szakirodalomban⁹¹ olvashatjuk. Ma úgy gondolják,⁹² hogy a szélnek is fontos szerepe volt a felszín kialakulásában. Viszont a dolomiton nehéz kimutatni a defláció hatását, mivel a kőzetek felszíne ezt kevésbé őrizte meg. Azonban a Veszprémi-, és Várpalotai-fennsíkon a kvarckavicsokon nagyon gyakoriak a szélerózió nyomai.

Elmondható tehát, hogy a Séd különleges sziklaalakzatainak kialakulásában nem csak a szél, de a karsztos folyamatok, a periglaciális jelenségek, a víz felszínformálása és a tektonikus morfológiai⁹³ meghatározottságok is szerepet játszhattak. Ezeket pusztán egy külső erő hatásával leírni nem lehetséges. Lóczy és Cholnoky sivatagi deflációval magyarázott képződményei és formái valójában poligenetikus⁹⁴ eredetűek.

⁸⁴ CHOLNOKY é. n.

⁸⁵ SEBE et al. 2020.

⁸⁶ pliocén – földtörténeti kor (5,3 - 2,6 millió év)

⁸⁷ lineáris erózió – hosszanti irányú lepusztulás (barázdák, mély árkok)

⁸⁸ periglaciális – az eljegesedett területek környékén elhelyezkedő térszínek

⁸⁹ szoliflukció – kőzet-, és talajfolyás a lejtőkön

⁹⁰ BULLA 1958.

⁹¹ LÓCZY ID. 1913. CHOLNOKY 1926.

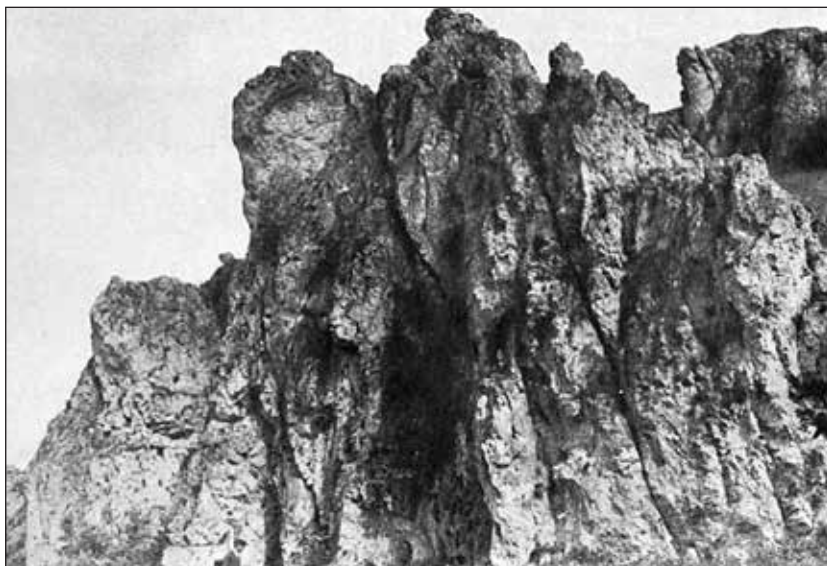
⁹² SEBE et al. 2020.

⁹³ tektonikus morfológia – a geológiai szerkezet és a felszíni alakzatok kapcsolata

⁹⁴ poligenetikus – többtenyezős

A Séd-völgy részletes bemutatása során leírta, hogy a patak alluviális síksága⁹⁵ aránylag széles, csak a Szent László templom dombja töri meg ezt a völgyet, és szűkül be a medre. Ennek oka a tudós szerint az, hogy a domb különösen ellenálló dolomitból épült fel, melyet a Séd nem tudott kikezdeni. Illetve a Fes-völgy vízfolyása sok törmelékot szállított, mely a Séd patakot a hegy széléhez nyomta. Ez alakította ki a templom dombjának meredek déli lejtőjét.

Szót ejtett a dolomitban kialakult hasadékokról és üregekről is, melyek a Betekints-völgyben és a Jeruzsálem-hegyen is tanulmányozhatók.

Dolomitsziklák a Séd partján (Cholnoky Jenő felvétele – CHOLNOKY 1937.)

Ezeket is mind a bakonyi szél munkájának tartotta. Még az általa jól ismert Török-lyuk barlangról – ahol gömb alakú üregeket írt le – sem feltételezte a karsztos (oldásos) eredetet. Véleménye szerint onnan valamilyen „puhább anyag” pusztult ki, de „keletkezésére nézve nem hasonlít a mészkőben található barlangokhoz.” Ez annak fényében is különös, hogy 1912-ben még dolomitban keletkezett barlangokat is említett. Ma már tudjuk, hogy az üregek eredetét illetően tévedett, ezek a formák karsztos eredetűek és a keveredési korrózió⁹⁶ során jöttek létre.⁹⁷

⁹⁵ alluviális síkság – folyóvízi üledékkel feltöltött sík terület

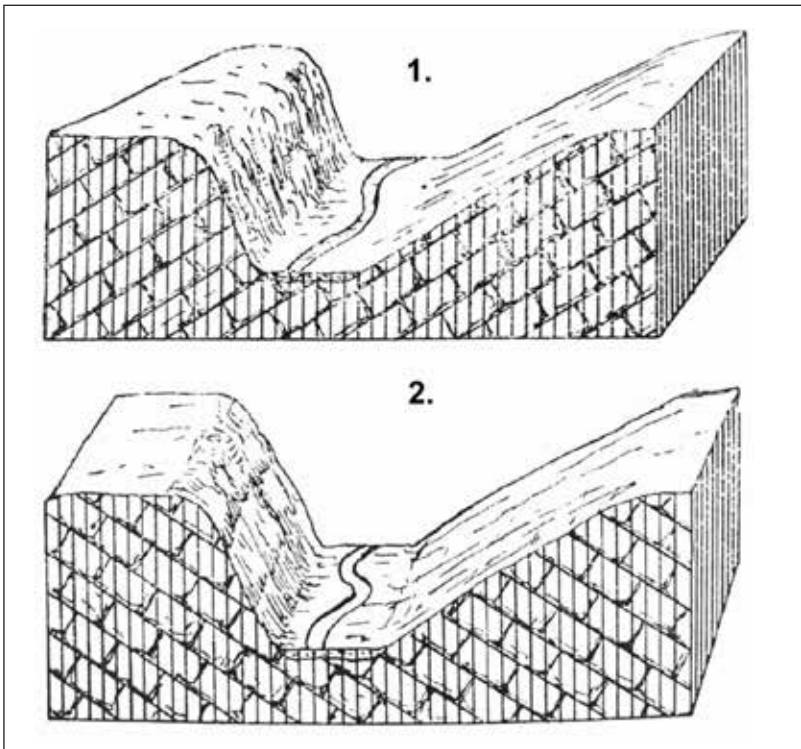
⁹⁶ keveredési korrózió – különböző mésztartalmú telített karsztvizek találkoznak, így a karsztvíz ismét oldóképessé válik

⁹⁷ FUTÓ 2000.

Számos ilyen barlang található a városban és annak környékén (pl. a Séd-, a Betekints-, és a Tekeres-völgyben, a Jeruzsálemhegyen, a Benedek-hegyen és a Kálvária-dombon), a legnagyobb a Csatár-hegyi-barlang, mely Cholnoky korában még nem volt ismert.

A Séd „rendellenes aszimmetriáját” is felismerte. E szerint a patak két oldalának alakja és lejtője nem következik a kőzetek rétegződéséből és azok dőléséből. Ideális esetben a lankás oldalon a rétegek is a patak felé lejtjenek, míg a meredek oldalon a rétegfekvés látszanak. A Séd esetében ez fordítva van, a lankás oldal a rétegfekvés.

Cholnoky szerint „a Balatonfelvidéken minden, dolomitba vágódott völgy asszimmetrikus, legyen a rétegfekvés akár ilyen, akár amolyan.”⁹⁸ Ennek magyarázatára is a szél felszínformáló munkáját hangsúlyozza. „Ezt az aszimmetriát az északi szél

A Séd aszimmetrikus völgye

(1. Normál aszimmetrikus völgy ferde rétegekben, 2. A Séd-völgy „rendellenes” aszimmetriája) (Cholnoky Jenő rajza – CHOLNOKY 1938.).

⁹⁸ CHOLNOKY 1932.

okozza. Az észak felé néző dolomit-sziklákat elemi erővel támadja meg, mindPalatino Linotypeent kifúj, ami megmozdítható s így függőleges sziklafalak keletkeznek. Ugyanez az oka annak, hogy a Szent Benedek-hegy nyugati fala szinte túlhajló, megmászhatatlan sziklafal, a keleti oldala pedig szintén meredek, de mégis gyepes sziklalejtő, mert az uralkodó, viharos szél, a bakonyi fön-szél észak-északnyugat felől jön.”⁹⁹

*Dolomit sziklaszirt Veszprémben (Cholnoky Jenő rajza [1893]
– Magyar Földrajzi Múzeum, Cholnoky-hagyaték)*

A Séd „rendellenes” völgyalakját a rögök utólagos kibillenése is okozhatta. A gyeptakaró megléte azonban ténylegesen függhet a szél pusztító munkájától. A Séd-völgy szikláit következetesen szélbarázdáknak tartja. Minden bizonnyal fontos szerepe lehetett az utolsó jégkorszak idején a hideg szeleknek a formák alakításában, de mint láthattuk, azok kialakulását kizárólagosan a széllal magyarázni nem lehet. Ma már tudjuk, a város területén számos tektonikus áttolódási vonal és vető található. Így megállapítható, hogy a Séd-völgye nagyrészt vetők mentén és tektonikusan jelzett irányokban fekszik. Egyes vélemények szerint a patak aszimmetrikus völgyének kialakulásában a Coriolis-erőnek¹⁰⁰ is lehetett szerepe, mely által a vízfolyás medervonala déli-délkeleti irányba eltolódhatott. A Séd ma már szabályozott, nagyrészt mesterséges mederben folyik, néhol az

⁹⁹ CHOLNOKY 1937.

¹⁰⁰ Coriolis-erő – a Föld forgásából adódó eltérítő erőt, a mozgó testre ható tehetetlenségi erő

egykori malomárkokban. Cholnoky idejében még a vízfolyásnak természetes medre volt, mellékágakkal, ártéri területekkel.

A Benedek-hegy formáinál megállapította, hogy a hegy északi végénél látható sziklatömb, mely a Séd bal partján található, feltehetően a hegy egy leszakadt darabja, mely a szikla alámosása miatt válhatott le. Cholnoky szerint

A Szent Benedek-hegy északi foka. Jobb oldalon a hegyről leszakadt sziklatömb fekszik (Cholnoky Jenő felvétele – CHOLNOKY 1937.)

az Aranyos-völgy is – mely É-D-i futású, és így némileg igazodik az uralkodó szélirányhoz – kialakulását a szélnek köszönheti. A völgy két oldala nem mutat jelentős eltérést első ránézésre, így a tudós egyértelműen a széllel magyarázta annak létrejöttét. A szél szerepének talán kissé túlzó jelentősége ebben az esetben is megfigyelhető. A Tekeres-völgynél (mely Nemesvámos felől indul) szintén a meredek déli, délkeleti lejtőket és a lankás északi lejtőket emelte ki. Amit a már jól ismert „észak-északnyugati szél megfúj” és ez hozza létre a ma is látható formákat. „A veszprémi Séd-völgy sziklafalai Csatártól egészen Veszprémig csodálatos nevezetesség, ma már ismerik az egész világ földrajz-tudósai. A jelenséget aztán mintegy megsokszorozza a Tekeres-völgy. Ez Vámos felől jön s a Sédbe torkol. A neve is mutatja, hogy tekergős, erősen kanyargós völgy. És a zeg-zugos völgy lejtői közül az észak felé nézők mindig sziklafalak, a többi lejtő mind lankás, teljesen függetlenül attól, hogy mi-

lyen a rétegek fekvése.”¹⁰¹ A lankás domboldalak kialakulásában szintén a szél és az esővíz hatását emelte ki. Véleménye szerint ezeket a völgyoldalakat az eső és szél által lehordott törmelékek borítják.¹⁰² Fontos megjegyezni, hogy itt már nem csak egy külső erő hatására kialakult jelenségeket mutatott be.

A tudós megemlíti a – még akkoriban meglévő jelentős számú – veszprémi forrásokat is, melyek a Sintér-domb alatt és az Aranyos-völgyben is fakadtak. A karsztvízszint süllyedése miatt a vízforrások nagy része ma már elapadt. Cholnoky még a Tekerest tartotta a Séd egyetlen mellékpatakjának a városban, ma már ez a vízfolyás is részben kiszáradt. Bemutatta a város kisebb-nagyobb völgyeit, melyeket „aszónak”¹⁰³ tekintett, ilyen a Buhim-völgy vagy a Fejes-völgy. A Benedek-hegy és a Várhegy mögötti területet (Piactér) márgából felépülő gerincként írja le, mely a vár síkjánál alacsonyabban helyezkedik el. Ennek oka, hogy a márga könnyebben pusztuló kőzet, mint a dolomit.

Cholnoky szerint „Veszprém vidéke a tudományok történetében klasszikus lesz.” Talán e túlzó kijelentés, ha nem is igazolódott be, de mindenképpen elmondha-

*Sziklarészlet a Séd-völgyéből (Cholnoky Jenő rajza
– Magyar Földrajzi Múzeum, Cholnoky-hagyaték)*

¹⁰¹ CHOLNOKY 1937.

¹⁰² CHOLNOKY 1938.

¹⁰³ aszó – időszakos vízmosás, száraz folyómeder

tó, hogy érdekes földrajzi jelenségeket lehet megfigyelni a Királynék Városában. Számos közetrétegtani egység neve – melyet a környéken írtak le – a nemzetközi szakirodalomban is meghonosodott (pl. Veszprémi Márga Formáció, Buhimvölgyi Breccsa Tagozat, Sédvölgyi Dolomit Tagozat, Kádártai Dolomit Tagozat).¹⁰⁴

Összegzés

A tanulmány Cholnoky Jenő Veszprém város és közvetlen környékének természetföldrajzi megfigyeléseit, elméleteit mutatta be. A földrajzhoz kapcsolódó éghajlati és időjárás viszonyok leírásával Cholnoky részletesen nem foglalkozott, főként statisztikai adatokat közölt. Viszont a bakonyi „főszél” működését részletesen mutatta be tanulmányaiban. A tárgykör alapos vizsgálatát Kovács Győző írásaiból¹⁰⁵ is megismerhetjük. Cholnokynak a gazdaságföldrajzi, népességföldrajzi viszonyokról szóló leírásait a mai állapotokkal összevetni – az elmúlt évszázad történelmi, politikai változásai miatt – nem indokolt. A tudós településföldrajzi jellegű sorait és a város épített környezetének változásait részletesen feldolgozza egy, a településrészek múltját bemutató kötetsorozat is.¹⁰⁶

A természetföldrajzi környezet relatív állandósága miatt, Cholnoky közel egy évszázaddal ezelőtt leírt megfigyeléseit viszont érdemes összehasonlítani a mai tudományos eredményekkel. A város kialakulásának körülményeit (helyzeti és helyi energiák) pontosan látta meg, hasonlóan Veszprém természeti tájképét is jól lefestette. A természetvédő tudós ellenezte a dolomitsziklagepek fásítását, ennek felszámolása ma is a természetvédelem egyik megoldandó feladata. Máig időtálló megállapításai voltak a Séd-völgy veszprémi szakaszának kialakulásáról és a patak aszimmetrikus völgyét is precízen mutatta be. Bár a völgy irányát nem tektonikus, hanem külső erők által meghatározottnak tartotta. A lösz szerepéről helytálló megállapításokat tett. A dolomit kőzet tulajdonságait és viselkedését is jól látta, viszont a kialakult formák tekintetében kissé eltúlozta a szél felszínalakító szerepét. Más külső erők (víz, jég, hőingás) hatását nem vette kellő súllyal figyelembe. A dolomit karsztosodásának lehetőségét a későbbi műveiben nem mutatta be.

Ma már kissé túlhaladott gondolatok a Veszprémi-fennsík és a dolomitban keletkezett üregek kialakulásáról vallott elképzelései. Cholnoky felismerte a szél jelentőségét, bár nem volt hazánkban pliocén sivatag, de voltak hideg, száraz időszakok a pleisztocénben, melyek kedvezőek volt a szélerózió számára.

¹⁰⁴ KATONA 2011.

¹⁰⁵ Veszprém időjárása és éghajlata. Veszprémi Szemle Könyvek I–III. 2010–2013.

¹⁰⁶ Veszprémi Kaleidoszkóp I–V. 2013–2023.

Több esetben azonban igazolhatók a tudósnak a szélerózióról írott felismerései is. Mérnöki szemléletének és kiváló rajztehetségének köszönhetően látványos és informatív tömbszelvényeket, keresztzelvényeket és rajzokat készített. Ezek közül néhányat most láthat először a kedves olvasó!

Köszönöm dr. Csillag Gábor és Futó János geológusoknak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott javaslatait és segítségét.

IRODALOM:

- BONTÓ László (2019): A mi kavicsfogunk. Placochelys placodonta, a Veszprémben felfedezett kavicsfogú álteknős. *Veszprém Szemle* 2019/2. 7–64. o.
- BÖCKH János (1872): *A Bakony déli részének földtani viszonyai (I. rész)*. A Magyar Királyi Földtani Intézet Évkönyve, II. kötet. II. füzet. Pest.
- BULLA Béla (1958): A Balaton és környéke földrajzi kutatásairól. *Földrajzi Közlemények* VI. (LXXXII.) k. 4. sz. 313–323. o.
- CHOLNOKY Jenő (é. n.) *Tudományos eredményeim*. Kézirat, ELTE Természetföldrajzi Tanszék Irattára.
- CHOLNOKY Jenő (1912): Veszprém földrajza. In: Báró Hornig Károly: *Veszprém multja és jelene*. A Magyar orvosok és természetvizsgálók XXXVI. nagygyűlésének Veszprém városa nevében, Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém. 185–209. o.
- CHOLNOKY Jenő (1922): A Balaton vidéke turista szempontból. *Turisták Lapja* XXXIV. évf. 65–75. o.
- CHOLNOKY Jenő (1926): *A földfelszín formáinak ismerete (Morfológia)*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- CHOLNOKY Jenő (1930): A Balatonról. *Turisták Lapja*, XLII. évf. 197–204. o.
- CHOLNOKY Jenő (1932): Morfológiai megfigyelések. *Mathematikai és Természettudományi Értesítő* 48. k. 221–222. o.
- CHOLNOKY Jenő (1935): A Bakony. *Turisták Lapja* XLVII. évf. 4. sz. 111–112. o.
- CHOLNOKY Jenő (1937): *Balaton*. A Magyar Földrajzi Társaság könyvtára, Franklin-Társulat.
- CHOLNOKY Jenő (1938): *Veszprém*. A Balatoni Társaság Könyvtára 4. Árpád Részvénytársaság könyvnyomdája, Budapest–Kalocsa.
- CHOLNOKY Jenő (1940): Különös magaviseletű kőzetek II. A dolomit. In: *A csillagoktól a tengerfenéig* III. Hegyek-völgyek. Franklin Kiadó, Budapest. 379–397. o.
- CHOLNOKY Jenő (1945): Önéletrajz. In: Géczi János (szerk. 1998): Cholnoky Jenő. *Vár ucca tizenhét* VI/2. Veszprém.
- CHOLNOKY Jenő (2000): A Séd-völgye. In: Géczi János (szerk.): *A Séd völgye Veszprémben*. Bősze Ferenc kiadása, Veszprém. 6–16. o.
- CHOLNOKY Jenő – GERMANUS Gyula (1938): *Európa, Kisázsia, Belső és Keletázsia felfedezése és meghódítása*. Arábia, Szíria és Mezopotámia felfedezése és meghódítása. A Föld

- felfedezői és meghódítói 1. Révai Irodalmi Intézet Kiadása, Budapest. 299–300. o.
- CHOLNOKY Jenő – KÖVESLIGETHY Radó (1906): *A világegyetem*. A Föld és csillagvilág fizikai tüneténeinek ismertetése. A műveltség könyvtára 3. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest. 214–215. o.
- CSONTOS Péter (2007): Dolomitgyepek magbankja ültetett feketefenyvesek talajában. *Tájkökológiai Lapok* 5. 1. 117–129. o.
- FUTÓ János (2000): Keveredési korrózióval kialakult Veszprém környéki barlangok morfológiai típusai. *Karsztfelődés* V. Szombathely. 243–255. o.
- HÉZSER Aurél (1917): A Magyar Földrajzi Társaság balatoni tanulmányi kirándulása (Cholnoky Jenő elnök vezetésével). *Földrajzi Közlemények* XLV. kötet I–III. Füzet. 292–296. o.
- JAKUCS László (1971): Szempontok a dolomittérszínnek karsztosodásának értelmezéséhez. *Földrajzi Értesítő* XX. 2. 89–98. o.
- KATONA Lajos Tamás (2011): Laczkó Dezső geológiai térképezése Veszprémben és környékén. Időutazás a Bakonyi Természettudományi Múzeum geológiai gyűjteménye segítségével. In: S. Perémi Ágota (szerk.): *Emlékkötet Laczkó Dezső (1860-1932) születésének 150. évfordulójára*. Veszprém. 99. o.
- KOVÁCS J. Attila (2000): Dolomit–mészke sziklagyepek és lejtősztyepek helyzetéről a Déli-Bakonyban. *Kamitzia* 8. 39–52. o.
- LACZKÓ Dezső (1911): Veszprém városának és tágabb környékének geológiai leírása. In: Lóczy Lajos (szerk.): *A Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei*, I. kötet, I. rész. 555–583. o.
- LÁNG Sándor (1958): A Bakony geomorfológiai képe. *Földrajzi Közlemények* VI. (LXXXII.) k. 325–346. o.
- LEVICZKI Anita (2021): Veszprémi energiák. *A Földgömb*, 39. évf. 7–8. sz. (2021. július-augusztus) 12–15. o.
- LÓCZY Lajos Id. (1913): *A Balaton környékének geológiája és morfológiája*. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei I. kötet, I. rész, I. szakasz, Kilián Frigyes M. K. Egyetemi Könyvtár Bizománya. Budapest.
- PÉCSI Márton (1997): *Szerkezeti és vázlatalképződés Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest.
- RYBÁR Olivér (2009): Dolomittérszínnek karros felszínfejlődésének néhány típusa. *Karsztfelődés* XIV. Szombathely. 161–174. o.
- RYBÁR Olivér (2010): Új karrformák dolomit felszíneken Veszprém környékén. *A NYME SEK Tudományos Közleményei* XVII. Természettudományok 12. 95–107. o.
- RYBÁR Olivér (2014): „Földkóstoló czimborák” Cholnoky Jenő és Laczkó Dezső barátsága. *Veszprémi Szemle* 2014/1. 19–39. o.
- RYBÁR Olivér (2016): „Cholnoky Jenő munkássága és szellemi hagyatéka”, mint kulturális örökség. *Veszprém Szemle* 2016/1. 108–123. o.
- RYBÁR Olivér (2021): *A Cholnoky család története*. Veszprém Megyei Honismereti Egyesület, Veszprém. 76–87. o.
- RYBÁR Olivér – KOVÁCS Győző Gyula (2019): Dr. Cholnoky Ferenc orvos, Cholnoky Jenő számára írt veszprémi vonatkozású feljegyzései. *Veszprémi Szemle* 2019/3. 48–80. o.

- RYBÁR Olivér – VERESS Márton (2016): A felszín alatti karsztjelenségek Cholnoky Jenő kutatásaiban. *Karszt és Barlang* 2012–14. Budapest. 79–92. o.
- RYBÁR Olivér – VERESS Márton (2020): Cholnoky Jenő felszíni karsztmorfológiai munkássága. *Karszt és Barlang* 2015–16. Budapest. 3–15. o.
- SEBE Krisztina – RUSZKICZAY-RÜDIGER Zsófia – CSILLAG Gábor – FODOR László (2020): A szél felszínalakító munkája a Balaton környezetében. In: Babinszki Edit – Horváth Ferenc: *A Balaton kutatás Lóczy Lajos nyomdokán*. Magyarhoni Földtani Társulat, Budapest. 171–187. o.
- SZABÓ Levente (1998): Előzetes morfológiai megfigyelések a Veszprém-várpalotai fennsíkon. *A BDTF Tudományos Közleményei* XI. Természettudományok 6. Szombathely. 115–128. o.
- SZABÓ Levente (2000): Recens karsztosodás vizsgálata a Veszprémi-fennsík dolomitterületein. *Karsztfejlődés* V. Szombathely. 57–76. o.
- SZÉKELY András (1996): Cholnoky Jenő életműve (1870–1950). *Földrajzi Közlemények* CXX. (XLIV.) k. 1. sz. 49–66. o.
- VERESS Márton – SZABÓ Levente (2000): Adalékok a dolomit térszínek formáinak morfogenetikájához. *Földrajzi Értesítő* XLIX. évf. 1–2. füzet. 13–26. o.

KÖZLEMÉNYEK

Bottrop és Veszprém testvérvárosi kapcsolatának története

HEIKE BISKUP – SZÚTS ISTVÁN GERGELY

„Jó szerencsét!” - ami határok nélkül összeköt

Az Európai Tanács 1984-ben felhívást tett közzé az akkori tagállamok településeinek vezetőihez, polgáraihoz, hogy testvértelepülési kapcsolatok kiépítésével erősítsék az emberek közötti szolidaritást, alulról jövő kezdeményezésekkel is építsék a közös európai tudatot és identitást.¹ A következő évtizedben folyamatosan bővültek Európa különböző országai közötti testvérvárosi kapcsolatok, amelyek igazán a kelet-európai rendszerváltozások követően kaptak új lendületet és tartalmakat.

Kai Pfundheller szociológus a testvérvárosi kapcsolatokat *„az önkormányzatok alternatív külpolitikájának”*² nevezi, amelyeknek különleges jelentőségük van. Dietmar Woeseler újságíró szerint a német települések nemzetközi kapcsolatai – amelyek száma 2022-ben majdnem 6500 volt³ –, a *„világ legnagyobb békemozgalmát”*⁴ jelentik. Ma mintegy 330 német településnek van partnerségi és baráti kapcsolata Magyarországgal, közülük hús Észak-Rajna-Vesztfália tartományban (NRW) található.⁵ Ezek közül Bottrop és Veszprém városai voltak az elsők, amelyek hivatalos kapcsolatot építettek ki egymással. Érdekes történet, hogyan

¹ Hajdú Zoltán: A testvértelepülési kapcsolatok sajátosságai és az eredmények hasznosítása. http://isfd-tpa.rkk.hu/tevekenysegek/TPPA_testvertelepulesi_kapcsolatok.pdf

² Kai Pfundheller: Städtepartnerschaften – alternative Außenpolitik der Kommunen, Opladen, Berlin, Toronto 2014.

³ <https://www.geo.de/wissen/wo-deutschland-die-meisten-staedtepartnerschaften-pflegt-31719054.html> (Utolsó letöltés: 2023. július 28.)

⁴ <https://www.bpb.de/kurz-knapp/lexika/handwoerterbuch-politisches-system/202141/staedtepartnerschaften/> (Utolsó letöltés: 2023. július 28.)

⁵ <https://staedtepartnerschaftennrw.org/bericht-5-forum-staedtepartnerschaften-nrw/> (Utolsó letöltés: 2023. július 21.)

jött létre több mint harminc éve kapcsolat egy Ruhr-vidéki bányaváros és tőle mintegy 1200 kilométerre, a Balaton mellett található történelmi jelentőségű város között.

Az ötlettől a tettig

A testvérvárosi kapcsolatok létrehozásában és fenntartásában a személyes kapcsolatok, barátságok valamint a közös érdekek és élmények jelentik a legfontosabb hajtóerőt. Nem volt ez másképp a két város esetében sem. A Rajna-Herne⁶-csatornától északra, Essen és Oberhausen között fekvő város nagy hagyományokkal rendelkezik, elsősorban a bányászat és ipar területén. A XIX. század második felétől kezdve a Ruhr-vidék szénbányászata rohamosan fejlődött, és néhány évtizeden belül az addig szinte kizárólag mezőgazdasági jellegű település iparközponttá változott. A századfordulóra már több mint ötvenezen éltek itt, a település 1919-ben városi rangot kapott. 1953-ban nagyváros lett, hiszen lakosságának száma meghaladta a százezer főt. Ma a mintegy 116 ezer lakosú városban megszűnt a bányászat, 2018 végén zárták be utolsó szénbányát, a Prosper-Hanielt.

Magyarország nyugati részén, a Balatontól alig 20 kilométerre északra található Veszprém, amely meghatározó szerepet játszott a magyar történelemben. Az első magyar király Szent István felesége, a bajor származású Gizella több szálon is kötődött a városhoz, emléke és kultusza ma is elevenen él Veszprém-ben. A több mint ezer éve egyházi központnak számító városban 1910-ben alig 16 ezren éltek, ez a szám 1990-re 63 ezerre nőtt. A második világháborút követő erőszakos iparosítás következtében Veszprém bányászati és vegyipari központtá vált. 1981. január 1-jén a Közép-dunántúli Szénbányák és a Várpalotai Szénbányák egyesítésével létrejött a megye bányászati tevékenységét irányító vállalat, a Veszprémi Szénbányák.

Hanns Ketteler, 1974-től – az akkoriban újjászervezett – Prosper-Haniel bánya igazgatója szenvedélyes vadász volt. Nagyon szerette a magyar erdőket is, többször járt itt vadászaton. 1979-ben egy magyarországi nyaralás alkalmával halott először és kezdett érdeklődni a Veszprémi Szénbányáknál kifejlesztett új pajsstechnológia iránt és felvette a kapcsolatot a vállalat vezetésével. A magyar vállalat a szénbányászaton kívül jelentős kutatási- és fejlesztési feladatokat is végzett, ami az 1980-as évek közepén nettó árbevételének több mint 20%-át jelentette. A

⁶ Rhein-Herne Kanal, 45,6 kilométer hosszú szállítócsatorna, öt csatornazsilippel és a Duisburg kikötőt köti össze a Dortmund-Ems csatornával.

saját tervezésű és fejlesztésű önjáró hidraulikus bányabiztosító berendezések (pajzsok), Nyugat-Európában is felkeltették a szakemberek érdeklődését. Hanns Ketteler kezdeményezésére ezt a Várpalotán gyártott pajzsbiztosító berendezést 1983-ban megvásárolta a Prosper-Haniel, ami a kelet-nyugati európai hidegháborús politikai viszonyokat ismerve figyelemreméltó üzletnek számított. A magyar technológia, amelyet aztán Németországban továbbfejlesztettek és „Prosper Shield”-nek kereszteltek, hamarosan minden kontinensen használatba került.

Ketteler és a veszprémi szénbányák vezérigazgatója, Pera Ferenc között ez idő alatt nemcsak szakmai, hanem baráti kapcsolat is kialakult. A német bányagazgató születésnapjára ünnepségen, amelyen Bottrop polgármestere, Ernst Wilczok is jelen volt, született meg az ötlet, hogy a jó viszonyt akár testvérvárosi kapcsolat szintjére is fejleszthetnék.⁷ Az ötlet mindkét fél részéről pozitív visszhangra talált. Ezzel megkezdődtek a nem hivatalos egyeztetések és tárgyalások. 1984-ben Bottrop polgárai a városi tanács többségi pártjának, az SPD-nek⁸ pozitív véleményét olvashatták a témával kapcsolatban. „Ezeknek a kapcsolatoknak a testvérvárosi kapcsolattá való fejlesztését az SPD kifejezett támogatja!” – fogalmazott a párt akkori alelnöke, a város későbbi polgármestere, Klaus Strehl.⁹ Ő kezdetektől részt vett kapcsolatok kiépítésében és később is fontos szerepe volt a közös programok szervezésében. A bottropi városvezetés elhatározása úttörő jellegű volt, hiszen akkoriban még nem létezett német-magyar testvérvárosi kapcsolat.

Az 1980-as évek közepén egy átlag veszprémi elég keveset tudhatott a Ruhr-vidékről, és annak egyik városáról, Bottropról. Mivel személyes tapasztalatok – a nyugati országokba való utazások korlátozottsága miatt – alig voltak, ezért a központilag irányított sajtóból és televízióból tájékozódhattak az emberek. Ennek során a nyugat-európai bányabezárások talán túlzó mértékű hírei mellett olyan újdonságokról kaphattak híreket, mint az 1981-ben a Bottrop mellett átadott Nyugat-Európa első szénceppfolyósító üzeme.¹⁰ A ruhr-vidéki város kizárólag az iparral kapcsolatban került be a magyarországi és a Veszprém megyei sajtóba. 1985-telén például a nagy szmogriadó miatt, amikor még a magánközlekedést is korlátozták és számos üzemet zártak be rövid időre Bottrop mellett Essenben és Mühlheimben is.¹¹ A Ruhr-vidékről és a későbbi testvér-

⁷ RAG Aktiengesellschaft (Hg.): Steinkohle. Das Mitarbeitermagazin der RAG Aktiengesellschaft. Extrausgabe zur Fördereinstellung des Bergwerks Prosper-Haniel, Wittingen 2018, S. 12.

⁸ Sozialdemokratische Partei Deutschlands, Német Szociáldemokrata Párt

⁹ Westdeutsche Allgemeine Zeitung (WAZ), 19. 01. 1984.

¹⁰ *Világgazdaság*, 1981. júl. 10. Üzembe lépett Nyugat-Európa legnagyobb szénceppfolyósítója. 2. o.

¹¹ *Dolgozók Lapja*, 1985. január 12.2. o.

városról kialakított kép meglehetősen szürke és inkább negatív színezetű volt. Ezt a képet erősíthette az 1983-tól Magyarországon is vetített Tethely sorozat, amelynek új szériája a Ruhr-vidéken játszódott. Főszereplője, Horst Schimanski felügyelő kalandjain keresztül kaphattak képet a magyar tévénezők a nagy ipari régió városairól, ipartelepeiről és problémáiról.¹² Ez a sorozat jellege miatt nem elsősorban a történelmi értékeket, hanem a szürke zónákat, különféle bűncselekményeket mutatott be, igaz fikciós formában. Ez a személyes tapasztalatok hiányában kialakíthatott egy képet a térségről a magyar tévénezők körében.

Veszprém megye hivatalos sajtóorgánuma, a veszprémi *Napló* 1986 őszén, rövid hírben számolt be először a két város közötti kapcsolatok alakulásáról.¹³ Bottropra mint bányavárosra hivatkoztak, ezen kívül más információt nem szolgáltattak annak múltjáról és jelenéről.

A magyar származású bottropi polgár, dr. Elisabeth Fessel de Alemany¹⁴ szerint a két város közötti kapcsolatfelvétel hatalmas újdonságot jelentett, és a megismerés vágya kölcsönös volt mindkét részről.¹⁵

Erzsébet asszony nyelvtudásával, agilitásával és szervezőképességével központi szereplője volt a két város között kialakuló szoros kapcsolatoknak. Szintén az egyetlen olyan személy volt Bottropban, aki írni és olvasni is jól tudott magyarul,¹⁶ jelenléte elengedhetetlen volt a személyes és intézményes kapcsolatok kiépítésében. Tolmácsként szinte minden megbeszélésen, találkozáson részt vett. A magyar anyanyelvű, hosszú évekig Bottropban orvosként dolgozó hölgy önkéntes elkötelezettsége nemcsak Veszprém, hanem a „Kelet-Európa Segély” „Osteuropahilfe” akció keretében is meghatározó volt. Ezekben az években az alapítvány vezetőjeként mintegy 3500 kamionnyi segély Kelet-Európába való eljuttatását intézte, amelyekből természetesen Magyarországra és Veszprémbe is jutottak, ruháktól kezdve az ágyakon át kórházi felszerelésekig.¹⁷ 1992 decemberében például két teherautónyi adomány érkezett a jugoszláviai háború

¹² <https://filmtett.ro/cikk/a-ruhr-videk-hose-schimanski-felugyelo-40> (Utolsó letöltés: 2023. augusztus 28.)

¹³ *Napló*, 1986. szepti 5. Újabb testvérvárosa van a megyeszékhelynek. 8. o.

¹⁴ *Napló*, 1986. szeptember 5.8.

¹⁵ Heike Biskup interjúja Dr. Elisabeth Fessel de Alemanyval, 2023. május 15.

¹⁶ Ládonyi Zsuzsanna: A migráció és a lelki egészség közötti összefüggések vizsgálata egy német tartomány magyarjaival készített interjúk tükrében. (Doktori disszertáció) ELTE, Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola, 2016.

¹⁷ Több mint három évtizedes karitatív tevékenységét többször is elismerték, többek között Bottrop város emléklakettjével, Veszprém város díszpolgárságával, a Szövetségi Érdemkereszt szalaggal és a Mérite Européen Európai Érdemrenddel. WAZ, 2017. június 24.; 2022. április 22.)

elől menekülők megsegítésére,¹⁸ majd később Veszprémbe leginkább karácsony előtt jöttek adományok.

Az első hivatalos bottropi delegáció az 1986-os bányásznapra érkezett Veszprémbe. A küldöttség tagjai, amelynek vezetője Ernst Wilczok főpolgármester volt, a bottropi politika és bányászat magas rangú képviselőiből álltak. A néhány napos látogatásról visszatérve nagy lelkesedéssel és bizalommal beszéltek a lehetséges együttműködésről. *„A magyarországi Veszprémmel való partnerségi kapcsolatunk elhatározását megpecsételtük.”* – jelentette ki a főpolgármester a *Ruhr Nachrichten*-nek.¹⁹

Klaus Strehl, aki akkoriban a tartományi parlament tagja is volt, ma is jól emlékszik ezekre az időkre: *„Az akkori küldöttséget, amelyet Ernst Wilczok vezetett, Veszprémben nagyon kedves fogadtatásban részesítették. Megállapodtak abban, hogy a következő években hivatalosan is megkezdődik a partnerség kiépítése, ám előtte fontosnak tartották a magyar és a német kormányt is tájékoztatni erről. A partnerségi kapcsolatot elsősorban ipari, bányászati szempontokra hivatkozva indokolták, de hangsúlyozták a felek között kialakult szimpátiát is.”*²⁰

A kölcsönös őszinte elhatározást mi sem bizonyítja jobban, minthogy két hónappal később a magyar bányászati szakemberek mellett a veszprémi városi tanács képviselői, Maróti Rezső elnök vezetésével szintén elutaztak Bottropba. Az alkalom az úgynevezett „Förderberg” (ferdeakna)²¹ felavatása volt Prosper Hanielén. A technológiai újításnak köszönhetően a Bottrop északi részén bányászott szenet délen, ezen keresztül tudták a felszínre hozni.

A magyar küldöttséggel együtt kidolgoztak egy munkadokumentumot, amelyben a testvérvárosi kapcsolatokról szóló általános elképzeléseik szerepeltek.²² Ebben központi helyet kapott a rendszeres információcsere, az együttműködés az egészségügyben, különös tekintettel a bányászok betegségeinek rehabilitációjára, a művészeti és sport kapcsolatok valamint az iskolai osztályok közötti kölcsönös kapcsolatok és látogatások kiépítése.²³ Klaus Strehl úgy emlékszik, hogy a légkör ezeken a tárgyalásokon is *„szívélyes, egyenesen és baráti volt a különböző politikai rendszerek és nyelvi akadályok ellenére.”*²⁴

A kölcsönös megismerésben fontos szerepet szántak a (német) turisztikai egyesületeknek is, akik reményeik szerint a lakosság körében kedvet csinálhat-

¹⁸ Új Dunántúli Napló, 1992. december 24.4.

¹⁹ Ruhr Nachrichten (RN), 1986. szeptember 10.

²⁰ Heike Biskup interjúja Klaus Strehl-el, 2023. június 16.

²¹ Steinkohle, a. a. O.

²² WAZ, 1986. márc.11.1986.

²³ Uo.

²⁴ Heike Biskup interjúja Klaus Strehl-el, 2023. június 16.

nak a magyarországi, Balatonhoz közeli testvérváros meglátogatásához. A bizalmat erősíthette, hogy a német állampolgárok számára akkoriban kilátásba helyezett vízumkötelezettség eltörlése vonzóbbá tette a magyarországi látogatásokat.

*Bottrop polgármestere, Ernst Wilczok és Veszprém város tanácselnöke, Maróti Rezső, 1987. október 15-én aláírják a testvérvárosi megállapodást.
(Fotó: Birgit Schweizer, WAZ Bottrop)*

Alapos előkészületek és egyeztetések után végül 1987. október 15-én írták alá a testvérvárosi kapcsolat létesítéséről szóló szerződés Bottropban. Ernst Wilczok akkori főpolgármester történelmi jelentőségűnek nevezte az eseményt, ugyanis Bottrop ezzel a Német Szövetségi Köztársaság első nagyvárosa lett, amely hivatalos testvérvárosi megállapodást kötött egy magyar várossal. A partnerségi dokumentum alapvetően a kölcsönös megismerést tekintette legfontosabb feladatának. *„A partnerség célja, hogy kulturális, sport, egészségügyi és művészeti találkozókon, valamint az ipari és kereskedelmi kapcsolatokon keresztül tartós kötelek alakulhassanak ki a két város között. Ezen túl pedig hozzájárulhat a Magyar Népköztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság közötti együttműködés, valamint az európai népek barátságának erősítéséhez.”*²⁵ Az aláírás napja egyben magyar ünnep is volt a városban, ahol Veszprém kulturális csoportjai is bemutatkoztak. Így a hivatalos

²⁵ Városi Levéltár Bottrop (Stadtarchiv Bottrop, Signatur F1-C926.)

delegáció része volt a Hóvirág kamarakórus, egy tánccsoport és a Hajdina népzenei együttes. Feladatuk a magyar kultúra megismertetése volt, felléptek például egy idősek otthonában illetve a helyi bevásárlóközpontban is. „A magyarok megnyerték a bottropiak szívét” – szerepelt a lelkes beszámoló a helyi újság címlapján.²⁶

Néhány héttel később, Maróti Rezső városi tanácselnök és Csonka Zoltán a városi pártbizottság első titkára hosszabb interjút adott a veszprémi *Napló*-nak.²⁷ Az ipari vállalatok kapcsolatán túl elsősorban a kölcsönös, ám óvatos érdeklődést emelték ki. Ma már talán nehéz elképzelni, de ahhoz hogy a testvérvárosi kapcsolatok kiépülése elinduljon, a magyar állampárt engedélyére is szükség volt. Ebben szerepet játszhatott, hogy az 1980-as évek végétől egyre több NSZK-beli turista érkezett Magyarországra és az is, hogy a gazdasági kapcsolatok is folyamatosan bővültek. Azaz a magyar politikai hatalom érdeke is az volt, hogy ezek a kapcsolatok, ha lassan és ellenőrzötten is, de létrejöjjenek. Maróti Rezső elsősorban a sportban, az oktatásban, a kultúrában és az egészségügyben látta a lehetőségeket a két város között.

1988. szeptember 3-án Veszprémben is aláírták a testvérvárosi kapcsolatok létrejöttét kimondó okiratot, így a két település közötti baráti kapcsolat végleg „megpecsételődött.” Az eseményről a bottropi sajtó nagy terjedelemben számolt be. Nem sokkal korábban Ernst Wilczok váratlanul elhunyt, így helyette az új főpolgármester, Kurt Schmitz írta alá az okiratot Maróti Rezső tanácselnök társaságában. A német polgármester hangsúlyozta, hogy már ilyen rövid idő alatt is több kapcsolat alakult ki, ifjúsági csoportok, sportolók, tudósok, üzletemberek, szakszervezeti tagok és magánszemélyek látogatásai, találkozásai alkalmával.²⁸

A veszprémi Művelődési Ház programjai aznap Bottropról szóltak. Nem csak politikusok és a közigazgatás vezetői jöttek el, hanem a kíváncsi városiakok is. A Csikász Galéria „Egy város portrérajzai” című tárlatot mutatta be, amelynek anyagát az ismert fotóművész, Szelényi Károly készítette Bottropban. Emellett a német város leghíresebb fiának, Josef Albersnek harminckét alkotása is kiállításra került. A róla elnevezett bottropi művészeti centrum később fontos és hasznos mintának bizonyult a veszprémi Művészetek Háza létrehozásakor.²⁹

Alig két hónappal később Bottropban megnyílt az első „Magyar Hét”. A központi helyszínen, a „Hansazentrum”-ban magyar folklórral, az országra jellemző finomságok mellett zenei előadásokkal ismerkedhettek meg a német érdeklődők. Az itt kialakított turisztikai információs központban pedig elsősorban

²⁶ WAZ, 1987. okt. 15.

²⁷ *Napló*, 1987. okt. 31. 3. o.

²⁸ WAZ, 1988. szept. 8.

²⁹ Szűts István Gergely interjúja Dióssy Lászlóval 2023. május 25

a Balaton körüli úti célokról, nyaralási lehetőségekre kaphattak tájékoztatást. Willi Scharun, a reklámszövetség szóvivője a veszprémi kereskedelem és ipar számos képviselőjét – így például a vendéglátó- és élelmiszeripari, a kozmetikai és porcelániparon valamint turisztikai szakembereit – hozta össze lehetséges helyi partnereikkel.

*„A testvérvárosi kapcsolatok fejlődése az 1989/90-es rendszerváltás után is megmaradt, sőt továbbfejlődött, és mind a mai napig – a két város tanácsának szintjén jó helyen áll.”*³⁰ – Említette ezt egy interjúban Bottrop polgármestere, miután 2015-ben magyar kollégájával, Porga Gyulával újra fogalmazták a testvérvárosi kapcsolat fontosságát.

A két fél közötti közvetlenség állandónak mondható, és különösen a rendszerváltást követően vált fontossá ez a baráti viszony. A kialakulófélben lévő magyar önkormányzatiság napi működésén kialakításához hasznos tanácsokat és segítséget kaptak a német partnertől. Dióssy László volt polgármester szerint a városvezetés és irányítás strukturális kialakításában fontos szerepet játszottak a Bottropban tett látogatások, tanácskozások és tapasztalatok.³¹

A Bottropi Tanács képviselői 1988-tól rendszeresen utaztak a magyar testvérvárosba, hogy találkozzanak ottani kollégáikkal. Cserébe Veszprém hivatalos képviselői – csakúgy, mint a többi testvérvárosból – ugyancsak meghívást kaptak Bottropba, hogy eszmecserét folytassanak a helyi politikusokkal, és megismerjék a város arculatát meghatározó hagyományokat, társadalmi eseményeket, mint például a városi fesztiválok és karneválok.³² Ezek közül az először Bottropba látogató magyarokra a hagyományos Rosenmontag karnevál volt nagy hatással. Dióssy László volt polgármester szerint ez a kulturális esemény egyfajta mintája lett a később Veszprémben meghonosított Gizella napoknak is.³³

A barátságok élettel töltik meg a partnerséget

A kezdeti időszakban a bányavállalatok közötti szakmai együttműködés határozta meg leginkább a két város kapcsolatát. 1988 őszén például a bottropi Prospel Haniel bánya küldöttsége vett részt a veszprémi bányásznapon, 1991-

³⁰ Heike Biskup interjúja Klaus Strehl-el, 2023. június 16.

³¹ Szűts István Gergely interjúja Dióssy Lászlóval 2023. május 25.

³² A testvérvárosok hivatalos képviselői is jelen voltak a Bottrop város 100 éves évfordulójának ünnepén, ahol például veszprémi és más testvérvárosokból érkezett cukrászok egy hatalmas „barátság tortát” készítettek. Stadt Bottrop (Hg.): 1919–2019. Wir feiern 100 Jahre Stadt Bottrop, 2020, S. 125.

³³ Szűts István Gergely interjúja Dióssy Lászlóval 2023. május 25.

ben pedig Magyarországról utaztak tanulmányútra a Ruhr-vidékre.³⁴ Öt évvel később ismét a veszprémi szénbányák képviselői vettek részt a 140. születésnapját ünneplő Prospel Haniel bányánál rendezett ünnepségen.³⁵ A hivatalos utak mellett pihenni vágyók is gyakran választották a Balaton partot, 1988 után néhány évig a Veszprémi Szénbányák alsóörsi üdülőjében rendre megfordultak német vendégek. A bottropi bányászok, „A Jó szerencsét, határok nélkül összeköt” – mottóval jellemezték az új kelet-közép európai a testvérvárosi kapcsolatot.³⁶

Az ipari kapcsolatok mellett a kezdetektől nagy hangsúlyt fektettek kulturális és sport programok szervezésére. A delegációkat mindkét városban már a kezdetektől nagyon szívélyesen fogadták. „Már-már barátokká váltunk” – mondta Maróti Rezső, a veszprémi városi tanács elnöke. A nagy lelkesedés mellett azért óvatos hangok is voltak, hiszen a kölcsönös látogatások a bizonytalan kelet-európai politikai helyzet miatt akár problémákat is hordozhattak. Ahogy a WAZ főszerkesztője, Wolfgang Gerrits fogalmazott kommentárjában: „A kommunista országok városaival való partnerkapcsolatok élettél való megtöltése hatalmas kihívás az önkormányzatok számára, és nem könnyű vállalkozás. (...) A kelet-nyugati partnerségek azonban csak alulról építkezve erősödhetnek, és csak akkor van értelmük, ha a polgárok alkotják ezeknek a kapcsolatoknak, barátságoknak az alapját. Ha a sportklubok és zenészek, idősek klubjai és iskolai osztályok akadálytalanul tudnak egymáshoz utazni.”³⁷

Klaus Strehl így emlékszik vissza ezekre az évekre: „Bottrop polgárai nyugodtan és kezdetben óvatosan, nagyobb eufória nélkül fogadták a kapcsolatfelvételt, majd figyelték a partnerség fokozatos fejlődését. Bottropban néhányan ismerték a Balatont, mint üdülőhelyet, azonban Veszprém városáról szinte semmit sem tudtak. Aztán kialakultak a kapcsolatok, amikor a különböző klubok, társadalmi szervezetek utaztak egyik városból a másikba, és egyre lelkesebbek lettek. A bottropiak valóban kíváncsiak voltak az új testvérvárosra, és szívesen éltek a látogatás lehetőségével.”³⁸ Szinte mindegyikük „kiváló benyomásokkal” tért haza, ahogy Ernst Löchel későbbi polgármester is 1988-ban hasonlóképpen fogalmazott.³⁹

A testvérvárosi kapcsolat egyik fontos elemének számító sport, mint közös élmény nagyon hamar és gyors sikereket eredményezett. 1987-ben a testvérvárosok hagyományos Bottropi Sport Ifjúsági Hetén, a Tourcoingból, Blackpool-

³⁴ *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1991. 9–10. Pölczmann István–dr. Perschi Ottó: Tanulmányút a Ruhr-vidéki (NSZK) Prosper-Hansel bányáüzemben. 498–502. o.

³⁵ *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1996. 6. Dr. Perschi Ottó: A Veszprém megyei bányászok küldöttségea 140 éves német Prosper-Haniel bányában. 662–663. o.

³⁶ WAZ, 1990. október 6.

³⁷ WAZ, 1987. szeptember 19.

³⁸ Heike Biskup interjúja Klaus Strehl-el, 2023. június 16.

³⁹ RN, 1988. jún. 1

ból és Berlin-Weddingből érkezettek mellett már veszprémi sportolók is részt vettek. „Ezen a héten nem csak a sportversenyen elért eredményekre kerül a hangsúly, hanem remélem, hogy sok barátság szövődik a különböző országokból érkező sportolók között” – mondta Erwin Degen polgármester nyitó beszédében a 130 résztvevő sportolónak és edzőiknek.⁴⁰

A két város küldöttei kíváncsiak voltak egymásra, ezt jelzi, hogy a sportversenynek köszönhetően több barátság is kötöttet. A sporthét során például a bottropi Kieber család megkérte a szervezőket, hogy továbbítsák címüket egy érdeklődő veszprémi családnak, hogy meghívhassák őket. Kieberék hamarosan levelet kaptak dr. Varga Zoltántól, amelyet Jutta Kieber máig őriz. Lányuk sportolóként vett részt a rendezvényhéten, és valószínűleg otthon is pozitív történeteket mesélt a városról és a Ruhr-vidékről.⁴¹ A baráti levélváltások után hamarosan egy több napos látogatásra érkezett a magyar család Bottropba, és azonnal jó kapcsolat alakult ki a két család között. „Leírhatatlanul kedves volt a vendégszeretetük” – köszönte meg utólag az élményeket Varga Zoltán.⁴² A következő évtizedekben sok hasonló privát látogatás valósult meg, többüknél ezek a barátságok mind a mai napig megmaradtak. A sport, mint közösségi élmény valóban sikeres kohéziós kapocs lett a két fél között. Rendszeresen utaztak delegációk, csapatok egymáshoz, 1991 szeptemberében például új sportcsarnokot avattak Bottropban, ahová az ekkor már igazi sztár csapatnak számító Bramac Veszprémet hívták meg, hogy a TuS Essen ellen játsszon nagy sikerű bemutató mérkőzést.⁴³

A fiatalok, a fiatal sportolók mellett szintén hamar szoros kapcsolat alakult ki a két város nyugdíjas egyesületei között is. Veszprémből például már az 1990-es évek elejétől a Gizella Nyugdíjas Klub több alkalommal járt Bottropban,⁴⁴ partner szervezetük, a Szürke Párducok Nyugdíjas Klub szintén is többször járt Magyarországon.

Változások

Az 1980-as évek végi kelet-közép európai rendszerváltások, a demokratikus átalakulások és a német egység létrejötte mind-mind alakították a két város kapcsolatait. 1990. október 27-én Bottrop polgárai arról értesültek, hogy a veszprémi városi tanácsban is hatalomváltás történt.⁴⁵ A gazdasági szférában szintén,

⁴⁰ RN, 1987. szept. 22.

⁴¹ Varga Zoltán levele a Kieber családnak,

⁴² Varga Zoltán levele a Kieber családnak,

⁴³ *Napló*, 1991. szept. 30. 7. o.

⁴⁴ *Napló*, 1999. jún. 5. 16. o.

⁴⁵ RN, 1990. okt. 27.

hiszen Pere Ferencet Pözlmann István váltotta a Veszprémi Szénbányák élén, akinek egyik első útja Bottropba vezetett.⁴⁶

1991-ben Bottrop városa először hívta meg mind az öt testvérvárosa küldöttségeit egy úgynevezett „euro-csúcstalálkozóra”. Kurt Schmitz főpolgármester bejelentette, hogy a magyar küldöttség látogatását „*alapvető tapasztalatok cseréjére, gazdasági- és politikai szakmai megbeszélésekre, valamint egy demokratikus know-how átadására*” használják majd fel, ahogy azt a partnerváros új vezetése is kívánta.⁴⁷

A delegációkhoz intézett üdvözlő beszédében Schmitz polgármester a következőket mondta: „*Európa csak akkor működhet, ha a toleranciára való hajlandóság a szívekben és az elmékben is rögzül. Városokként jó úton járunk, amelyet remélem, hogy magasabb szinten, együtt is követni fogunk.*”⁴⁸ Ezt a testvérvárosok képviselői is egyhangúlag hangsúlyozták. Veszprém új polgármestere, Dióssy László arról beszélt, hogy „*Veszprémnek súlyos örökséggel és annak minden terhével kell megküzdnie. (...) Elhatároztuk, hogy a hibákat kiküszöböljük, a jót pedig tovább építjük. Az egyik ilyen értékes dolog a Bottroppal való kapcsolat.*”⁴⁹ Diplomáciai szinten a Schmitz által leírt út nagyobb léptékben is megvalósult, ugyanis alig hat hónappal később a Német Szövetségi Köztársaság és a Magyar Köztársaság kormányának képviselői aláírták a „*Baráti együttműködésről és európai partnerségről szóló szerződést.*”⁵⁰

A rendszerváltozás új lendületet és irányokat adott a testvérvárosi kapcsolatoknak. Bottropban, testvérvárosi kapcsolatainak (Blackpool és Veszprém) támogatására 1992-ben megalakult egy egyesület,⁵¹ amelynek ötlete korábbi együttműködésekben táplálkozott. A német Vestische Straßenbahnen és magyar partnere a Volán Közlekedési Vállalat alkalmazottai, labdarúgói közötti nagyon korán kialakultak kapcsolatok. Az újonnan létrejött egyesület az 1990-es években nagyszabású anyagi támogatást szerzett a magyar testvérváros számára. „*Teherautónyi felszerelést és élelmiszert vittek egy idősek otthon és egy kórház számára.*”⁵² A saját készítésű bútorok, így kiságyak vagy például madárházak bevétele – amit az elnök, Hermann Kruse sok éven át a helyi karácsonyi vásáron árult – szintén erre a célra fordították. Az egyesület utazócsoportjai rendszeresen jártak Veszprémbe és támogatásukkal a veszprémi partnerek is több alkalommal

⁴⁶ RN, 1990. nov. 27.

⁴⁷ RN, 1991. máj. 9. A tapasztalatcsere elsősorban gazdasági témában folyt, például a „TWINS Conference Ruhr” konferencián, amelyen veszprémi szakértők is részt vettek. Itt megismerhették Bottrop városi innovációit terveit és konkrét programjait.

⁴⁸ RN, 1991. máj. 24.

⁴⁹ RN, 1991. máj. 24.

⁵⁰ A szerződést 1992. február 6-án írták alá Budapesten.

⁵¹ „Förderkreis der Städtepartnerschaft Bottrop, Blackpool und Veszprém”

⁵² WAZ, 1997. okt. 16.

eljutottak Bottropba. Számos barátság alakult ki így az évek során. „Minden születésnapunkat veszprémi barátainkkal ünnepeltük” – mondja Margarete Kruse, Hermann Kruse felesége, aki több kitüntetést is kapott szolgálataiért. Az elnök halálával azonban a támogató csoport tevékenysége szinte teljesen megszűnt.

Elisabeth Fassel de Alemany és férje, Josef Alemany szintén kulcsfigurának számítottak az elmúlt évtizedekben. Erzsébet asszony szervezői és tolmácsolóadatai mellett minden olyan feladatot elvállalt, amellyel a német-magyar kapcsolatokat erősíteni lehetett. A kulturális és szimbolikus kapcsolatokon kívül a már említett segélyszállítmányok mellett talán kevésbé ismert, hogy 1998-ban férje érsebészeti műtétet hajtott végre Veszprémben.⁵³ Ugyancsak az ő segítségével 2003-ban egy veszprémi önkéntes került a bottropi St. Theresa Seniorenzentrumhoz. Ezek a tevékenységek messze túlmutatnak a legtöbb település esetében csak névleg működő testvérvárosi hivatalos programokon.

Iskolai kapcsolatok és kulturális csere

A Gustav-Heinemann Realschule tanulói voltak az első bottropi iskolai osztály, akik 1989 áprilisában látogatást tettek a magyarországi testvérvárosban. Ezután a Vestische Gymnasium Kirchhellen szintén kapcsolatba került a Lovassy László Gimnáziummal, és az elmúlt harminc évben több projektben is együtt dolgoztak. Ezek közül kiemelkedő volt az 2018-ban Veszprém által kezdeményezett, uniós finanszírozású „SporTOWN” program, amelyben bottropi fiatalok is dolgoztak ki ötleteket a szabadterek hasznosítására.

Az évek során mindig voltak olyan iskolai osztályok, amelyek egy-egy magyarországi tanulmányi kirándulást kihasználva kitérőt tettek a testvérvárosba is, így például a Josef Albers Gimnázium emelt szintű biológia és kémia tagozatos osztálya, akik 2006-ban nagy élményekkel tértek haza. A diákok lehetőséget kaptak arra, hogy a Lovassy László Gimnáziumban németórákon vegyenek részt.⁵⁴ Természetesen magyar osztályok is jártak kint Bottropban, a Lovassy László és a Vetési Albert Gimnáziumok mellett többek között 1999-ben a Padányi Bíró Márton Gimnázium diákjai a helyi karitászhívására szakmai gyakorlaton vettek részt a német városban.⁵⁵

A veszprémi iskolákkal azonban mégsem alakult ki olyan folyamatos kapcsolatai Bottropnak, mint például franciaországi Tourcoinggal vagy az angliai Blackpoolal.

⁵³ *Napló*, 1998. szept. 12. 4. o.

⁵⁴ *WAZ*, 2006. okt. 23.

⁵⁵ *Napló*, 1999. szept. 24. 6. o.

2001-ben a Bottropi Kulturális Iroda kezdeményezésére az önkormányzati hivatal szervezésében művészcsere program indult a testvérvárosokkal. Veszprémi részről Debreczeny Zoltán magyar festőművész alkotásait állították ki a bottropi August Everding Művelődési Központ Városi Galériájában. Három évvel később Veszprémben folytatódott a program, ekkor Bernhardine Lützenburg és Willi Dirkhoff bottropi művészek mutatkozhattak be.

A Bottrop–Veszprém kapcsolatának 20. évfordulóját – egyúttal a franciaországi Tourcoing várossal való barátság 40. évfordulóját – 2007-ben hivatalos programokkal ünnepelték meg.

2010-ben Essen és a Ruhr-vidék volt „Európa Kulturális Fővárosa”, így természetesen Bottropban is számos programot szerveztek. A „Helyi hősök hete” keretében a Ruhr-vidék ötvenhárom városa egy-egy hétre bemutatkozhatott, Bottrop a „Kasperjade” nemzetközi bábszínházi találkozót rendezte meg, ahová a veszprémi társulat is meghívást kapott.

Dieter Wollek, Bottrop város kulturális hivatalának hosszú ideje hivatalban lévő vezetője szerint a két városok között a kultúra területén nem alakult ki strukturális, folyamatos együttműködések. „Úgy érzem Bottrop felől gyakrabban érkeztek jelzések” – mondja Wollek. Értékelése szerint „csak szórványos és projektjellegű egyéni kezdeményezések voltak, legtöbbször magánszemélyek részéről. Ilyen volt például Angelika Schilling fotóművész részvétele a Veszprémi Fotóművészeti Nyári Egyetemen, amelyre Porga Gyula polgármester és a Bakony Fotóklub először 2011-ben hívta meg a testvérvárosok alkotóit. Nagy élmény volt” – emlékszik vissza Angelika Schilling. Az egyhetes, magas színvonalú nemzetközi rendezvény komoly szakmai programnak számított, az itt létrejövő kapcsolatok tartósak maradtak. „Az ilyen jellegű projektek nagyon fontosak. A közös érdeklődésen keresztül lehet kapcsolatokat építeni az emberek között. Ezek élményeket, maradandó emlékeket hagynak” – mondja Angelika Schilling.

Szelényi Károly magyar fotográfus évtizedek óta intenzív kapcsolatot ápol Bottroppal, gyakran járt ott feleségével, Arankával. „Veszprémi polgárként szívesen fogadtak bennünket Bottropban. Amikor a városban sétáltunk és magyarul beszélgettünk, az emberek megkérdezték, honnan jöttünk. Veszprém említésére gyakran meghívtak minket egy-egy sörre” – emlékszik vissza.⁵⁶ Szelényi szoros kötődését mi sem illusztrálja jobban, minthogy 2015-ben az 1980-as években Bottropról készült több tízezer darabos fotóarchívumát a Bottroper Bürgerstiftungnak adományozta, amely tartós kölcsönzésként átadta azt a városi levéltárnak. A magyar fotográfus anyagából az August Everding Kulturális Központban és a Sparkasse Bottropban egy nagyszabású kiállítást is rendeztek. Majd a nagy sikerre való

⁵⁶ Szelényi Károly levele Heike Biskupnak, 2023. augusztus 8.

tekintettel vándorkiállítás is készült belőle, amelynek anyagát a városi levéltár ma napig is kölcsönadja az érdeklődő intézmények számára.

Szelényi Károly fotóművész (középen) a Bottropról készült fotóinak bemutatóján Bernd Tischler bottropi (balról 2.) és Porga Gyula veszprémi polgármesterek között. A képen látható még balról jobbra Helmut Julius, a Bottroper Bürgerstiftung elnöke, Dr. Elisabeth Fessel de Alemany, Szelényi Aranka és Heike Biskup levéltárigazgató.
(Foto: Alexander Drewes)

Testvérvárosi kapcsolatok – mit jelentenek ma?

Milyen szerepük van a testvérvárosi kapcsolatoknak a mai világban? Hogyan lehet őket életben tartani és új tartalmakkal megtölteni?

2009-ben Bottropban megalakult a „Bottrop város testvérvárosi kapcsolatainak előmozdítására létrehozott baráti kör”, amely pontosan ezekkel az aktuális kérdésekkel foglalkozik. „A Baráti Kört úgy tekintem, mint egy lehetőséget a polgárok számára, hogy a hivatalos szint alatt megismerjék testvérvárosainkat, kapcsolatokat és barátságokat kössenek” – magyarázza az egyesület első elnöke, Thomas Göddertz.⁵⁷ Észak-Rajna-Vesztfália tartomány parlamentjének tagja, a Bottrop városi tanács legnagyobb képviselőcsoportjának elnöke, Bottrop város hivatalos

⁵⁷ Thomas Göddertz levele Heike Biskupnak, 2023. június 23.

delegációjának tagjaként kétszer járt Veszprémben. *„Lenyűgözött az irántunk tanúsított nagy barátságosság, vendégszeretet és meleg fogadtatás”* – emlékszik vissza veszprémi útjaira. A baráti kör megalapításától jó kapcsolatot ápol Veszprémmel, utoljára 2015-ben jártak a városban.

2023-ban Veszprém és a Bakony-Balaton régió *„Európa Kulturális Fővárosa”* lett. Az egész éves programsorozat sokszínű kulturális eseményeket hozott létre és kínált a városban, régióban. Porga Gyula polgármester már az előkészítő szakaszban jelezte partnereinek, hogy Veszprém testvérvárosait is szeretné aktívan bevonni a programokba. Monika Budke polgármester nagyon bizakodóan tért vissza Bottropba 2022-es előkészítő útjáról. Az egy ideje – részben a koronavírus miatt is – meglazult kapcsolataink erősítést jelenthetik ezek a programok – mondta interjújában a polgármester asszony.⁵⁸

Ez Veszprém-Balaton Európa Kulturális fővárosa programokban 2023-ban meg is valósult, hiszen a többi testvérváros mellett Bottrop művészeti delegáció is bemutatkozhattak Veszprémben.⁵⁹ A Zurhausen Balettiskola tizenkét fiatal táncosa a *„Gizella Fesztivál”* keretében nagy sikerű előadást mutatott be. *„Nemcsak a taps volt hatalmas, hanem olyan meleg fogadtatásban is részesülünk, amelyet elképzelni sem tudunk”* – írja le lelkesen a balettiskola igazgatója, Ulla Schulte-Zurhausen. Az intézet egy néhány évvel ezelőtti előadás révén már két magyar balettiskolával is felvette a kapcsolatot, ám a veszprémi fellépéssel sikerült új kapcsolatokat is kialakítaniuk.

Az elmúlt 35 év is jól példázza, hogy a testvérvárosi kapcsolatok csak akkor működhetnek, ha kölcsönös érdeklődés mutatkozik a partnerek részéről és a hivatalos találkozások mellett a valódi tartalmat a települések polgárainak kapcsolatai jelentik. Ehhez őszinte érdeklődésre, ötletre és elszánt, lelkes szervezőkre van szükség. Bár a két város történelmi múltja, jelene talán nagyon eltérőnek tűnik, de éppen ez a különbözőség az amely izgalmassá teheti a következő évek kölcsönös együttműködéseit, programjait, intézményi és személyes kapcsolatait.

⁵⁸ WAZ, 2022. augusztus 2.

⁵⁹ InterUrban. VEB2023 Partner produkció. Chemnitz, Bottrop – Németország – 2023. május 8–21. <https://veszprembalaton2023.hu/projekt/interurban>

Áradások Veszprémben és a vidéken I.

(Okok és következmények)

KOVÁCS GYÖZŐ GYULA

Veszprém fő vízlevezetője a Séd folyó.¹ Legfelsőbb forrásai Herend községtől északra a 485 méter magas Somod és Sáralás bakonyi hegyek déli lejtőin erednek. Három erős forrása közül legbővebb a keletre fekvő, amely alig 1–2 ezer lépés után két malmot is hajt, név szerint a Gombás- és Eklézsia-malmokat. A három főer egyesülésénél fekszik a szentgáli legfelsőbb malom 271 méter magasságban a tenger színe felett. Innét útját kelet felé veszi, s mintegy 5 kilométernyi folyás után Bánd községnél, balról a csapberki forrásokkal, jobbról pedig a Szt.-Gaál tövében eredő nagyobb vízzel szaporodik. Esése e tájon oly nagy, hogy a márkói malmot is beleértve, 10 vízi művet, egyenkint közel 3½ méternyi eséssel képes hajtani. S ha még ezekhez adjuk a Gombás- és Eklézsia-malmokat: 8 kilométernyi folyás után vízese 56 méter, melyből közel 50 méter van értékesítve.

Márkónál még egy kisebb eret vesz fel; innen kezdve azonban esése mérsékeltebb, úgy, hogy Veszprém határánál, a csatári hegynél már csak igen hosszú s mesterségesen épített csatorna által lehetett esését kellőképpen emelni. Eddig tart a Séd felső forrásvidéke.

A csatári szőlőktől Veszprémig a keskeny és mély Veszprém-völgy párhuzamos dolomit szikla-láncolata közt halad, 3 kilométernyi útjában 5 nagyobb s 9 apróbb forrás vízzel gyarapodva. A városba érve erős kanyarulattal megkerüli a Benedek-hegyfokot, majd ismét északi irányt vesz, s az Aranyos-völgy közepén 3½ kilométernyi utat téve, eléri a tág jutasi völgyet. Ezen folyásban 5 kisebb-nagyobb forrás vize által tápláltatik. Esése e részen 40 méter, mely 12 vízi-mű hajtására teljesen ki van zsákmányolva. Tekintve e vonalon a források bőségét és nagy számát, méltán tarthatjuk a Sédnek Veszprém határában végig húzódó részét a Séd közép-forrás vidékének.

Jutasnál újlag keleti irányt vesz s 84 kilométernyi folyás után Ósinél egyesül a Kikeri (kéterű) tóból fakadó dús Péth patak vízzel. Ezen részén is több erős

¹ BOLGÁR 1893. 3–11. o.

forrás vízével gyarapodik, amelyek között legnagyobb a már említett ösküi és Kikeri-tóból eredő Péth, a Mikláti és kádártai források, úgy, hogy e részt méltán nevezhetnők a Séd alsó-forrásvidékének. Esése 103,2 méter s így kilométerenként 3,1 méter; 41 vízi művet hajt. Ősinél kezdetét veszi a Nádor-csatorna, mely 119,5 kilométernyi folyás után Szekszárdnál ömlik a Dunába. Esése a hosszú folyamon csak 23,28 méter, így kilométerenként csak 2 deciméter.

Az idősebb molnárok állításai szerint pár évtized előtt kétszer annyi vize volt a Sédnek, mint most, s véleményük szerint a vízmennyiség ily nagymérvű csökkenése a források hiányos tisztításának tudható be. 1891-ben hozzá is láttak a molnárok a bedugult források kinyitásához, de kevés eredménnyel. Ezen eredménytelenség oka pedig részben annak tudható be, hogy elmulasztották párhuzamban a vadárkokat is rendezni, amelyek pedig bedüledezett partjaikkal s begyöpösödött medrükkel nagyban hozzájárultak a víz emésztéséhez.

A fenti gondolatok papírra vetése előtt, még 1891 januárjában Bolgár Mihály² arról értekezett, hogy a sok hó miatt lesz-e vízáradás³ Veszprémben? Mert, ha lesz, úgy az érdek a molnárokat fogja illetni. Hogy miért éppen őket, azt hiszem, nem kell sokáig bizonyítgatnom. Tessék csak a Betekincs völgyön végig sétálni s figyelmesen meg szemlélni azokat az árkokat, a melyeknek rendeltetése lenne a fölös vizet gyorsan és veszély nélkül levezetni; biztosítók bárkit is arról, hogy abban az emberi kéznek, de legkisebb nyomaira sem fog akadni. Míg tehát molnáraink a malom-árkokat a legnagyobb gonddal tisztogatják, mert az adja kenyерüket; mit sem törődnek a vadárkok épségével, s így a környék biztonságával, mert ez nem adja a kenyерüket.⁴

Szinte minden év tavaszán rendeletesleg kellett figyelmeztetni a molnárokat a patakok, malomárkok tisztántartására, a zsilipek, műtárgyak karbantartására. A megyei alispáni hivatal a nagy havazás és a hirtelen bekövetkező nagy hóolvadásból származható veszélyek elhárítása céljából több alkalommal is „fogamatba veendő” intézkedések megtételét rendelte el.⁵

E tárgyban – olvasható a tudósításban – 1886. január 19-én, a vármegyeházán Kovács Imre polgármester, Kletzár Ferenc szolgabíró és Pál Dénes királyi főmérnökkel értekezletet tartott s elhatároztatott, hogy a járások szolgabírái és a rendezett tanácsú városok polgármesterei útján a molnárok pénzbüntetés terhe mellett utasítsanak, hogy a malmaikban, úgy az azokhoz tartozó patakokon,

² Bolgár Mihály (Gyerk, 1861. 09. 01. – Veszprém, 1895. 03. 10.) piarista tanár. Meteorológiai, geológiai, hidrológiai kutatásai, tanulmányai nagyban hozzájárultak a Veszprém városi vízvezeték tervezéséhez és kiépítéséhez.

³ *Veszprémi Közlöny*. 1891. jan. 18. Bolgár Mihály: Lesz-e hát vízáradás Veszprémben? 1–2. o.

⁴ Uo.

⁵ *Veszprémi Független Hírlap*, 1886. jan. 23. A megyei alispáni hivatal... 3. o.

sőt ezek vízárkaiban alkalmazott zsilipeket azonnal jó karba helyezték. Továbbá ugyanez alkalommal a községek elöljárói a patakoknál levő hófuvatok, nemkülönben a községekben fölszaporodott hó eltisztítására utasítottak, a katona-, csendőr- és tűzoltó parancsnokok pedig felszólítottak, hogy vész esetén a hatóság felszólítására segélyt nyújtani szíveskedjenek.

Korabeli időjárási feljegyzésekből és útleírásokból tudjuk, hogy a Séd patak (van, ahol folyóként, sőt folyamként említik) gyakran kiöntött. „Sokat szenved Veszprém fekvése miatt az árvizektől.” – olvasható a Tudományos Gyűjteményben.⁶ Fényes Elek geográfiai leírásában a Sédről az alábbiakat jegyzi meg: „A’ Séd, a’ sz. gáli határban ered, ’s Veszprém városa határán keresztül, Eősínél a’ Sárrétjébe folyik, ’s így kezdetét teszi az esmeretes Sárvíznek. Folyásában számtalan liszt malmokat, pokrócz, szűr kallókat, és egy papiros malmot forgat; azonban hirtelen áradásaival tetemes károkat okoz.”⁷

Az első, Veszprém városára vonatkozó időjárási feljegyzéseket Kecsethy Márton veszprémi püspök⁸ naplójában találjuk. Két „vízzel” kapcsolatos feljegyzése ismert, az egyik, hogy 1544. május 14-én óriási zivatar volt, jégesővel, mely a vetéseket több mérföldnyi kiterjedésben tönkretette, valamint a vadászatról visszatérő Ferdinánd királyt is megzavarta. (Spirae ingens oborta tempestas Regem Ferdinandum cum multis alijs e venatione redeuntem in civitatis fossam vis grandinius deturbavit, sementaque omnia ad aliquot milliaria concussit), a másik pedig, hogy 1546. január 26-án árvíz⁹ volt (Diluvium).

Az 1700-as évek közepén is gyakran lehetett a városban felhőszakadás és a Séd kiöntései miatt árvíz, ugyanis egy ebből a korból ránk maradt feljegyzés szerint: 1750. augusztus 16-án Pillik Mátyás kérésére vették jegyzőkönyvbe Klára leányával 1739. június 8-án kötött egyezségét, amelyről 1750-ben már nem tudtak másolatot kiadni, mert a fölhőszakadás és a nagy árvíz miatt a város prothocolluma, melyben az egyezséget beírták, igen megromlott.¹⁰ (A következő prothocollum¹¹ első bejegyzése: 1741. november 2. Ennek állapota kielégítő, elázás nyomai nem láthatóak rajta, így feltételezhető, hogy az említett időjárási esemény 1739. június 8. és 1741. november 2. között történhetett.)

⁶ OLÁH 1834. 91. o.

⁷ FÉNYES 1836. 420. o.

⁸ KECSETI 1859. 85. o. A feljegyzéseket Réthly is közli az „Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig” című kötetében.

⁹ Mivel a bejegyzés helyet nem jelöl meg, Réthly Antal megjegyzi, hogy valószínűleg a Séd áradt meg.

¹⁰ LICHTNECKERT 207/1-4. 24. o. 1. jegyzet

¹¹ Jegyzőkönyv

Bolgár Mihály gyűjtéséből, feljegyzéseiből tudjuk, hogy 1765. augusztus 16-án „reggeli 8 órakor oly erős záporosó dőlt alá, hogy az utcák rövid pár perc alatt mind víz alatt úsztak; a Hosszú-utcai csatorna hídját elsodorta a sebes ár, s a püspöki gyümölcsös-kertből elragadott almát s körtét kosár számra fogdosták ki a szomszédos lakók.” 1801 július közepétől októberig is gyakori és nagy esőzések voltak „úgy, hogy a Séd ötször öntött ki ez idő alatt, nagy károkat okozva a kertek ültetvényeiben és a kerítéseiben.”

A Szent Anna-kápolna történetéről szóló könyvben¹² olvashatjuk, hogy 1795. augusztus 26-án „nagy felhőszakadás volt, mely a kápolna körül levő teret és a Hosszú-utcát egészen elöntötte. Kiss Adorján, aki reggel lement misézni, a vár felül nem is tudta megközelíteni a kápolnát. Át kellett kerülnie a Simoga-hegyre, ahol a református templom áll, hogy a kápolnához jusson. A víz elvitte a Kiss-ház előtt álló hidat is. Akkor még egy árok helyettesítette a Hosszú-utcai csatornát, melyet Rohonczy alispán építtetett. Ezen árkon vezetett át a híd. A kápolna¹³ eredetileg nem feküdt olyan mélyen, mint most, de a körülötte levő teret és a mellette elvonuló Hosszú-utcát idővel annyira feltöltötték, hogy az utca és a tér szintje magasabb lett, mint a kápolna platója.”

A Szent Anna-kápolna és a Hosszú-utca (ma Jókai-utca) felső részének elöntése miatt elsősorban az itt húzódó és fedetlen csatorna, az Ördögárok kiöntései a felelősek. A várostól délre, a Füredi-domb környékén lehullott nagy mennyiségű csapadék a Kasza-völgyön folyt le nagy sebességgel a Séd felé, összegyűjtve a környező dombokról lezúduló vizet (villámárvíznek neveznénk ma, akkor ezt a kifejezést még nem használták). A Szent Anna-téren a csatorna éles törése miatt a víz folyása lelassult, kilépett a medréből és elárasztotta a környék házait. Súlyosbította az árvízi helyzete, hogy a megáradt Séd nem bírta a „rengeteg” vizet gyorsan elszállítani (emlékezzünk a fel nem húzott zsilipekre), visszaduzzasztotta az Ördögárok vizét, ami fokozta az áradás kártételeit.

Veszprém történetének legemlékezetesebb és legnagyobb katasztrófát okozó árvize is 1803. május 7-én, az előbb említett két hatás, egyrészt az Ördögárokban

¹² FRIEDRICH 1907. 18–19. o.

¹³ A Szent Anna-kápolna... eredeti belső és külső aránya karcsúbb lehetett, hiszen tudjuk, hogy 1924–1926 között történt átépítésekor padlószintjét több mint egy méterrel megemelték. Ennek oka, hogy az Ördögárok (Hosszú-utcai csatorna) beoltozása előtt árvizeivel áztatta a falakat, és törmelékével a templom környezetét feltöltötte. [BALASSA-KRALOVÁNSZKY 1983.] A templom tervezet restaurálása ügyében 1925. február 8-án értekezletet tartottak a Szt. Anna iskola tanácstermében. A bizottság tagjai a templomban megtartott helyszíni szemle után kimondták, hogy szükségesnek tartják a templom jókarbahelyezését. Döntés született arról, hogy a templom padlózatát 1 méterrel felemelik, úgyszintén a környékét is, hogy a víz ezentúl be ne folyhasson a templomba. *Veszprémi Hírlap*, 1925. febr. 15.

ömlő tetemes vízmennyiség, másrészt a Séd áradása és visszaduzzasztó hatásaként jött létre. Az Ördögárok korabeli állapotáról Francsics Károly borbélymester emlékirataiban¹⁴ a következőket olvashatjuk: „Az utca napnyugati oldalán álló házak előtt undok árok nyúlott végig, melyben a rondaságnak minden neme volt látható, s amelyet nyáron át néha egy-egy omló zápor tisztogatta, különben annak tisztogatására soha nem gondolt sem előjáróság, sem az utcában lakó lakosok. Később ezen árok helyett is Rohonczi János¹⁵ huzata beboltozott kanálist.”¹⁶

Az első tudósítást a katasztrófáról a *Magyar Kurír* 1803. június 7-i számában olvashatjuk: „Balaton Füredről Pünkösöd havának 26-ik napján, Weszprim városán való által utazásomnak alkalmatosságával, tulajdon szememmel láttam azon romlást, a’ mellyet ott Pünkösöd havának 7-dik napján, négy és öt órakor délután történt felhő szakadás okozott. Tudniillik azon város napnyugoti oldalán általfolyó nem folyó víz; mert azt a’ nevet nem érdemli, hanem patak a’ körül belül fekvő hegyek közt történt felhőszakadásból történt özön víz miatt fel-duzzadván, mindent a’ mit elől-utól ért el-rontott: a’ házaknak oldalait keresztül, a’ kéményeket le-döntötte, a’ kő épületeket-is helyekből ki-mozdította, a’ házakat ’s istállókat bé-töltötte, az azokban talált embereket, barmokat meg-fojtotta, ’s kolduló botra juttatta. Egy szóval, annyi kárt okozott egy két óra alatt, hogy sok esztendőig sem lehet azokat vissza szerezni. – Azok, a’ kik a’ víz áradását jókor észre vették, házaikból ki-futván, a’ magasabb’ helyekre vonták magokat; azok pedig, a’ kiket a’ hirtelen jött árvíz házaikba szorított, abból a’ hejjazaton¹⁷ huzattak-ki fél holtan: barom sok; ember pedig hétnél vagy nyolcnál töb’ el-nem veszett: hanem a’ víz által okozott kár igen nagy, és vissza szerezhetetlen. – Nem csak Veszprémben, hanem töb’ körül belül fekvő helységekben-is sok pusztítást tett ez a’ vízözön.”¹⁸

¹⁴ Francsics Károly (Pápa, 1804. november 30. – Veszprém, 1880. július 4.) borbélymester, emlékiró. Több ezer oldalnyi naplót hagyott hátra, amelyben számos helytörténeti, néprajzi, társadalmi eseményt örökít meg Veszprém életéből.

¹⁵ Rohonczi János (felső-pulyai), (1775. 11. 9. – Veszprém, 1842. 03. 02.) Veszprém vármegye alispánja, 1827–1827-ben konzervatív, 1836-ban diétai vármegyei országgyűlés követe. Az 1824-ben alakult Veszprémi Zenetársaság elnöke és mecénása. A felsővárosi temetőbe temették. VARGA 2009.

¹⁶ FRANCICS 2001. 18–19. o.

¹⁷ Héjazat: a tetőfedés legfelső rétege.

¹⁸ Az eseményről egy évvel később a Magyar Könyv-Ház 22. száma is megemlékezett, átvéve a Magyar Kurír korabeli tudósítását. (Pest, 1804) Némelly nevezetes emberekről. XVIII-dik Betű-rend. 211–212 o.

Az 1803. évi árvizet jelző emléktábla a Jókai utca 13. számú ház falán.

Fotó: Kovács Győző

Véghegyi Dezső 1886-ban megjelent művében¹⁹ a temetők, temetkezési helyek felsorolásánál említi a Szent Anna-kápolna alatti sírboltot, ami kizárólag a nemeskéri Kiss család temetkezési helyéül szolgált, de „az ezen sírboltban való temetkezés 1803-ban betiltatott. Ezen tilalomra azon borzasztó árvíz szolgáltatott okot, mely városunkban 1803. évi májushó 7-kén pusztított, s melynek, az épületeken kívül 11 ember is áldozatul esett. Ezen árvíz berontott a szt. Anna kápolnába is, a hol az oltárig emelkedett, a padokat helyükből kiemelte, a sekrestyében a szekrényeket felforgatta és ugyanekkor a sírboltba is beömlött. Ezek folytán a sírbolt is befalaztatott. De hadd beszéljenek az egykorú följegyzések:

Május 7. Emlékezetes nap ez Veszprémben. Délelőtt nyhe déli szél lengedett, s a láthatáron szanaszét felhőfoszlányok mutatkoztak. A barométer zérus fölött²⁰ egy fokot, a hőmérő 10°R-ot [12,5 °C] mutatott. Délidő után DNy-on sötét felhőket és erős záport lehetett látni, amik ½ hatkor érkeztek Veszprém fölé és ½ nyolcig olyan felhőszakadás zúdult a városra, hogy a megduzzadt Séd partok kiáradt vize elhordta az útjába eső utakat és romba döntötte a házakat. A

¹⁹ VÉGHELY 1886. 207–208. o.

²⁰ Az alap barométer állás 760 higany milliméter, ezt tekintették zérus értéknek. Egy fok vagy vonás a hüvelyk (25,4 milliméter) 12-ed része, tehát 2,1 milliméter, tehát a tengerszintre átszámított légnyomás 762,1 milliméter lehetett

partmenti kerteket a Séd áradása és a szomszédos halmokról leömlő zuhatag kővel és kavicsréteggel borította el; egyrészt az utat és a kőkerítéseket ledöntötte. A püspökségi és Kapuvári-féle kert, az Északabbra fekvő kertek, valamint a mi kertünk is a szemináriumi kert szomszédságában kővel és iszappal volt borítva és kőkerítésünket három oldalról 40 öl (kb. 80 m.) hosszúságban újra kellett rakatnunk. A patakmenti majorsági kert deszkakerítése egyszerűen eltűnt. A Szent Anna kápolna ajtaját bezúzták a mindent elsöpőrő áradattól odasodort fatörzsek, a beömlő zuhatag megtöltve vízzel a kápolna kriptáját. A kriptát záró kőlapot is felemelte. A víz az oltár asztalának magasságáig megtöltötte a kápolnát, kiemelve helyükből a vízben úszó padokat és felforgatva a sekrestyében a szekrényeket. Az Oltáriszentséget és a kápolna használható felszerelését másnap felhoztuk a mi templomunkba. A Kriptát a megyei orvos jelentésére a vármegye befalaztatta és a kápolna kitisztítása után csak pünkösdkor, e hó 29-én lehetett is újból istentiszteletet tartani. Félő volt ugyanis, hogy a hosszabb időn át a vízben úszó hullák kifolyása ártalmat okozhat. Hasonló esetről Veszprémben emberemlékezet óta nem tudnak. A beomlott házaknak és az árvíznek 11 [tizenegy] emberélet esett áldozatul, ezeken felül az ármosta gödrökben egyes áldozatoknak csak testrészei kerültek elő.”²¹

Természetesen Bolgár Mihály is megemlékezett²² az áradásról és a tragédiáról. Nem a szó szerinti fordítást közli, de igyekszik megvilágítani az esemény hátterét, kiváltó okát. „Május 7-ike igen emlékezetes nap Veszprém történetében. Délelőtt gyenge nyugati szél fúj; az egész látkört szétszórt, ritka fellegek borították. A légsúlymérő egy vonalnyira állott a 0 fok felett, a hőmérő 10 R fok meleget mutatott. Délután a délnyugati határon erős gomolyfelhők kezdtek tornyosulni, 5½ órakor az eső már erősen hullott alá. Esti 8 órakor hirtelen oly erővel tört ki a zápor, hogy a kiáradt Séd a közeli házakat mind halomra dönté. A kertek nem is annyira a folyó víz, mint inkább az esőárkokból iszonyú erővel lerohanó víz által kőtörmelékekkel borítottak el; a kőkerítések összedöntettek, a fakerítések pedig elragadtattak. A Hosszú-utcán az iszonyú, köveket hömpölygető ár betörte a Sz.-Anna kápolna ajtaját, hol még az oltárok is egy-két pillanat alatt víz alá merültek, a sekrestye összes ruhakészlete vízben úszott és tönkrement. Következő napon a szentséget el kellett hozni, s a kápolna alatt levő kriptát a megyei orvos parancsára befalaztatott, nehogy a vízben hosszabb ideig úszó holttestemek kigőzölgései a környékbeli lakókra ártalmasak legyenek. Emberem-

²¹ A veszprémi piarista rendház Historia Domusának feljegyzése a gondozásuk alatt álló Szent Anna kápolna történetével kapcsolatban: az eredeti szöveget Véghelyi Dezső latinul közli, itt a magyar fordítás olvasható.

²² BOLGÁR 1893. 22–23. o.

lékezet óta nem volt ilyen szerencsétlenség Veszprémben. 11 ember fúlt vízbe, részben az összeomló falak alá temetve. A Hosszú-utcai csatorna tisztogatása alkalmával ezen fölül több emberi testrész és állati hulla ásatott ki.”

A korabeli halotti anyakönyvek közül egyedül az evangélikus említ egy személyt, név szerint Koch Györgyöt, aki „a szörnyű és tartós záporral jött hirtelen árvízből félholtan vététt ki, ’s kevés szempillantás múlva meghalt és énekszóval eltemettetett.”²³

A *Pillanatképek Veszprém város történetéből* című tanulmányában Földesi Ferenc is megemlíti – a korabeli városi jegyzőkönyvre hivatkozva – a május 7-i áradást. „Május 7-én – ahogy a jegyzőkönyvi bejegyzésekben később olvasható – szörnyű nagy áradás volt. Sok városi lakos jelentős kárt szenvedett, akik megsegítésére többen is adakoztak. Így tett Hudits János tisztartó is, aki 20 forintot adományozott a városi szegények és kárvallottak javára. A kiosztást Bötskey Pál tanácsosra bízta. A tanács július 7-én foglalkozott ismét az árvíz okozta károkkal. Megállapította, hogy az utcák az árvízben megrongálódtak. Helyrehozásuk a tanács megítélése szerint nem csak a városiak feladata lenne, hanem mindazoké, akik azokat használják, így a piaci árusoké is, de kiváltképp az úgynevezett vidéki árusoké. Ezért kérelemmel fordulnak a királyhoz, hogy adja vissza a városnak a piaci helypénzszedési jogát, ami még az 1744. évben megvolt, de amit 1768-ban megvontak a várostól. Ebből a pénzből könnyen fel tudnák újítani a város tönkrement utcáit. Később – évek múlva – elutasító választ kaptak kérelmükre.”²⁴

Az árvíz során megrongálódott a Tumler Henrik²⁵ molnár által szerkesztett, és 1776-ban, Mária neve napján átadott vízhúzó gép is:²⁶ „1803. máj. 7-étől egész júl. 21-ig szünetelt a vízhúzó gép mivel akkor az árvíz okozta rombolások miatt lényeges és nagy költséggel járó javítások eszközöltettek rajta.”

Cholnoky Jenő Veszprém földrajza²⁷ című dolgozatában a következőket írja a Séd áradásairól: „Gyönyörű sziklafok a Szt.-Benedekhegy! Mögötte a hasonlóan sziklás mai várhegy. Lakatlanul a kettő egyetlen hosszú sziklagerinc, amelyet a Séd kanyarog körül északról s némi mélyedés választ el a déli roppant

²³ Köszönöm az információt Lőrinczi Ferencnek.

²⁴ FÖLDESI 2018. 47. o.

²⁵ Tumler Henrik, (Városlód, 1748. 09. 02. – Veszprém, 1835. 05. 27.) molnár, vízépítő mérnök. Vízellátási, malomépítési, vízszabályozási kérdésekkel foglalkozott. Ő fejezte be az apja, Tumler György és Kiss Adorján által tervezett vízhúzó gépezetet, amely a veszprémi várat, később a piacleret látta el az Úrkúti forrás vizével. Tervei alapján épült újjá a Tűztorony.

²⁶ BOLGÁR 1893. 51. o.

²⁷ CHOLNOKY 1912. 199. o.

egyhangú platóvidéktől. A sziklagerinc lábánál is, meg körülötte is több bővizű forrás fakad. A gerincet környezetétől még jobban elválasztani igyekeznek az a kis völgy, amely ma a külső püspökkert táján kezdődik, aztán a veszprémi Kálváriahegy alatt a belső püspökkert mélyedésében, majd a régi városházudvaron keresztül az Irgalmas Nővérek kertjén át jut le a Hosszúutcába, s elválasztja a Jeruzsálemhegyet a Vártól. Ha a Séd nagyon megárad, ezt a völgyet is elönti egész az Anna-kápolnáig, amint azt a Hosszú-utca egyik házában levő vízállás-jelző emléktábla is tanúsítja.”

1806. június 28-án nagy zivatar volt Veszprémben. Este 7 órakor erős jégzápor hullott alá, a diónagyságú jéggömbök némelyike 8 latot²⁸ is nyomott. Ehhez hasonló jégesőre még nem emlékeznek az emberek, olvasható a Piarista Rendhát História Domusában. Elpusztult Jutas, Csatár és Márkó, de tovább nem ment. Akiket földetlen fővel talált a mezőn, azok fejét beverte. A nyugatra néző ablakok mind összetörték. Jóllehet a zivatar csak igen kis ideig tartott, mégis vastagon földte a mezőket a jég. Este 9 órára kiderült az ég. A Séd áradásáról ekkor nem érkezett jelentés.

1808 június 11-én a hosszú és erős szárazság után először esett az eső, 23-án pedig olyan erős záporosó volt, hogy a Séd partján lévő kerteket mind elöntötte a víz. 1820 június 26-án délután és egész éjjel oly sok eső esett, hogy a földuzzadt hegyi patakok vizét a Séd nem tudta tovább szállítani; elöntötte a kerteket, elragadta a kerítéseket, behatolva a lakásokba óriási károkat okozott.

1845 augusztusában Veszprémből²⁹ arról tudósították a Nemzeti újságot, hogy „Aratásunkat jobbadán elvégeztük már megyeszerte – még a Bakony között is. Sem a gabona, sem a széna nem felel meg azon reménynek, mellyel oly édesen bíztatánk magunkat a tavaszi napokban... Ugyan is mi a szénát illeti; lapályosabb réteink vízben úsznak sok helyütt jelenleg is; a dombosabb helyekről vagy még renden, vagy boglyákba takarítva sok széna prédájává lett a vízrohannak; sokat pedig a reátorlott iszap temetett el, vagy haszonvehetetlenné tett; és átalán el lehet mondani: hogy igen kevés széna takarított össze, melyet a huzamos esőzés meg nem feketített, és tápláló erejétől nagy részben meg nem fosztott volna, kivált ott, hol terjedelmesebbek a kaszálók.

Mezeinket hasonlóképp sok helyütt az eső, másutt a dühöngő szél, átalán pedig megyeszerte a hőség rongálta meg. [...] A hőséget hirtelen hideg esős szél váltá fel, és az aratás majd egy egész hétig alakadt. Ez idő alatt itt ott esőszakadások is voltak, és a learatott gabonát kepestől elsodrotta a rohanó vízár; másutt pedig a lábón álló eleséget annyira kirázta az éjjel nappal folyvást dühöngő szél,

²⁸ 1 lat = 17,5 gramm. A jég szemek súlya meghaladhatta a 150 grammot. (15 dekagramm)

²⁹ Hazai 's Külföldi Tudósítások – Nemzeti Újság, 1845. augusztus 8. 496. o.

hogy vetésre untig elég lenne a kihullott szem. Fel is szökkent a veszprémi piacon minden szemes eleség ára.”

1847-ben a Séd kétszer is kiáradt. Az első áradás a tavaszi hóolvadáskor, február 19-én volt, erről Francsics Károly, aki közelről figyelte a megáradt patakat, a naplójában részletesen beszámolt:

„Február 19-ke gyönyörű nap volt, dél felé a nap oly melegen kezdte sütni, hogy féltünk, minden havunk megindul egyszerre, s a Séd mentében majd rombolásokat csinál.

Délután kettőt ütött a tűztorony óra, midőn sétálni indulva borbélyműhely ajtónk eleibe kiálltam. Pár pillanatig gondolkodtam, merre induljak. A piacon s a Hosszú utcán végig, az árvaház előtt el – a mellette fekvő néhány kertek előtt vonuló mély útba – mely a Séd partra vezetete – tértem.

Nem messze a Séd parton innen egy kankalékos [gémeskút] kútágos áll, mely alatt igen természetes, a bő és jó vizet kínáló kút tátong fel a föld gyomrából. Ennek irányában, egy, mind a két oldalán karfákkal ellátott gyaloghíd vezet a Sédén keresztül. Ezen keskeny hídon indulék át, s közepén megállva, a vízfolyással szemközti karfájára támaszkodva bámultam a kis folyam rendkívüli áradását., mely percenként feljebb-feljebb dagadt. Csendes zuhogással hozta – a különben máskor kis folyam – most az egymást érő habos, iszapos hullámokat, s ezekkel közbe-közbe holmi nagydarab fákat és mindenféle vacakot, melyeket itt-ott útjában szedett hátára.

Talán úgy 5 percig bámultam a kis dühöngő folyamot és mélyen merültem gondolatimba. A kisebb-nagyobb hullámok már az alattam fekvő gerendát lobicskolták, s a hidat eldöntéssel fenyegeték. Egyszerre jött az iszapos hullámok közt egy alkalmas nagyságú darab jég, mely a híd középső lábához oly erővel ütődött, hogy a különben jókarban álló hidacsát derekasan megingatá. Kóválygó gondolatim egyszerre kiröpültek fejemből, hátom megborsódozott, s végigfuttotta a hideg egész testemet.

Mint egy villám a Séd parton termettem, hol megállva bámultam a város felé tolokodó hullámok után, melyek közt magamat is képzeltem hempelyegni. Rá-rápillanték a hidacsára is, melyen néhány percek múlva fölül folyt a zavaros víz.”

Réthly Antal *Időjárás események és elemi csapások*³⁰ című művében említi, hogy a Séd 1847. október 25–26-án kiáradt. „Éjjel rettenetes zúgással dühöngött az északi szél, 's a záport, mint hópelyhet föl-fölkorbácsolta a légtengerben. 26-án is folyton tartott az eső. Ehhez még felhőszakadás is járulhatott, mert a városon keresztül folyó Séd megáradt, s 10 órakor d. e. kicsapott medréből, elárasztotta

³⁰ RÉTHLY 1998. 473. o.

a közeli házakat, kerteket. Négy hidat elpusztított, a többit megrongálta; kő- és fakeresztekét kidöntött, szobákban, kamrákban is pusztított. Házat és állatokat vitt magával, a malmokat megrongálta. Többen a padlásra menekültek, az ár du. 5-ig növekedett, 6 után kezdett apadni, s 9 órára már visszatért medrébe.”

Réthly az eseményről szóló híradást a *Nemzeti Újság*³¹ november 2-i számából vette, ahol a tudósító [Dolinczy J.] részletesebben leírja az eseményeket és beszámol a károkról: „Veszprémben október 26-át előző éjen rettenetes zúgással dühöngött az éjszakai szél, s a záport, mint hópolyhet föl-fölkorbácsolta a légtengerben; és ez a rákövetkezett napon is folytonosan tartott. Minek következtében – melyhez felhőszakadásnak is kellett járulni, mint a keserű okozat igazolta – a város sziklás keblén átkígyózó kiseded Séd folyó mindig jobban és jobban növekedett; míg végre déli 10 órakor kicsapva medréből, keresztül kasul dúlt a mentében fekvő házak- és kerteken. Először a hidakat vette ostrom alá, és vagy négyen győzedelmet is vön, míg a többit tetemesen megrongálta; utóbb több szobák és kamarákban kényén uralkodott; – számos kerteket, kő- s faké- rítésektől fosztott meg; mázsákat nyomó törzsöket és szálfákat, ágyakat, konyhai szereket, és házi állatokat ragadott el tajtékozó árjával. Különösen a hátán nyugvó malmokat rongálta meg tetemesen. Több családot a padlásra szorított, számosan vagyonukat az adáz elemtől megmentendő, jajveszékelve kiáltottak segédkezekért, szóval: mindenki félelmes hangulatban volt... Itt egy édes anya szorította keblére didergő kisedét, egy férj nőjét ragadta ki a veszélyből; ott egy erős kar beteget védett meg a már már berohanó ár fagyos kezeitől; amott pedig bámész népcsoport didergett; míg mások lépcsőt támasztva az emelethez, bútorokat vontak ki az ablakon, biztosb helyre szállítandók?... Mindig jobban növekedett az árvíz egész délutáni 5 óráig; ettől egész 6-ig egyenlő állásban volt; hat után kezdett apadni, esti 9 órakor már kényén vájt medrében szilaj robajjal kígyózott. Nevezetes árvíz volt már Veszprémben 1803-ben, de ezt annál sokkal nagyobbak lenni állítják... És mi volt minden szerencsétlenség mellett a legnagyobb szerencse?... az: hogy nappal történt; mert ellenkező esetben számosan leendettek volna áldozatává a romboló vendégnek; mi azonban jelenleg nem történt!”

Molnár Jánosné a Davidikumról írt dolgozatában a História Domus alapján megemlékezik az október 27-i áradásról és az épületben tett pusztításról: „A Davidikum kertjének végében folydogáló Séd többször megmutatta rosszindulatát a ház lakóinak.³² Először 1847. október 26-án keltett riadalmat. Délelőtt 10 órától

³¹ *Hazai 's Külföldi tudósítások* – *Nemzeti Újság* / *Nemzeti Ujság*, 1847. július-december (42. évfolyam, 513–617. szám) 1847. 11. 02. 584. szám. 696. o.

³² MOLNÁR 2000. 56–57. o.

délután fél 4-ig emelkedett a Séd, medrébe nem fért bele. Nem jelentett akadályt a kert kerítése, eldöntötte, az ajtaját pedig elsodorta. Az épület alsó szintjére is betört. Ellepte az alsó konyhát, az éléskamrát, a borospincében kimozdította helyéről a 10–12 akós³³ tele hordókat. A savanyúkáposztás hordók tartalmát is kiforgatta.³⁴

1850 május 22-én délelőtt 10½-kor vészajtósló fekete felhők tornyosultak a veszprémi égen. S valóban kevés vártatva erős eső és jégzápor hullott alá; a csatornák vizei kiöntöttek; villám villámot ért, a melyek egyike a Csapószeren egy házat föl is gyújtott. A Sz.-Anna kápolnába betört esővíz igen nagy károkat okozott, valamint a kiáradt Séd is a szomszédos kertekben. Az egész hónap egyébként is igen esős volt. – olvasható Bolgár Mihály gyűjtésében.

Bakonyfi 1858. április 4-én írt tudósítást³⁵ a Bakony s Balaton vidékéről a *Vasárnapi Újság* számára a tavaszi áradásokról, azok következményeiről és a szükséges, de meg nem tett intézkedésekről:

„Hanyagságnak tartom azon rossz szokást, mely a régi elavult, megrögzött előítéleteken nyugszik, így őseink mulasztásainál maradván, önmagunkért mit sem teszünk. Hanyagság továbbá: a kötelesség elmellőzése, szántsándékos mulasztása, a munka-órák tétlen elpazarlása. E tekintetben Bakonyvidékünket is éri a méltó vád. Ugyanis csak József s Benedek napok körül kezdett a hosszú télen hullott borzasztó hőtömeg igazán olvadni, míg a vízáradások a malmokra is kártékonyan hatottak, – addig s akkor a mi keletifajú jó népünk egyeseinek szántóföldeit is magokkal sodorták. Az a sok évtizedes tapasztalat, dehogy tanított meg bennünket? Pedig tudjuk, hogy tavasz felé, mint nyár- vagy őszkor, midőn a vizek olvadás, vagy esés következtében a völgy-lapály felé sietnek, mily sok kárt szoktak okozni? Hogy ezt akadályoznók, vagy a víz folyásának útját annyira mennyire kijelölők, nem érünk rá? Pedig midőn a néném asszony két mérczés (egy p. mérő) vetését, a tavaszi áradás helyéről elsepri; így sorban egy-egy helység határán keresztülkaszolva, borzasztó károkat okoz, úgy-e, hogy tehetnénk önmagunkért valamit! És mi még sem! Tekintsétek meg Hollandiának folyamokba, csatornába levezetett vizeit, s kiszárított, a szántásvetésre alkalmassá tett térségeit; nézzétek meg Csallóköznek a vízáradások elleni zsilipeit; eszélyesség, okosság, kötelesség hozták létre ezeket, – tegyünk eképpen a fölebbi baj óvására mi is magunkért valamit; hogy így is kevesebb okunk legyen a nehéz idők elleni panaszra”

³³ Akó: egykori, elsősorban a borászatban használt úrmérték. 1 magyar akó = 53,72 liter.

³⁴ A Szent Dávid királyról neveztetett árvaház történetének jegyzőkönyve 1828–1948. *Historia Domus* 30. MÖLNÁR 2000. 23. jegyzet

³⁵ *Vasárnapi Újság*, 1858. május 9. Bakony s Balatonvidék, április 4-én. 226–227. o.

Egy 1862. június 18-án Veszprém megyéből a *Pesti Napló*-nak³⁶ küldött olvasói levél szerint „Az esőért imádkozó földnépének esedezése végre meghallgatott, tegnap délután elborult az ég, s nyugatról keletirányban megindultak a terhes fellegek, melyek zápor tartalmának közel egy órai szakadása után a földre vert vetések, elragadott s vízben úszó szénarendek felett könnyező természetők aligha így nem sóhajtottak: megjött a várva várt eső, de öröm helyett ez is gyászt, vigasság helyett szomorúságot hozott számunkra. Az áradat által okozott kár nagyságát még nem lehet meghatározni, mert a fekvő vetések még fölemelkedhetnek, s a szénának $\frac{2}{3}$ -a föl volt már gyűjtve, ha nem is mindenütt boglyákba, de legalább petrencék torlatába, s ezeket nem döntötte szét minden réten. Legnagyobb károkat emelkedéses szántóföldeken, s oly völgyekben tett, melyeken át a rohanó árvíz pusztítva tört utat magának. A zápor után nem éltető meleg, hanem szélvész, borongó hideg napunk van, s ma is aligha esni nem fog.”

Veszprémből írták³⁷ a *Pesti Naplónak*, hogy 1864. február 25-én „a hó sebes olvadása következtében árvíz támadt, mely nem csekély pusztításokat okozott. A rohanó víz hidakat szakított el és kárt tett emberben is. A városi malom közelében egy ember fogatával együtt elsodortaték a hullámok által s Veszprémig mosatott. Mind a kocsis, mind lovai áldozatává lettek a pusztító elemnek.”

Az áradásról tudósítást közölt a *Politikai Újdonságok*³⁸ is: „Veszprémben vízárt idézett elő a hó gyors olvadása. A rohanó víztömeg tömérdek kárt okozott, s egy emberélet is áldozatul esett. A városi malom közelében, az eredetileg csekély, de a vízár által hatalmas folyóvá növelt patak árja egy vámosi lakost kocistól s lovakkal együtt elragadott Veszprém felé s miután már több malomnál átvitte, csak a város mellett sikerült kifogni. Az ember meghalt, az egyik ló is elveszett.”

1875 július végén „villámárvíz” pusztított Rátóton. Kálmán István jegyző egy félig tréfás, félig szomorú írást³⁹ juttatott el a *Veszprém* szerkesztőjéhez arról, hogy július 19-én úsztak!

„Mintha látnám: önkénytelenül elmosolyodik levelem kelte olvasásakor. De kérem, ne tessék azt tenni. Nem azt szándékom újságotni, hogy mikint verték agyon a »dicső rátótiak« a »ketyegő fenét«, vagy pedig: hogy húzták fel bikájukat templomuk tornyára akkor, amikor ez utóbbival még nem is bírtak. Ezen »dicső tettek« ma már mind ismeretesek becses lapja tisztelt olvasói előtt s nagyon helyesen tudják azt, hogy ezen »dicső tetteket« voltaképpen nem is mi, hanem az »ösküiek« követték el.

³⁶ *Pesti napló*, 1862. június 24. Veszprém megye, június 18. 2. o.

³⁷ *Sürgöny*, 1864. március 8. Veszprém megyéből írják... 2. o.

³⁸ *Politikai Újdonságok*, 1864. ... Balesetek, elemi csapások. Veszprémben vízárt...

³⁹ *Veszprém*, 1875. aug. 8. Rátóth, július végén.

Aztán politizálni sem szándékom – ezzel a »modern-világ« újabb napi foglatosságával mi »dicső rátóthiak« – hála az égnek! nem sokat törődünk, praxisból tudván azt, hogy minden ilyen kérdésnek a vége – adófelemelés, ezt pedig ma már annyira megszoktuk, hogy – fel se vesszük.

Mindezeknél ez idő szerint sokkal komolyabb dolgok újságolásával szolgálhatok.

E hó 19-én úsztunk!

Igen is? – De kérem ne tessék félreérteni: nem ám »hajdiná«-ban, hanem – vízben. Ama felhő következtében, mely a fenti napon d. 2–3 óra közt a rátóthi és lókuti határ között leszakadt, s bennünket, mint az ürgéket kiöntött.

A mondott időben sajátságos moraj volt községünkben hallható, mire annak oka felől meggyőződendők, lakházainkból az utcára kiértünk, akkorra már mintegy két akós hordó nagyságban hömpölygött községünk úgynevezett séthi utcáján végig a hegyek közül alá ömlő ár s szomorúan győzöttünk meg arról, hogy helységünk felett iszonyatos felhőszakadás lehetett. – Mire az első ijedség közben eszünkbe juthatott volna lakházaink kapuit s ajtait el barickadírozni, akkorra már minket séthi utcaikat elborított. Udvaraink s többnek szobái, istállói, csürei megteltek vízzel. A nagyvendéglős pinczéjének, vagyis az abban elhelyezve levő »rátóti-nektárnak« megmentését egyedül az ez alkalommal épen községünkben időzött tek. *Vangel Mihály* veszprémi ügyvéd úr buzgalmának lehet köszönni. Miért is meg fogja engedni t. szerkesztő úr, ha nevezett ügyvéd úrnak tanúsított buzgalmáért e helyt »Bachus-hívei« nevében ezennel hálás elismerésemet nyilvánítom.

Az ár körülbelül 3-advél óráig pusztított; a mit útjában talált azt magával ragadta: kutyát, baromfit stb. ez utóbbiak mentésére gondolni még a legéheőbb embertől is örület lett volna. – Réteink egy részét – a legjobb szénatermőket – úgy behordta iszappal s gallyakkal, hogy azt azokról másnap kocsi számra hordták el az illetők. Ezen rétséget úgy tönkre tette, hogy 2–3 év előtt alig lehet az előbbeni állapotba helyezni. – Az okozott összes kár, tekintettel a mostani rossz termésre s így a lakosság jelenlegi szegény voltára, nem csekély s hogy nem nagyobb, ezt Isten után egyedül tek. *Bezerédy Gyula* köztisztlet- s szeretetben álló szolgabíránknak köszönhetjük, ki a múlt évben az utcánkön keresztül futó Séth folyót, többek ellenállása daczára, szabályoztatta.

Adjon a magyarak Istene minden járásnak ilyen derék, fáradhatlan és igazságos szolgabíró!

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- BALASSA László–KRALOVÁNSZKY Alán (1983): *Veszprém*. Panoráma – Magyar városok.
- BOLGÁR Mihály (1893): Veszprém meteorológiai viszonyai és kútvezéi. I. rész. A Kegyes-tanítórendiek Veszprémi Főgymnasiumának értesítője az 1892–93. tanévről. Közli Takács József, főgymn. igazgató, Veszprém. Kompolthy Tivadar „Petőfi” könyvnyomdája.
- CHOLNOKY Jenő (1912): Veszprém földrajza. *Veszprém múltja és jelene*.
- FRANCSICS Károly visszaemlékezései (2001). Sajtó alá rendezte és szerkesztette: HUDI József. Pápa.
- Dr. FRIEDRICH Endre (1907): A veszprémi Szent Anna-kápolna története, 1724–1907. Veszprém.
- FÉNYES Elek (1836): Magyar országnak, „s a’ hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben. I. kötet. Pest. Veszprém vármegye. 418–465. o.
- FÖLDESI Ferenc (2018): Pillanatképek Veszprém város történetéből, *Veszprémi Szemle*, 20. évfolyam, 2018/3. 29–115. o.
- KECSETI (Kecheti) Márton (1859) veszprémi püspök diáriuma. Szilágyi Sándor: Történeti följegyzések 1481–1752. *Magyar Történelmi Tár* VI. 1859. Pest. 83–87. o.
- LICHTNECKERT András: A polgárjog és a purgerek Veszprémben 1711 és 1767 között. *Veszprémi Szemle*, 2007/1–4. 20–24. o.
- MOLNÁR Jánosné (2000): A Davidikum. *A Séd völgye Veszprémben*. Szerkesztő: Géczi János. Veszprém.
- OLÁH János (1834): Balaton melléki tudósítások barátságos levelekben. Horvát István (szerk.): *Tudományos Gyűjtemény*. 1834/3.
- RÉTHLY Antal (1998): *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig*. OMSZ, Budapest.
- VARGA Béla (2009): Veszprém város lexikona. Veszprém Veszprém megyei életrajzi lexikon
- VÉGHÉLYI Dezső (1886): *Emléklapok Veszprém város közigazgatási életéből*. Veszprém.

Dr. Nagy László, a veszprémi múzeum harmadik igazgatója (1936–1949)

REGENYE JUDIT

A veszprémi múzeumigazgatók közül az első, Laczkó Dezső nevét mindenki ismeri. A régészet iránt érdeklődők, ha másért nem, akkor Baláca feltárása kapcsán hallottak már az utána következőkről, Rhé Gyuláról is, és sokan emlékeznek még a 60-as, 70-es évek legendás igazgatójára, Éri Istvánra. Nagy László neve kevésbé ismert, kevesebbet hivatkozunk rá, pedig 13 éven keresztül vezette a múzeumot a 30-as, 40-es években, az intézménnyé szerveződés szempontjából meghatározó időszakban. Életrajzi adataiból¹ látjuk, hogy sokoldalú képzettséggel és némi múzeumi szakmai gyakorlattal rendelkezett már Veszprémbe érkezésekor. Szülőhelye Jác/Jacovce (Nyitra megye), ahol 1904. október 4-én született, közel esik Trencsénhez, Laczkó Dezső szülőhelyéhez. Különös véletlen, hogy a múzeum két igazgatója is a Veszprémtől távoli Felvidékről származott. Kecskeméten érettségizett – megint egy érdekes közös szál – ahol 35 évvel korábban Laczkó Dezső rövid ideig tanított. Nagy László pályája legalábbis a helyszíneket illetően néhány évtizedes késéssel lényegében párhuzamosan futott Laczkó Dezsőével, de valószínűleg személyesen nem találkoztak.

Budapesten szerzett diplomát 1927-ben magyar és latin szakon, majd dokto-rált 1929-ben a magyar irodalom korai barokk korszakából. Filológiai érdeklődése a későbbiekben háttérbe szorult, a következő évben állami ösztöndíjasként Berlinben, Hamburgban, Drezdában és Prágában már könyvtári, régészeti, művésztörténeti stúdiumokat folytatott. Hazatérve 1933 márciusáig a Nemzeti Múzeumban volt gyakornok, itt került kapcsolatba a néprajztudománnyal Bátky Zsigmond révén, és régészeti ásatásokon szerzett gyakorlati tapasztalatot a kor egyik legkiválóbb régésze, Tompa Ferenc mellett.

Laczkó Dezső 1932 októberében bekövetkezett halála után Rhé Gyula egyedül maradt a múzeumban. Mivel egészségi állapota ingatag volt, a múzeum

¹ KŐSZEGI-KRALOVÁNSZKY 1979; SCHREIBER 1979; GYURICZA-KÓPHÁZI 2002. 644–645. o.

*Nagy László múzeumigazgató
a középrépáspusztai ásatáson egy vaskori
urnasír mellett*

működése érdekében fontosnak tartotta, és komoly erőfeszítéseket tett érte, hogy a vármegye szakképzett muzeológussal töltsse be a megüresedett helyet. Jelentkeztek ugyanis szakképzetlen aspiránsok. Az 1929. évi XI. törvénycikk „a múzeum-, könyvtár- és levéltárügy némely kérdéseinek rendezéséről” e tekintetben szigorúan rendelkezett, a megfelelő képesítés mellett, ami az előírás szerint egyetemi doktorátus, egy éves szakmai gyakorlat meglétét is megkövetelte. Nagy László megfelelt mindkét feltételnek, 1933 áprilisától először ideiglenes tiszteletdíjas, majd 1935 februárjától kinevezett múzeumörként (a muzeológus régi elnevezése) került Veszprémbe. A kinevezésig eltelt hosszú idő oka az volt, hogy korábban Laczkó Dezső és Rhé Gyula megélhetését nem a múzeumi állás biztosította, ők csak tisztelet-

díjat kaptak. Nagy László és kortársai már fizetett tisztviselőként működtek, de a fizetést a vármegyétől nem volt egyszerű megszerezni. Rhé Gyula lemondott tiszteletdíjáról, hogy Nagy László megkaphassa a neki járó fizetési fokozatot.

Három és fél év adatott Nagy Lászlónak arra, hogy Rhé Gyula mellett megismerje a múzeum gyűjteményét, a megye régészeti lelőhelyeit, mert Rhé Gyula 1936 novemberében meghalt. Az igazgató korai halála mindenkit megrendítet, a múzeum előcsarnokában ravatalozták fel. Nagy László követte őt a múzeumigazgatói székben 1949-ig, amikor a korban jól ismert módon magasan képzett, polgári származású vezetőként koholt vádak alapján elbocsátották.

Oltványi Imre, a Nemzeti Múzeum elnöke táviratilag utasította a múzeum régészét, dr. Mészáros Gyulát az igazgatói feladatok átvételére.² Jellemző az eljárásra a Magyar Rendőrség Államvédelmi osztálya számára fasiszta sajtótermékek elszállításáról készült következő feljegyzés: „Hivatkozva f. hó 19-én telefon útján történt megbeszélésre, a Veszprémvármegyei Múzeum és Könyvtár különböző helyiségeiben elrejtett és a Magyar Nemzeti Múzeum utasítása által 1949. évi május

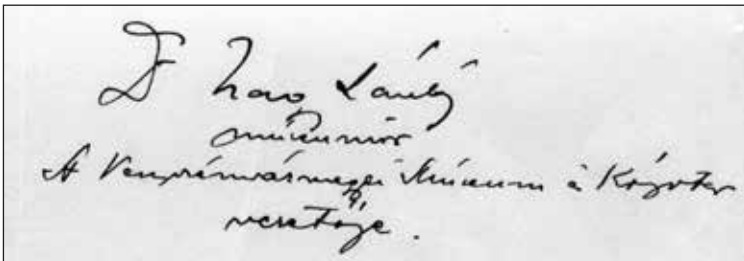
² Laczkó Dezső Múzeum (a továbbiakban LDM) Múzeumtörténeti adattár 73/7334

hó 6-án, dr. Nagy László múzeumigazgató ellen lefolytatott fegyelmi eljárás alkalmával lefoglalt alábbi (külföldi eredetű) folyóiratokat zuzdába való továbbítás céljából mellékelten megküldöm: 1./ TIME 14 db. 2./ NEWSWEEK 76 db. 3./ VICTORY 1 db. 4./ READERS DIGEST 16 db.” A dátum 1949. augusztus 19.³

Nagy László ezután évekig fizikai munkásként dolgozott, csak 1957-től kapott újra múzeumi munkát, a Budapesti Történeti Múzeum munkatársa lett nyugdíjazásáig. Adattárat, régészeti bejelentő-hálózatot szervezett, Békásmegyeren késő bronzkori temetőt tárt fel és tudományos munkát végzett, a bronzkori vallást kutatta. Budapesten halt meg 1978. november 15-én. Ami magánéletét illeti, első felesége Rhé Gyula Ilona nevű lánya volt, második felesége pedig Rác Aranka könyvtáros.

A veszprémi múzeumban hivatalosan nem rehabilitálták, de a 70-es években Kralovánszky Alán igazgató buzdítására a múzeum közleményeiben publikálni kezdett, közreadta a veszprémi tobakosokról készült munkájának első részét, és már halála után jelent meg a békásmegyeri feltárás rituális leleteinek ismertetése, valamint a néprajzi tanulmány további része.⁴ Születésének 100. évfordulójáról 2004-ben a múzeum kiállítással és konferenciával emlékezett meg róla.

Nagy László régész, néprajzkutató, könyvtáros volt egy személyben, de mindenekelőtt muzeológusnak nevezhetjük. Manapság a múzeumi szakembereket tanult szakmájuk alapján említjük, a múzeumtörténet korai éveiben azonban a vidéki múzeumokban még mindenhez érteni kellett, a szakosodás csak az intézményszerveződés későbbi fokán következett be. Nagy László személyében a múzeumi szakemberek új nemzedéke került a múzeumba, a polihisztor, de a régészetet még amatőrként művelő elődök után a sokoldalúan képzett, hivatásos muzeológus. A muzeológus szó nem véletlenül kap erősebb hangsúlyt a meghatározásban. A múzeumi szakember munkája több, mint a régész, törté-

The image shows a handwritten signature in cursive script. The text reads: "Nagy László" on the first line, "múzeumőr" on the second line, and "A Veszprémvármegyei Múzeum és Könyvtár vezetője." on the third line.

Nagy László aláírása (Dr. Nagy László múzeumőr.
A Veszprémvármegyei Múzeum és Könyvtár vezetője)

³ LDM Múzeumtörténeti adattár 71/7480

⁴ NAGY 1971.; 1979.; 1984.

nész, néprajzos, művészettörténész kutatóé. A tárgyak gyűjtésén túl feladata a megőrzés is, ami a gyűjteménybe szervezést, a leltározást, dokumentálást jelenti, tehát nem csak a tárgyak, hanem a hozzájuk kapcsolódó információ megőrzését is. Mindehhez a rendszerezőkészség elengedhetetlen tulajdonság, de kell a kulturális érzékenység is mind a gyűjtés szempontjainak kialakításához, mind a közönség számára való bemutatáshoz.

A múzeum fogalmának legfontosabb specifikuma általános felfogás szerint a tárgy, a műtárgy. Műtárggyá az teszi a tárgyat, hogy múzeumi gyűjteménybe kerül, így muzeológusok által kiválasztott emléke, dokumentuma lesz egy történelmi kornak. A múzeumnak az a rejtélye, hogy képes valamit hozzáadni a benne őrzött dolgokhoz. A muzeológia a látható világ és a történelem közti kapcsolat megteremtését végzi, a tárgyak segítségével az egykor volt életet, emberi viselkedést rekonstruálja. Tehát a megőrzés nem csupán passzív funkció, egy tárgyhalmoz önmagában nem múzeum. Múzeumon ma sokkal összetettebb fogalmat értünk, mint a múltban, a múzeum régiségtár helyett ma már a múlt megismerésére ösztönző hely.

Nagy László generációja volt az, amelyik a 30-as években múzeummá szervezte a régiségtárakat, városi gyűjteményeket. Az előző századfordulón a jelentősebb városokban sorra alakult múzeumok egy-két régiségbúvár lelkesedéséből működtek. A régiségek iránti szenvedély jellemezte őket, ismereteiket a maguk útján szerezték meg, és legtöbbször kiváló régésszé képezte magát. Ilyen volt Laczkó Dezső, Rhé Gyula vagy a sümegi Darnay Kálmán, de említhetjük Móra Ferencet is. Nélkülük ma nem lennének múzeumok. De a következő nemzedék nélkül nem lenne egységes, azonos elvek alapján működő múzeumi rendszer.

A kiegyezés és 1905 között tömegesen alakult múzeumok igen vegyes képet mutatnak. A többséget egyletek alapították, mint Európában mindenütt, ezen kívül városi, vármegyei, egyházi, sőt magán alapítások is voltak. Az egységes muzeológiai gyakorlat kialakítása ilyen körülmények között nehézségekbe ütközött. Nem véletlen egyébként, hogy éppen ez az időszak a múzeualapítások kora. A polgárosodás mértékét tükrözte, tehát presztízs kérdés volt, hogy egy város rendelkezett-e múzeummal. Hozzájárult a dologhoz az óriási építkezési, vasútépítési láz, a földmunkák során rengeteg régészeti lelet került elő országszerte.

A veszprémi múzeumot a vármegye közgyűlése alapította 1987/902. számú határozatával, miután múzeualapítási szándékkal megalakult a Veszprém-vármegyei Múzeum Egylet. A múzeum megalapításának ügyében a vármegye vezérkarának hivatalos lépéseire azért kerülhetett sor, mert biztosítva látták a létesítendő múzeum működését az Egylet megalakulásával. Az 1903. március 10-i vármegyei határozat megalkotta a vármegyei múzeumról szóló szabályrendeletét és döntött az igazgatói állás létrehozásáról. A múzeum ennek értelmében a

vármegye törvényhatóságának tulajdona volt, felügyeleti szerve pedig a Vallás- és Közoktatási Minisztérium, mely ezt a jogkörét a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége útján gyakorolta.

A Főfelügyelőség igen komolyan vette a szerepét, a sorra alakuló vidéki múzeumokat felügyelte, valamint anyagilag segítette is ezeket a kezdeményezéseket. A módszer egyszerű volt. Az újonnan alakuló múzeum csak akkor számíthatott államsegélyre, ha nyilatkozott, hogy elfogadja a Főfelügyelőség felügyeletét, és évi jelentéseket készít a működéséről és gazdálkodásáról. Így az I. világháború előtt már 90 vidéki intézmény tartozott hozzá. A Főfelügyelőség célja a tudományos alapra helyezett egységes szemlélet kialakítása volt, ennek érdekében gondoskodott a szakemberek képzéséről. Komoly erőfeszítéseket tett azért, hogy a múzeumi vezetők alapképzettséget nyerjenek. Szerencsés módon éppen veszprémi múzeum működésének kezdetén, 1903-ban szerveztek néprajzi, ősrégészeti tanfolyamot, melyen Laczkó Dezső is részt vett. Az 1903. évi tanfolyam programja szerint alapos szakképzést biztosított, a kor legnevesebb szakemberei tartották az előadásokat. Laczkó aláírta a képzés programját a résztvevőkkel, innen tudjuk, hogy Aradtól Pécsig toborzódtak múzeumőrök tanulni, köztük például Tömörkény István író, múzeumigazgató Szegedről.⁵ Laczkó Dezső fennmaradt órai jegyzetei adnak képet arról, hogy milyen kor- és tárgyismeretet oktattak. Laczkó Dezsőtől geológusként nem esett távol a rendszerező gondolkodás, a veszprémi múzeum a korai időktől kezdve gyűjteményekbe szervezve működött. Segítségére volt ebben Rhé Gyula, még jutasi állomásfőnök korában rendbe tette a numizmatikai gyűjteményt. Persze nem minden vidéki múzeumban voltak ilyen hozzáértő emberek. A Főfelügyelőség sokat küzdött a dilettáns régészeti feltárások ellen.

Amikor Nagy László a Veszprémvármegyei Múzeumba került 1933-ban, már harmincéves múlt állt a múzeum mögött. Ebben a 30 évben jelentős régészeti gyűjtést végeztek, a 10-es években szisztematikus terepbejárásokkal feltérképezték a megye lelőhelyeit és a néprajzi, iparművészeti gyűjtemény is gazdagodott. A pesti gyakornokoskodás fontos volt Nagy László szakmai karrierje szempontjából, mert egy nagy múzeumban tanulhatta meg hogyan működik a múzeum mint intézmény. Szerencsésnek mondható, hogy egy rövid ideig Rhé Gyula mellett dolgozhatott Veszprémbe kerülve, mert Rhé igen jó érzékkel bírt a régészet iránt, kiváló múzeumi szakemberré képezte magát, sokat tanulhatott tőle. Rhé Gyula 1936 novemberében bekövetkező halála után Nagy László átvette a múzeum igazgatását. Rá hárult a feladat, hogy a gyűjteményeket rendszerezze, a múzeumot a század közepének változó igényei szerint intézménnyé

⁵ LDM Múzeumtörténeti adattár 48.8411.1977

szervezze. Ez nem csupán erkölcsi feladat volt, ugyanis közvetlenül az igazgatóság átvétele előtt a Vallás- és Közoktatási Minisztérium az említett 1929. évi XI. törvény alapján a veszprémi múzeumot közgyűjteménnyé nyilvánította.

Gyűjteményszervezői, muzeológusi munkáját kiválóan tükrözi az a tény, hogy egyik első igazgatói ténykedése egy új nyilvántartási rendszer bevezetése volt 1937-ben. Nyilvántartási rendszer természetesen már korábban is létezett a múzeumban, ezt általában minden korban miniszteri rendelet szabályozza. Wosinsky Mór szekszárdi múzeumigazgató, apát-plébános, a Főfelügyelőség régészeti felügyelője által javasolt „*Utasítás a múzeumi tárgyak elkönyveléséhez*” akkor keletkezett, amikor 1901-es körútján azt tapasztalta, hogy a múzeumok nyilvántartása nem egységes.⁶ Laczkó Dezső, aki személyes jó barátságban volt a régészeti felügyelővel és sok segítséget kapott tőle a múzeum megszervezésének időszakában, természetesen ezt a rendszert követte. Vezette a Szerzeményi naplót, melybe folyamatosan számozva kerültek a tárgyak függetlenül attól, hogy melyik gyűjteménybe tartoznak, minden évben tovább folytatva a számokat. A számokat a tárgyra is ráírta, ez sokszor volt segítségünkre a tárgyak későbbi visszaazonosításánál. Szintén Wosinsky ötlete volt a közigazgatási hatóság közreműködésével minden településre szétküldött kérdőív a határban talált régiségekről, dűlőnevekről. A Kérdőpontok jó kiindulási alapot jelentettek a lelőhelyek megismeréséhez.

A 30-as évekre a gyűjtemény nagysága már új nyilvántartási rendszert kívánt meg. A Szerzeményi naplóban egy számon szerepeltek az együtt bekerült tárgyak, ezért tartotta szükségesnek Nagy László a szakcsoportok és tárgyak szerinti különválasztást. Bár már Laczkó Dezső gyűjteményekbe rendezte a tárgyakat, ez a nyilvántartásban nem jelent meg ebben a formában. Nagy László idején a következő gyűjteményi egységek működtek: könyvtár, régiségtár, néprajzi tár, képző- és iparművészeti tár, kéziratár, fényképgyűjtemény. A régészeti gyűjteményt korszakok szerint kategorizálta, az általa alkalmazott leltári szám rövidítéssel utalt a tárgy korára, tartalmazta az előkerülés évét és a sorszámot. Az őskori anyag leltározása készült el ezen a módon. A néprajzi gyűjteményben pedig tematikus kategóriákat dolgozott ki. Illusztrált (rajzokkal, fotókkal) leltárkönyvet, úgynevezett Törzskönyvet vezetett gyűjteményenként külön, melyben feltüntette a tárgyak eredeti szerzeményi napló számait is, ugyanis nem csupán az új gyűjtésre alkalmazta ezt a leltárkönyvet, hanem visszamenőleg is áteltározta a régi anyagot. Külön leltárkönyvet vezetett a fotónegatívokról. Évi jelentéseiből kitűnik, hogy az újonnan bekerült anyagot azonnal feldolgozta, nem maradt leltározatlan tétel. Ezt fontos hangsúlyozni, mert az ásatási és néprajzi

⁶ KŐHEGYI-SZABÓ 1996.

gyűjtés folyamatos volt, és mint láttuk, az újraleltározás is haladt. A növekvő gyűjtemény elhelyezési problémákat okozott. A munkajelentések állandó témája az átrendezés, új raktárak kialakítása. Ez a küzdelem egyébként máig tart.

A veszprémi múzeum kezdeti évtizedeiben Laczkó Dezső és Rhé Gyula érdeklődésének megfelelően elsősorban régészeti múzeumként működött. Gyűjtöttek természetesen néprajzi és történeti emlékeket is, mint például a megszűnő céhek tárgyi anyagait vagy az 1919-es időszak plakátjait, de a régészeti kutatások voltak igazán fontosak. Nagy László szintén ebben az irányban működött. Régészeti kutatásait veszprémi évei alatt a kezdetektől folyamatosan végezte, még a háború sem akadályozta a feltárásokat.⁷ Mindjárt a múzeumba kerülésekor bevonta őt Rhé Gyula a régészeti munkába, a megye településeinek bejárást kapta feladatul, megalapozva ezzel a muzeológus számára nélkülözhetetlen helyismeretet. Aztán jöttek az ásatási feladatok, elsőnek a várpalotai népvándorlás kori sírok feltárása. 1934-ben közösen tárták fel Királyszentistván határában a Csatári-malom mellett a középső bronzkori mészbetétes edények népének temetőjét. Az 53 hamvasztásos sír mellett rézkori, bronzkori és Árpád-kori települési objektumokat is találtak. A dokumentáció hiányosan maradt meg, de az ásatási fotók üvegnegatívokon megőrződtek.⁸ Ez az első tétel a fotónegatívokat nyilvántartó leltárkönyvben, melyet Nagy László kezdett vezetni. A temető anyagát Bóna István dolgozta fel,⁹ publikációja révén talán ez a nemzetközi szakirodalomban legtöbbet említett Veszprém megyei leletanyag. Engedtessek meg egy személyes megjegyzés ezzel a feltárással kapcsolatban. Sok évvel később kábelfektetés miatt leletmentést kellett végezni a Királyszentistvánból Solyba vezető út mellett. Egy addig ismeretlen neolitikus települést tártam fel, de a lényeg, hogy tovább haladva elértem a bronzkori ásatási területet is. Rhé Gyula rendkívül jó rajzos dokumentációt készített, azonosítható volt a másodjára is feltárt sírgödör. A sír természetesen üres volt, hiszen annak idején a leletet a múzeumba szállították, de különös érzés volt ott dolgozni, az elődök keze nyomát érezni.

A következő jelentős ásatásra 1937-ben került sor Nagydém–Középrépusztán. Ennek előzménye az volt, hogy Rhé Gyula 1936-ban leletmentésként feltárt egy kora vaskori sírt. A lelet jelentőségére tekintettel a következő évben Nagy László megkezdte – immár egyedül – a temető feltárását, 22 további hamvasztásos sírt talált. A temető anyagát 1939-ben közreadta.¹⁰ A dokumentáció

⁷ KISS 1965

⁸ A leletanyag a veszprémi múzeumban 54.51.1-925. leltári számon található meg.

⁹ BÓNA 1975. 232–239.

¹⁰ NAGY 1939

írásos része nem maradt fenn, rendelkezünk viszont sok jó minőségű ásatási fotóval. Vannak továbbá eredeti feljegyzések és fotók a kerámia restaurálásáról.¹¹ Közbevetőleg megjegyzem, hogy a múzeum 1933-ban új fényképezőgépet szerzett, nyilván Nagy László kezdeményezte a beszerzést. Ez a feltárás is jól ismert a nemzetközi régészeti szakirodalomban. Az 1937. évről készült jelentés szerint folyamatosan figyelemmel kísérték a Szent László-templom környékén a Viadukt építési munkáit, XVI–XVIII. századi férfi és női viseleti emlékeket, ékszereket találtak. Jelentős munka folyt 1938 elején, mégpedig Veszprém egyik fontos lelőhelyén, a veszprémvölgyi kolostor területén a város megbízásából, írségmunkások bevonásával. A cél az apácakolostor kiterjedésének meghatározása volt. Ismert, hogy a XI. század elején alapított kolostorba a XIII. században ciszterci apácák költöztek, majd a XVIII. században jezsuita templom épült a középkori helyén. Nagy László a kolostor legutolsó, XV. századi épületének részletét tárta fel, egy szabálytalan négyzet alakú udvart és körülötte néhány helyiséget. A feltárás közöletlen.

A középrévpápusztai feltárás, vaskori urnasírok

¹¹ A leletanyag 63.15.1-68, 79-87, 91-99. leltári számon található a veszprémi múzeumban.

A jezsuita templom műemléki helyreállítása kapcsán 1998 és 2002 között folyt ismét feltárás a lelőhelyen Juan Cabello, Fülöp András, Koppány András és Bodó Balázs vezetésével, majd 2010-ben Koppány András vezetésével.¹² Feltárták a kolostor első templomát, egy egyenes szentélyzáródású épületet és az ehhez hozzáépített gótikus templomot, valamint a kolostor temetőjét és tisztázták a kolostorépület építési periódusait. E két feltárás során napvilágra került falakat ma együtt látjuk a jezsuita templom mellett.

Mezőkomáromban (korábban az Enyingi járás Veszprém megyéhez tartozott) az újkőkorban, a kora bronzkorban és a kora vaskorban lakott nagy őskori település feltárását 1939-ben kezdte és 1942-ben folytatta. Erről az ásátásról sem maradt fenn az ásátási napló, nagyon hasznosak azonban az eredeti rajzok, melyek talán valamilyen kiállítási célra felkasírozva találhatóak, és természetesen itt is vannak fotók.¹³ Az 1942. évi ásátás során a közelben feltárta egy XVII–XVIII. századi temető néhány sírját is jelentős néprajzi vonatkozású viseleti tárgyakkal.

Az 1943. év ásátási szempontból nagyon fontos év volt annak ellenére, hogy a háború már évek óta folyt. A múzeumi munkajelentésből tudjuk, hogy nem saját kezdeményezésű kutatásokról van szó, hanem katonai építkezés, tereprendezés, útépités volt az oka. Tavasszal Szentkirályszabadja–Romkúton egy jelentős római villa 3 épületét kutatta Nagy László. A lelőhelyen újkőkori, rézkori, népvándorlás és Árpád-kori leletek is előkerültek.¹⁴ A munkaerőt a táborparancsnokság bocsátotta rendelkezésre, a fotók alapján látszik, hogy a repülőtéren építésére kirendelt munkaszolgálatosok végezték a földmunkát. A római kori villát Thomas Edit ismertette a pannoniai római villákat feldolgozó könyvében.¹⁵

1943 őszén Zircen a kistemplom mellett és a mostani MOL kút helyén az Árpád-kori királyi udvarház kutatása folyt. Ezt a munkát tereprendezés és útépités indokolta, Endrédy Vendel apát és Zirc község finanszírozta. Egy 20 m hosszú, félköríves szentélyzáródású Árpád-kori templom, a templom körüli temető 13 sírja, a temető kerítése és két középkori épület került elő. Erről az ásátásról sincs írott dokumentáció, érdekesek azonban a fennmaradt rajzok.¹⁶ A feltárást Koppány Tibor publikálta.¹⁷ A templomot Kralovánszky Alán 1982-ben újra feltár-

¹² HÉCZEY-MARKÓ–KOPPÁNY 2015.

¹³ A leletanyag 55. 1304-1-4. és 56.100.1-306-1. számon található a veszprémi múzeumban, közöletlen.

¹⁴ A leletanyag leltári száma: 55.240.1-1325.

¹⁵ THOMAS 1964. 118–122. o.

¹⁶ A leletanyag több részletben van beletárolva: 55.501.1-8., 55.504.1., 55.519.1-3., 56.48.1-2., 63.225.1-3.

¹⁷ KOPPÁNY 1972.

ta. Az ásátás eredményei alapján az épület építéstörténetét a következőképpen rekonstruálta: a X. század végén – XI. század elején fatemplomként épült meg, majd a XI. században kőtemplommá építették át, ez volt Veszprém megye legkorábbi kőtemploma. A ciszterci kolostor alapítása után ez a királyi kápolna az apátsági jobbágyfalu plébánia-templomaként működött tovább.¹⁸ Várpalotán 4 avar sírt tárt fel Nagy László még 1943-ban katonai építkezés területén egy nagy kiterjedésű temetőből, ahol korábban is végeztek már feltárásokat. Nagyobb kutatásra ekkor nem volt lehetőség.

Végül Nagy László utolsó nagy ásátása veszprémi évei alatt az 1948-ban kolégájával, Mészáros Gyulával együtt Farkasgyepűn feltárt késő bronzkori halomsír volt. A halom 2 m magas, 20–25 m átmérőjű, benne 15 hamvasztásos sírral. Feltártak még a halom mellett egy másik, kövekkel határolt hamvasztásos sírt is.¹⁹ A töredékesen fennmaradt ásátási dokumentáció a kor színvonalát meghaladó feltárási módszerekről tanúskodik. Megmaradt a halom felmérésének rajza és rendkívül érdekes a felmérésről készült fotósorozat. A feltárás maga közöletlen maradt, ennek ellenére a leletanyagot a szakirodalomban gyakran említik.

Adattári források alapján a nagy ásátások mellett folyamatosan végzett Nagy László leletmentéseket, ment a megyébe gyűjtőutakra is. Ilyen volt például 1934-ben csöglei és egeraljai útja, vagy papkeszi bronzkori leletei. Veszprém területén a 30-as években többször kerültek elő bronzkori sírok, főleg a Dózsavárosban, az Arany János és Széchenyi utca sarkán késő bronzkori sírt, a Nándor-telepen (ma József Attila utca) pedig X–XII. századi vasolvasztó kemencéket tárt fel. A háború miatti katonai munkák is adtak feladatot, Kádártán óvóárok ásása közben római kori falakat találtak, a Kálvária-dombon a háborús romok eltakarítása közben a Szent Miklós-templom mellett egy Árpád-kori sírt.

Ha összefoglalóan értékelni akarjuk Nagy László régészeti munkáját, akkor elsősorban a feltárási módszerét kell kiemelni. A fennmaradt fotók és rajzok alapján látszik, hogy szakított a korban szokásos kutatóárkos módszerrel és nagyobb felületek feltáráására törekedett. Rendkívül precíz volt, a rajzai mérnöki pontosságról árulkodnak, felülnézeti és metszetrajzokat is készített. Különösen jó érzéke volt a fotózáshoz, korszerű gépeket használt és jól használható képeket készített. Fontosnak tartotta a műszeres felméréseket akkor, amikor ez még nem volt általános. Feltárási módszerének korszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az 1949-ben Budapesten rendezendő régészeti világkongresszus számára a farkasgyepűi ásátását kiválasztották bemutató ásátásnak, őt magát pedig

¹⁸ KRALOVÁNSZKY 1985. 353–360. o.

¹⁹ Leltári számok: 55.115.1-20., 55.117.1-18., 55.285.1-15., 55.286.1-60.

felkérték a beszámolóra. Erről Nagy Lászlónak az alispánhoz küldött jelentéséből tudunk. *„Helyszíni tájékozódás alapján iktatta be dr. Párducz Mihály egyetemi tanár ur a nemzetközi régészeti kongresszus főtitkára a farkasgyepüi temetkezési halmok további rendszeres feltárását mint bemutató ásatást az 1949. évi nemzetközi régészeti kongresszus programjába, bizott meg azzal, hogy az ásatás módszerét, leleteit a nemzetközi kongresszus tagjai előtt ismertessem és a kongresszus kiadványában közöljem.”*²⁰ A kongresszusra egyébként 1949-ben természetesen a magyarországi politikai változások miatt már nem kerülhetett sor.

A fennmaradt töredékekből ítélve mindig alaposan dokumentálta feltárásait, de sajnos nem minden maradt meg. Hiányoznak az ásatási naplók és a rajzok is csak kis részben található meg a régészeti adattárban. A fotónegatívek azonban szerencsésen teljes mértékben megőrződtek. Az írott dokumentáció következetes hiánya azt sejteti, hogy az 1949-es fegyelmi eljárás során az ásatási feljegyzéseit is lefoglalhatták egyéb irodai anyagaival együtt. A múzeumtörténeti adattárban található egy fogalmazvány, Nagy Lászlónak a *Veszprémi Hírlap* 1934. december 23-án, *A múzeumi munka* címen megjelent cikkének kézírata, melyben kifejti nézeteit az ásatások végzését illetően. Néhány idézet álljon itt a fentiek bizonyítására: *„A múzeumi anyag felszínrehozatalának kétségkívül egyik legismertebb és legmegfelelőbb módja az ásatás. Több száz esztendő múltja van már ennek a gyűjtési eljárásnak. A renaissance sóvár humanistái így hozták felszínre a klasszikus ókor remekeinek nagy részét, Napoleon egyiptológusai a fáraók birodalmának titokzatos hieroglifáit, de szakszerű módszerei csak az utolsó évtizedekben fejlődtek ki.*

A múlt század harmadik negyedében a legendás Trója fanatikus rajongója a világhírű amatőr Schliemann is felbecsülhetetlen tudományos eredményeket tett még örökké hozzáférhetetlenné kevésbé szakszerű ásatásaival. Hiába a módszeres ásatás tandíjpenzét meg kell fizetnie az emberiségnek!

...A szakszerű ásatásnak – ismétlem – a remélhetőleg előkerülő kincsnél sokkal nagyobb kincs a tudományos eredmény, amely a várható leleten kívül az un. leletkörülmények alapos megfigyelésén múlik...

A szakszerű ásatást alapos munkával kell előkészíteni. A föld a régésznek sem nyújtja »kincseit« olcsón. Mindenekelőtt a véletlenül, vagy a rendszeres felszíni kutató munka alapján előkerült leleteket kell vizsgálat tárgyává tenni, hogy a terobe vett ásatással a felszínre kerülhető emlékek jellegére és korára következtetést vonhassunk. Az ásatás módját tudniillik nemcsak a kutatásra indító leletek kora, de előre sejthető körülményeik is más és másképpen szabják meg...

Az ásatás előkészületéhez tartozik a feltárással készített leletanyag megvizsgálásán kívül a környék alapos geológiai és földrajzi szemügyre vétele.

²⁰ LDM Múzeumtörténeti adattár 71/7031

A nagyobb szabású klasszikus ásatásoknál több szakember együttműködésére, kooperációjára van szükség. Alig nélkülözhető a mérnök, aki az anyag feldolgozásához később annyira fontos méréseket, térképezést végzi, az épület ásásnál a munkásokat irányítja, a geológus, aki a föld rétegződését, színeződését és annak okait, természetes vagy mesterséges eredetét figyeli, az antropológus, aki az embertani méréseket eszközli. Különösen fontos szerep hárul minden ásatásnál a fényképészre, aki a feltárás egyes lényeges mozzanatait, a leletek fekvését rögzíti meg.

...Az első és legfontosabb cél sírmező és telepásásnál egyformán a sírok fekvésének, esetleges rendszerének, az épületfalak irányának megállapítása. Ügynevezett kémárcok vagy leszínelte földfelületek (színelés) segítik a régészt ebben a törekvésében. Sűrűbb rendszerű sírmező vagy telepásásnál a keskenyebb 1–1.5 m. széles kémárcok is célravezetőek, rendszertelenebb és ritkább fekvésű, különösen őskori temető és telepek feltárásánál a jóval szélesebb 4–5 méteres földfelületek leszínelése a megfelelőbb. Egésze sajátos eljárásra van szükség a halomásásnál.

... Minél régebbi a feltárandó kultúra, természetesen annál nagyobb jelentősége van annak, hogy a rétegek letakarítása és átvizsgálása közben az ásatás vezetője minden fontos körülményt megfigyeljen, minden a laikus előtt jelentéktelennek látszó leletet megmentsen. A régészeti és antropológiai leleteken kívül gondolnia kell pl. a feltárandó kultúra növényzetének és állatvilágának emlékeire is. Össze kell gyűjtenie a legkisebb széndarabkákat, melyekből az egykori flórára, az állati csont hulladékot, amelyről a hajdani faunára vonhat majd fontos következtetéseket. Néha bizony egy darab csontnak vagy széndarabkának nagyobb jelentősége lehet a tudomány szempontjából, mint egy fazék aranypénznek vagy ismert típusú ékszerletnek.”²¹

A fenti idézet jól szemlélteti Nagy László ásatási módszereit, felfogását. A 30-as években leírt elvek lényegében ma is érvényesek. Ugyanebben a cikkben ír Nagy László arról a harcról is, melyet a múzeumok állandóan viselnek a gyűjtőkkel, leletrongálókkal szemben.

Úgy tűnik az eddigiekből, hogy a régészeti kutatás volt Nagy László igazi hivatása, de ez nem teljesen igaz. A néprajz is foglalkoztatta, a veszprémi kismesterségek érdekelték elsősorban, azok munkaeszközeit, munkamódszereit tanulmányozta.²² A tobakos mesterség kutatása miatt tanulmányutakat tett Erdélybe és a Balkánra, 1938-ban három hetet Bulgáriában töltött, 1939-ben pedig Jugoszláviában, Görögországban járt. Néprajzi gyűjtéséből tudjuk, hogy rengeteget utazott, utazásai során alkalma nyílt a meglátogatott vidék régészeti helyzetének feltérképezésére.

²¹ *Veszprémi Hírlap*, 1934. dec. 23. Dr. Nagy László: A múzeumi munka. 3–5. o.

²² NAGY 1940.

Régészeti és néprajzi tevékenysége mellett meg kell említeni a könyvtárosi munkáját is. Igazgatósága alatt a múzeum és könyvtár még egy intézményként működött, és a könyvtárat lényegében Nagy László szervezte valódi könyvtárrá. Katalogizálta a könyveket és átgondolt állománygyarapításba kezdett. Utolsó veszprémi éveiben igen komoly könyvtárszervező tevékenységet folytatott. Könyvkiállítást szervezett, valamint megkezdte a múzeum és a könyvtár szétválasztását. Az ő érdeme a körzeti könyvtár megszervezése.

Amikor azt látjuk, hogy feltárásai közül csak a középrépáspusztai temető feldolgozása jelent meg aktív évei alatt, akkor figyelembe kell venni, hogy egyszerre több szakterületen dolgozott, és mindegyikben eredményesen. Sokoldalú képzettségén és jó előtanulmányain túl a kor színvonalánál jobb módszereinek kialakításában segítségére volt nyelvtudása, szakirodalmi olvasottsága, külföldi tanulmányútjai. Olvasottságára példa egy 1936-ból való felszólítás, melyben visszakérlik tőle G. Childe Danube in Prehistory című művét,²³ ami arra utal, hogy az 1928-ban megjelent, és akkor nagyon újszerűnek számító könyvet ismerte és olvasta, ráadásul a korban szokatlan módon angolul. Akkoriban a német volt a régészet szaknyelve, angolul kevesen olvastak.

A farkasgyepői bronzkori halom feltárása

²³ LDM Múzeumtörténeti adattár 71/4969

Utazásairól pedig tanúskodnak az adattárban fellelhető fotói. A kutatóknak ahhoz a típusához tartozott, akik rendkívül aprólékos adatgyűjtést végeznek, és nehezen nyilvánítják befejezettnek a munkát. Ezt jól tükrözi az említett, a 30-as években folytatott néprajzi kutatása. A tobakos mesterség leírása 1971-ben még megjelent, de a tervezett folytatást a céhadatokról, céhtörténetről csak halála után, 1984-ben a kézírata alapján adták ki a *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményeinek* szerkesztői. Kéziratban maradt egy másik nagy munka, a bronzkori leletek feldolgozása. A veszprémi és királyszentistváni bronzkori temetők anyagának feldolgozását még Rhé Gyula kezdte el a vármegyei monográfia számára. Ravatala mellett a Nemzeti Múzeum igazgatója Nagy Lászlónak adta tovább a feladatot. A kéziratot végül elkészítette, de az nem jutott nyomdába. Ez valószínűleg nem rajta múltott, a monográfiából nem lett semmi. Igazgatósága első éveiben a gyűjtemények rendezésére koncentrált, aztán jöttek a nagy ásatások, majd a háború mindent megváltoztatott. Olyan feladatokat kellett ellátnia, melyek eltávolították a szakmai munkától. Gondoskodnia kellett a múzeum légmentes védelméről, a 2. emeletet ki kellett üríteni, ami azt jelenti, hogy lebontották a kiállítást, továbbá a Bakonyi házát is ki kellett üríteni tűzveszélyessége miatt. Óvóhelyet kellett berendeznie és küzdenie az ellen, hogy kórház céljára igénybe vegyék a múzeum épületét. Mindehhez bejelentkezett még a történelem is. Dr. Csányk Dénes, a zsidók zár alá vett műtárgyainak kormánybiztosa megbízottjának rendelte Nagy Lászlót. Feladata volt mint szakértőnek a leltározó bizottsággal megtekinteni a nagypolgári zsidó lakásokat, hogy az ottani műtárgyakat leltárba vegyék. Siófokon, Enyingen, Pápán végzett helyszíni szemlét szakértőként és jelölt ki bútorokat beszállításra. Jelentésében olvasható, hogy ezekbe a lakásokba német tisztet szállásoltak el, akik megnehezítik a bizottság munkáját.²⁴ Közben a könyvtárban található, zsidó szerzőjű könyveket is számba kellett venni. A sors fintora, hogy egy év múlva már a fasiszta kiadványokat kellett lajstromoznia. Szakaszosan katonai szolgálatra rendelték már 1940-től, 1943 decemberétől bevonult a légvédelmi központhoz, 1944. június 1-jén szerelt le. Mivel helyben volt szolgálatban, a múzeum adminisztrációs feladatait továbbra is ellátta, de tudományos munkát nyilván ez idő alatt nem végezhetett.

Nagy László háborús éveivel kapcsolatban felbukkant egy érdekes dokumentum, mely szerint az alispán engedélyezi Nagy Lászlónak 1942. március 27-től április 15-ig a kért szabadságot, hogy magyarországi múzeumok anyagát tanulmányozza, mielőtt Oroszországba indulna állami kiküldetésre a Nemzeti Múzeum főigazgatójának rendelkezése alapján néprajzi és őstörténeti kutatások

²⁴ LDM Múzeumtörténeti adattár 71/5694

végzésére.²⁵ Az alispánhoz írt április 13-i kérvény fogalmazványából, melyben kéri három hónapra a múzeumigazgatói feladat alóli felmentését, látjuk, hogy pontosan miről is van szó.²⁶ A Vallás és Közoktatásügyi minisztertől kapott megbízást arra, hogy Ukrajnában a megfelelő német szervezetekkel kötött megállapodás értelmében magyar vonatkozású tudományos kutatásokat végezzen. Emiatt három hónapra felmentették a katonai szolgálat alól. A Reichsamt für Vorgeschichte vezetője táviratilag utasította, hogy április 16-án Berlinbe utazzon. Az említett hivatal eredetileg Német Őstörténeti Társaság néven működött a század elejétől neves régészek szervezésében, a német településrégészeti iskolának a germán ideológiától erősen áthatott szellemében. A 40-es évekre a Társaság Reichsbund für Deutsche Vorgeschichte néven már betagozódott az Amt Rosenbergbe, a náci kulturális felügyeleti hivatalba, amelynek feladata volt többek között a zsidó vagyon rekvirálása – és a háború idején a megszállt területek múzeumainak kifosztása.

Magyar vonatkozása is van a Reichsbund működésének. A Magyar Nemzeti Múzeum vezetője kihasználta a lehetőséget, és a hivatallal való együttműködés keretében 1941/42 fordulóján két neves régészt, László Gyulát és Fettich Nándort küldte Kijevbe magyar őstörténeti kutatások végzésére. E misszió története jól ismert, feldolgozott.²⁷ Eredetileg egész éves kutatásról volt szó, végül egy hónapot maradtak december közepétől január közepéig. Nyilván ennek az akciónak a folytatásaként szerveződött áprilisban Nagy László útja. Néhány évvel ezelőtt Katharina Krall német történész megtalálta Nagy László nevét a német hivatal archívumában. Nincs adat arról, hogy milyen munkát végzett Nagy László Kijevben, csupán László Gyulának hozzá írt leveléből derül ki, hogy júliusban már visszaérkezett.²⁸ A Nemzeti Múzeum két régészének kijevi missziója köztudott régészeti szakmai körökben, de az, hogy Nagy László is járt ott, eddig nem volt ismert.

Külön kell szólni azokról az erőfeszítéseiről, melyeket a gyűjtemény megvédésére tett a háború alatt és közvetlenül utána. Nagy részben neki köszönhető, hogy a múzeum anyaga jelentősebb károk nélkül átvészelte azt az időszakot. Mindezt nagyrészt egyedül végezte, mert ugyan 1941-től Mészáros Gyula személyében volt munkatársa, de őt behívták katonának, a fronton volt, fogságba esett, és csak 1947-ben tért vissza. Csupán a múzeumban lakó vármegyei altiszt, Dabronaki János és felesége állt rendelkezésre a leletek ládába csomagol-

²⁵ LDM Múzeumtörténeti adattár 71/5393

²⁶ LDM Múzeumtörténeti adattár 71/5401

²⁷ Fodor István: Magyar régészek a háborús Kijevben. Fettich Nándor kijevi naplója és László Gyula naplótöredéke. Magyar Nemzeti Múzeum Budapest, 2018.

²⁸ LDM Múzeumtörténeti adattár 71/5437

lásánál. A múzeumi gyűjtemény értékesebb részét és a leltárkönyveket a bank páncéltermében helyezte el 1944-ben és a vár egyik épületének pincéjében, de menekített műtárgyakat szekérrel a szentgáli tanyákra is. Szépalmán tárt fel egy bronzkori halomsírt 1944 nyarán, e munka során utalt rá, hogy a Bakonyban keres menekítési helyet.

A háború után közvetlenül a múzeum pincéjében ládákban elhelyezett könyvtári és múzeumi anyag nem volt biztonságban. A múzeum környékét súlyos bombatalálatok érték, a múzeumépület is megsérült. Egy a polgármesternek címezett, 1945. április 8-án kelt levélből kiderül, hogy a bejárat nem zárható és az ablakok egy része bedeszkatlan, ezért rendszeresen bemásznak az épületbe és fosztogatják a ládákat.²⁹ Két őrt rendeltek a múzeumhoz a további károk megakadályozására, és velük együtt Nagy László is éjjel-nappal az épületben tartózkodott.³⁰

Komoly munkát jelentett az épületkárok felmérése. Megsérült a tetőzet, leomlottak belső válaszfala, a teljes vakolat, megsérült a víz- és csatornarendszer, tönkrement a világítás, a bútorzat. Nem kisebb az az erőfeszítés sem, melyet Nagy László az újjáépítésért tett. Állami segítyből történt a felújítás, az elhúzó-dó kifizetés miatt az infláció az összeget folyamatosan növelni kényszerítette. A munkát lassította, hogy se kivitelezőt, se építési anyagot nem lehetett szerezni. A múzeum felújítására végül csak 1947–48-ban került sor, tanulmányi raktárat és irodákat alakítottak ki az első emeleten, majd megkezdődik a Bakonyi ház újjáépítése. A múzeum ekkor még nem látogatható, a belső munkák nem fejeződtek be, a múzeumi anyag nagyrészt még ládákban van, a könyvtár viszont 1946-ban már részlegesen üzemelt. Nem csak az épületet kellett helyrehozni, hanem a berendezést is, és főként foglalkozni kellett a műtárgyakkal. Revíziót kezdtek, de a legfontosabb műtárgyvédelmi okokból a kényes tárgyak gondozása volt. Faanyag hiányában régi szekrények átalakításával és meglévő deszka felhasználásával szekrényt ácsoltak, hogy a textilgyűjtemény kikerülhessen a ládákból. E gyakorlati teendők mellett a múzeum nem kerülhette el a politikai változásokat sem. Megkezdődött a vármegyei tulajdonban lévő múzeum államosításának előkészítése, valamint a múzeum és könyvtár szétválasztása.

Nagy László igyekezett beilleszkedni az új rendszerbe. A könyvtár átszervezése mutatja, hogy teljes mértékben megértette az új irányt, a közművelődés szolgálatát. Könyvkiállítást szervezett a felszabadulás óta megjelent kiadványokból a veszprémi művelődési napok keretében, Gorkij-kiállítást készített a könyvtárban. A múzeumi munkában is megjelent ez a felfogás, falusi vándor-

²⁹ LDM Múzeumtörténeti adattár 71/5746

³⁰ LDM Múzeumtörténeti adattár 71/5752

múzeumot tervezett, ládában szállított leletekkel, előadással kísérvé. Ez teljesebben összhangban van a ma kedvelt bőrröndmúzeummal. Sőt, múzeumigazgatói értekezleten 1948-ban tartott beszédében munkaverseny indítását javasolta a múzeumok számára. Mindezek ellenére személye politikailag nem volt kívánatos. Érződik ez az 1945. és 1946. évről írt jelentésének hangnemében, mint ha támadások ellen védekezne, amikor felsorolja érdemeit, a múzeumba való katonai beszállás megakadályozását, az alispánnak való ellenszegülést a gyűjtemény Németországba szállítása ügyében, a háborús károk elhárításáért tett erőfeszítéseit.³¹ Azonnali hatályú felfüggesztésének indoka múzeumi tárgyak hiánya volt. Ez egyértelműen koholt vád annak fényében, amilyen gonddal vigyázta Nagy László a gyűjteményt a háború alatt és után. A még be nem fejezett revízió egyébként is értelmezhetetlenné tette a vádat. A felfüggesztésre utasító távirat a Nemzeti Múzeum Tanácsának elnökétől érkezett, ekkor személyi ügyekben a Vallás- és Közoktatási Minisztérium képviselőjében az járt el, az épület helyiségeinek lepecsételését és a hiányok felmérését már az alispán megbízásából dr. Rajnai Gyula jegyző végezte, tehát az ügy helyben folyt. A költségvetési beszámoló alispán általi többszöri elutasítása és igazoló jelentések követelése³² is helyi konfliktusra utal. A dolog váratlanul történt, hiszen 1949. január 29-én a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter a vidéki múzeumok államosításának előkészítése ügyében javasolta Nagy Lászlót a szervezési munkákba való bevonásra, tehát akkor még megbízhatónak minősült.³³

A veszprémi múzeum történetében hangsúlyozottan nagy szerepet játszottak az alapítók, Laczkó Dezső és Rhé Gyula. Nagy Lászlót is köztük kell sorolnunk, velük együtt kell említenünk, mert ugyanúgy kiváló régész volt, mint elődei, és ugyanúgy jelentős szerepet játszott az intézmény megszervezésében. Tizenhárom évi igazgatósági (1936–1949) alatt nagy tekintélyre tett szert szakmai körökben, pályája csúcán volt, amikor 1949-ben elbocsátották.

IRODALOM

BÓNA István (1975): *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. Archaeologia Hungarica, Series nova 49. Budapest, Akadémia Kiadó.

GYURICZA Anna – KÓPHÁZI Ferencné (2002): Nagy László. In: BODÓ Sándor – VIGA Gyula (szerk.): *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Budapest, Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó. 644–645. o.

³¹ LDM Múzeumtörténeti adattár 71/6457

³² LDM Múzeumtörténeti adattár 71/7358

³³ LDM Múzeumtörténeti adattár 71/7218

- HÉCZEY-MARKÓ Ágnes – KOPPÁNY András (2015): A veszprémvölgyi apácakolostor feltárásának legújabb eredményei. *Archaeológiai Értesítő*, 140. 265–281. o.
- KISS Ákos (1965): A veszprémi Bakonyi Múzeum régészeti tevékenysége 1903–1955 között. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 4. 47–57. o.
- KOPPÁNY Tibor (1972): XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen. Die Überreste eines königlichen Freihofes aus dem 11. Jahrhundert in Zirc. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 11. 139–147. o.
- KÓHEGYI Mihály – SZABÓ Géza (1996): Wosinsky Mór szakfelügyelői tevékenysége és a századforduló vidéki múzeumai. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 19. 9–47. o.
- KŐSZEGI Frigyes – KRALOVÁNSZKY Alán (1979): In memoriam dr. Nagy László (1904–1978). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 14. 7–10. o.
- KRALOVÁNSZKY Alán (1985): A veszprémi és zirci templomok kutatásának újabb eredményei. In: FODOR István – SELMECZI László (szerk.): *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai*. Budapest, Múvelődési Minisztérium Múzeumi Osztálya és Magyar Nemzeti Múzeum.
- NAGY László (1939): A középrépáspusztai (Veszprém megye) kora-vaskori temető. Das früheisenzeitliche Gräberfeld von Pusztá Középrépa (Komitat Veszprém). *Folia Archaeologica*, 39–57. o.
- NAGY László (1940): Adatok a magyar csutora és csutorás mesterség eredetéhez. *Veszprémvármegyei Füzetek* 3.
- NAGY László (1971): A veszprémi tobakok. Egy bőrkészítő kismesterség és művelői a XVIII–XIX. században. Die Tobaken aus der Stadt Veszprém. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 10. 189–240. o.
- NAGY László (1979): A tűzikutya és holdidol kérdése magyarországi leletek alapján. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 14. 19–73. o.
- NAGY László (1984): A veszprémi tobakok. Die Tobaken aus der Stadt Veszprém. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 17. 501–530. o.
- SCHREIBER Rózsa (1979): Nagy László 1904–1978. *Archeológiai Értesítő*, 1979/2. 275. o.
- THOMAS B. Edit (1964): *Römische Villen in Pannonien. Beiträge zur pannonischen Siedlungsgeschichte*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Nyomatott veszprémi várostérképek a XX. század második felében

(Első közlemény)

SOMFAI BALÁZS

Bevezető

Köztudott dolog, hogy a múltról szóló ismereteinket elsődlegesen az adatforrások alapozzák meg. A *történeti források*, ahogyan a tankönyvek, a szakirodalom tanítja, végső soron három nagy osztályt alkotnak: a tárgyi emlékek, az írott források és az íratlan szellemi hagyományok körét. Mindegyiknek tengernyi irodalma van.

Az *írott források* alapjában megint két nagy csoportra oszthatók: a szűkebben értelmezett írott forrásokra, vagyis a szöveges, felolvasható forrásokra és a rajzolt, képszerű forrásokra. Mindkét csoportnak idők során szinte számtalan változata, megvalósulása alakult ki, mind alakilag, mind tartalmi tekintetben. Gondoljuk meg: a levéltáros számára és így a történettudomány számára „írat” pl. a kézírás, a gépelt, nyomtatott szöveg, a kitöltött űrlap, a távirat, végső soron a hangfelvétel, sőt, az elektronikusan rögzített szöveg is, a tartalmi, műfaji, stiláris, formai, kiviteli jellemzők megszabta, hagyomány szentelte ezernyi iratféleségről nem is szólva. Hasonlóan gazdag a képszerű források családja is, amelyben az érdeklődő ember szempontjából hagyományosan háromféle csoport állapítható meg: a látkép, a térkép és a tervrajz. – Az említett két nagy csoporton kívül az írott forrásoknak tulajdonképpen létezik egy kisebb, harmadik, vegyes csoportja is, bár tudtommal a történeti felfogásban még nem nyerte el az őt megillető helyet. Csak utalok rá: ez lenne az ágrajzok, családfák, táblázatok, kapcsolati ábrák, folyamatábrák, diagramok, grafikonok és más hasonló összefoglaló adatrögzítéseknek a tarka csoportja, sokszor alárendelve a hagyományos források valamelyikének.¹ Hogy ne keveredjünk nevezéktani zavarba,

¹ A levéltáros kollégák szemléletbővítése érdekében magam is tartottam előadást erről a témáról a hétéves országos szakmai továbbképzés keretében, Budapest Főváros Levéltára szervezésében, Budapesten, 2006 őszén.

tegyük hozzá, hogy gyakran nem is elsődleges forrásféléről van itt szó, hanem épp úgy félfeldolgozásokról, adatok, nevek, mennyiségek célszerű összeállításáról, rögzítéséről, közléséről is.

Mint tudjuk, a *térkép* a Föld felszínének, ill. a felszín adott részletének kicsinyített és szabatosan kivitelezett ábrázolása, a felszíni, az az alatti vagy afölötti természetes, mesterséges, társadalmi, szellemi, akár képzeletbeli vagy kikövetkeztetett alakzatoknak, jelenségeknek, adatoknak lényegében a tengerszintre vetített síkbeli leképezése. A térkép olyan szerepet tölt be a térbeliségben, mint a kronológia az idő menetében. Mind a kettő határtalanul részletezhető, és bővíthető is.

A térképeknek is rengeteg fajtája létezik. Mint minden rendszerezés esetében, tulajdonképpen már az osztályozás szempontjainak rendezése is feladat. A történeti források hatalmas palettáján csak kis folt a nyomtatott várostérképek köre. De mivel ezek számos további történeti kutatáshoz nyújthatnak támaszt és segítséget, érdemes törődni velük.

A hazai *nyomtatott (sokszorosított, többszörözött) várostérképek* a kéziratos várostérképi ábrázolásokból nőttek ki a XIX. század vége felé. Elterjedésüket a közigazgatási, a társadalmi szükséglet, a tudomány, az oktatás, az idegenforgalom tömeges igénye és a viszonylag könnyű értelmezés és talán még a szemléletesség indokolta. Ezekhez jöttek még a megfelelő tartalmi szempontok, beleértve a hadi vagy rendvédelmi, közbiztonsági célból való egyszerűsítés vagy megtevés szempontjait is.

A magyar várostérkép-kiadás a polgári térképezés széles mezején a XX. század második felében bontakozott ki igazán. Magam ilyen tárgyú mélyebb elemzésről nem tudok; jelen véleményezésemet a veszprémi közgyűjteményekben (Levéltár, Könyvtár, Múzeum) fellelhető térképek, valamint zsenge gyermekkoromtól építgetett házi gyűjteményem darabjai alapján hoztam össze. Bizonyos, hogy gyűjteményem magyarországi városokra vonatkozó százvalahány térképlapja nemigen alkalmas messzemenő következtetések levonására, úgy gondolom mégis, hogy a hazai várostérkép-kiadásból vett mintaként jól szolgálja a XX. századi magyar várostérképek bemutatását.

A várostérképek áttekintése, sima formai elemzése is számos tanulsággal jár. Jellemzőiket, „stílusjegyeiket” mérlegelve, végső soron három csoportjukat tudtam körvonalazni.

Az első csoportba sorolt térképek jelentősen hasonlítanak egymásra. Már címük is hasonlatos: X járási jogú város (térképe), vagy pl. Szeged megyei jogú város (térképe). Kiadjuk kivétel nélkül az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal (ÁFTH) Kartográfiai Vállalata. Az erős központosításra utal méretarányuk elhallgatásának ténye, bár a jártas szemlélő hamar észreveszi, hogy

többnyire 1 : 5000-es, 1 : 10.000-es, 1 : 15.000-es vagy e körüli méretarányúak, hiszen a gyakorlat, a használhatóság így kívánta. Lehetséges, hogy véletlen az egyezés, de lehet, hogy a rejtett megoldások közé tartozik: a méretarány és a címmező szélessége közt bizonyos összefüggést vélek felfedezni; ez esetben a címmező egyben mértékléc szerepű is, pl. 1 kilométernyi távolságot mutat (ld.: Pápa, 1959, 1965). A térképlapok B/3 vagy B/4 méretűek (353 × 500, ill. 250 × 353 mm), és kevés kivétellel csak egy oldalon vannak nyomtatva. Keresőhálózatuk is van. Színhasználatuk, térképjeleik egységesek és következetesek, színviláguk összességében barnás-narancssárgás, vagy pedig szürkés. Különös, de a kék színt majdnem minden esetben nélkülözik. (Üde kivétel Gyula város 1964. évi térképe, amely választott ívméretén, színvilágának, gazdag jelhasználatának, névrajzának és címlapjának sajátosságain kívül külön elismerést érdemel azzal, hogy minden egyes háztömb sarkainál a szélső házszámokat is mutatja!) Koruk az 1950-es évek végétől az 1960-asok végéig terjed. Gyűjteményemben épp az 1958-as veszprémi várostérkép a legrégebbi, és az 1971-es kiadású Szombathely-térkép a legkésőbbi, igaz, ez már a térkép IV. kiadása. A csoport darabjainak jellemzője még az utcanevek és a látnivalók jegyzéke, ezek egyben mutatók is. A legjellemzőbb mégis az a vonásuk, hogy a térképra jót hangsúlyos keret veszi körbe, ami még erősebben aláhúzza az ebbe a csoportba tartozó térképek szép, hagyományos voltát. Nevezhetjük őket *keretes térképeknek* is.

Ezután az addigiaktól némileg eltérő várostérképek jelentek meg. Jó tudni, hogy városaink 1954 és 1971 közt (a II. tanáctörvény hatálya idején) viselték a „járási jogú város” jelzöt. A térképeket továbbra is az ÁFTH Kartográfiai Vállalata készítette, sokszorosította és adta ki B/3 vagy B/4 íven. A méretarány továbbra is közöletlen, a laktanyák, az üzemek, gyártelepek térképi foltja azonosítatlan, a vasutak is elnagyolva vannak ábrázolva. Az utak, utcák többnyire itt is egységes szélességűek, legfeljebb a fontosabb útvonalak kaptak kiemelés sárgával, narancssal. A keresőhálózat is megtalálható. A műemlékek, látnivalók és az utcanevek jegyzéke is megvan. Ezek néha átcsúsznak a hátoldalra (Kiskunfélegyháza, 1971), amely oldal egyébként alaphoz üres. Új jelenség viszont a gazdagabb színvilág, és itt-ott megjelenik már a térkép hátoldalán a város rövid ismertetése (Sátoraljaújhely 1968-as térképén pl. 3 nyelven is), és látképek formájában a kezdetleges idegenforgalmi reklám (ugyanott). Feltűnő, hogy a világszerte elfogadott aranyszabállyal szemben, ti. hogy Észak mindig a lap felső éle felé esik, egyszer (épp Sátoraljaújhely esetében) mintegy 95 fokkal el van fordítva jobbra a tájolás, ezt persze jelzi is a térkép, amely tehát nyugati tájolású. A színezés korábbi egysége erősen megbomlott, a háztömbök addig szokásos színezése mellett az élénksárga, a hússzínű, a sötétbarna, a drappos

szín, sőt, a lila is szerepet kapott. Lehet, hogy így tetszetősebb, „szebb” és változatosabb lett a térkép, de alighanem bizonytalanságot is keltett a térképügyekben járatlan polgároknál. Újításként jelentkezik még, hogy a melléktérképet, a jelmagyarázatot, a különféle jegyzékeket külön kerettel vagy egyszerű osztóvonalal választották el a főtérképtől. A legfeltűnőbb azonban az, hogy a térképra a térkép széléig körben kifut, keretvonal nélkül, ami véleményem szerint valahogyan befejezetlenné, kissé komolytalanná teszi a térképművet. Nem biztos, hogy néhány százaléknál helynyereségért megérette! Mindenesetre, ezt a sorozatot nevezhetjük a *lapszélíg kifutó térképek* csoportjának. A csoport koraként az 1960-as évek közepétől az 1970-esek közepéig tartó éveket állapíthattam meg. Úgy látszik, hogy a Panoráma-útikönyvsorozatot intézményesen ellátták kis méretű és lapszélíg kifutó rajzolatú várostérkép-mellékletekkel. E szempontból külön tanulságos a Pécs városi kötet (szerző: Kolta János, nekem a második, átdolgozott kiadása van meg, Bp., 1972). Térképmelléklete B/4 íven jelent meg, méghozzá keret nélkül, de körbevágás nélkül is! Így egy 7–8 milliméteres üres sáv veszi körbe a térképra a térképra, amely sávot akár le is vághatták volna. Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy a térkép névrajza az elképzelt vágástól beljebb véget ér.

A következő térképcsoport részben megint új jegyeket hordoz. Mindegyik a Kartográfiai Vállalat terméke, A/1 vagy A/2 íven (594 × 841, ill. 420 × 594 mm), kétoldalas nyomatként készült. A legtöbb méretarány nélküli, az általam ismert darabok közt az új idők előjeleként az ajkai várostérképen tűnik fel először a méretarány (1 : 16.000) 1989-ben. (Az már a múlt rendszer diszkrét titkai közé tartozik, hogy a méretarány közlésével szemben a térképi ábrázolás mégis miért hamis, ugyanis az Ajka városhoz csatolt Bakonygyepes és Ajkarendek községek a térképen – számomra hajmeresztő módon – úgy egy jó kilométerrel közelebb csusszantak a városhoz, mint ahogy a valóságban elhelyezkednek!) A színek használata viszonylag egységes: narancs- vagy ritkábban rózsaszínek a tömbök, halványsárgák a szántók, az üres telkek és még a névjegyzékek háttére is. A térképeknek keretük nincs, a térképra a lapszélíg, az osztóvonalak viszont váratlanul egészen hasonlatosak: pirosak, bordók, netán kékek. A színvilágból most már nem hiányzik a kék. A fontosabb utak némely térképen már teltsárga színezést kaptak, és kezd terjedni a kiskertek lilás színezése is (pl.: Balatonkenese, 1987, Miskolc, 1977). Egyre több térképen mutatkoznak a telepszerű beépítésnek a park zöldjébe ágyazott épületei, sőt, az épülő részletek érzékeltetése (Győr, 1971, Ajka, 1989, Veszprém, 1981, Dombóvár, 1985 stb.). És lassan feltűnnek a sétálóutcák, gyalogoszónák jelzései is (pl. Győr, 1988, Veszprém, 1988). Az esetenként különböző megoldásoktól eltérően, a térképsorozat mindegyik tagjának – összehajtogatva – szabályos „címlapja” van városnév-

vel, fényképezett vagy rajzolt látványelemekkel, többnyire épületek képével, sokszor városcímerrel (pontosabban: olyan jelvénytérképpel, amelyet a múlt rendszerben címernek mondtak, holott címertanilag kifogásolhatók voltak). Ezek a címlapok jellemző módon a legtöbbször kék alapúak, de akad köztük vörös (pl. Pápa, 1976), sárga (Szeged, 1975) és zöld is (Eger, 1989). Még jellemzőbb, hogy a térképek hátoldala majdnem kivétel nélkül egyszínnyomatú kék, tele reklámmal, néhol városismertetővel, és ha az előoldalon nem fért volna el, akkor utcanévjegyzékkel is. A sorozat évköreként 1969–1989-et tudtam megállapítani. Legjellemzőbb tulajdonságáról ezt a csoportot *címlapos térképeknek* neveztem el.

A várostérképek vagy helyi térképek további története további kutatást igényel. A rendszerváltás elhozta a pluralitást a térképek világában is. Nehezen tekinthető át az új és még újabb térképek kiadása; a térképek, sajnos, néha bizony az elemi szakszerűség rovására valósultak meg. A legnagyobb változást a világot felforgató elektronizáció okozta a térképügyekben is. Bizhatunk benne, hogy a papíralapú térkép továbbra is fennmarad, de meg kell küzdenie az elektronikus (digitális) térképekkel. Az elektronikus térkép mint dinamikus térkép hallatlan előnyökkel jár, szabadon bejárható, léptéke változtatható, tájolása forgatható (sőt, a járműveken használatos GPS magától változtatja!), névrajza a lépték változtatásával rugalmasan bővíti. Ez az újmódi térkép bárhová magunkkal vihető, ráadásul nem szakad, nem gyűrődik, nem lehet durván belefirkálni... De amíg nem oldódik meg néhány makacs szervezeti hibája, pl. az a dilemma, hogy egy ábrázolt belterületi közterület vajon az utcavonalat, a térfalakat akarja-e láttatni, avagy a járműközlekedésre alkalmas út sávját kívánja mutatni, és ebben a helyzetben a közterületnév feltüntetése csak tetézi a zavart, addig egészen biztosan nem kell félnünk az igényesebb és kevésbé tünékeny sorsú papíralapú térképek kihalásától.

A fentiek fényében ezek után vizsgáljuk meg városunk, Veszprém nyomtatott közforgalmú térképeit a XX. század második feléből! Kezdjük a keretes térképekkel! A leírásokat úgy szándékoztam összeállítani, hogy közérthető, ugyanakkor szakmailag még elfogadhatók legyenek.

Leírások

(1)

Keretes barnás várostérkép, 1958²

- Cím: Veszprém járási jogú város
- Méretarány nélkül [1 : kb. 10.000].
- Kiadó: az ÁFTH Kartográfiai Vállalata, Bp., 1958.
- Pédányszám: 5550.
- A térképlap terjedelme (szélesség × magasság): 33 × 47 cm (tkp. B/3: 353 × 500 mm, körbevágva).
- A térképtükör mérete: 31 × 44 cm.
- Egyoldalas nyomtatás (hátdoldala üres).
- Színelemek:
 - Belterület, háztömbök: narancssárgával.
 - Fontosabb épület: világosbarnával.
 - Műemléképület: pirossal.
 - Üres telek, szántó: halvány világosbarnával.
 - Rét, legelő, kert: világoszölddel.
 - Park, erdő, temető: sötétebb zölddel.
 - Folyóvíz: világoskékkel.
 - Vasútállomás, vasútvonal + megírások: feketével.
 - Autóbuszvonal: pirossal.
 - Utcák, terek: fehérén hagyva.
 - Keresőhálózat (csak a főterképhez): finom fekete vonalak, piros betű- és számjegyek (vízsz.: A–D, függ.: 1–6).
- Megírások: városrész- és közterületnevek, domborzati és vízrajzi nevek, egyes intézmények neve, jele.
- Külön keretben:
 - Melléktérkép a Várról, méretarány nélkül [1 : kb. 5000].
 - Jelmagyarázat.
 - Betűsoros utcanévjegyzék a keresőhálózat betű- és számjelzésével (173 név).
 - Intézmények, látnivalók mutatója (99 sorszám + 5 db szám nélkül).
- Keret nélkül, a főterkép alkalmas részén: kiadói adatok.

A térképmű lényegében sikerrel teljesítette fő rendeltetését, a közérdekű helyrajzi tájékoztatást. Különösen időszerű volt ez több mint tíz évvel a háború

² A térképet lásd a borító 2. oldalán.

és a fordulat éve után, pl. az időközben lezajlott tömeges utcanév-változtatások miatt, bár még később is történt ilyen fejlemény. Ld. itt még: Sztálin út (ma: Óvári F. út), Puskin tér (Megyeház tér), Partizán utca (Budapest út), Köztársaság tér (ma a névtelen térség a volt Pártház előtt), de megvan még a Kolozsvár utca is (ma: Szófia utca). A ki nem elégítő helyszíni egyeztetésre (vagy annak hiányára) utalhat a térképszerkesztő dilemmája: a Partizán utca vajon folytatódik-e a Kádártai út villás elágazása után? Így maradt név nélkül a régi Palotai út külső szakasza.

Az utcáknak majdnem teljesen azonos szélességű ábrázolásával ez a várostérkép nyugodtan nevezhető utcaterképnek is. A hierarchia nélküli utcaábrázolás néha nagyon előnytelen, ld. pl. a „Tolbuchin marsall u.” (Vár utca) és a Várfeljáró majdnem azonos szélességű ábrázolását, pláne a Várfeljáróét lépcsői nélkül. Nem rajzolták meg a lépcsőt a Patak tér és az Úrkút utca felé sem, ami azért nagy bátorságra vall egy olyan erősen tagolt felszínű város, mint Veszprém esetében! Némi következetlenség mutatkozik a városrész- és közterületnevek betűtípus-választásában (Lenin-liget, Kiss Lajos lakótelep, Jankovics Lajos telep). Hagyományos városrésznévként pedig legfeljebb a Cserhát név megírása tekinthető, pedig többnek a neve is feltüntethető lett volna. Zavarba ejtő a Csillag utca látszólag sima betorkollása a Kopácsy utca alsó végébe. A Dózsa Gy. utcából a Gépház utcába a térkép szerint levezet egy névtelen utca vagy út, holott az még ma sem egyéb egy alig kitaposott ösvénynél.

Bár nem egyedileg veszprémi jelenség, de a várostérkép kárára kell megemlítenünk a térkép léptékének (méretarány vagy mértékléc közlésének) elhagyását. Valamint a politikailag kényes tartalmak, így a laktanyák azonosításának hiányát. Tény viszont az is, hogy az intézmények, látnivalók helyének és nevének közlése viszonylag részletes, ebben számos későbbi veszprémi várostérképet is megelőz.

(2)

Keretes szürkés várostérkép, é. n. [1958]

- Cím: Veszprém járási jogú város
- Méretarány nélkül [1 : kb. 10.000].
- Kiadói adatok nélkül!
- Példányszám: közöletlen.
- A térképlap terjedelme: 31 × 45 cm (B/3 ív, a tükörvonal mentén körbevágva, az eredeti keret nyomaival).
- A térképtükör mérete: 31 × 44,5 cm.

- Egyoldalas nyomat (hátoldala üres).
- Színelemek:
 - Belterület, háztömbök: középszürkével.
 - Fontosabb épület: sötétszürkével.
 - Üres telek, szántó: világosszürkével.

Minden további alaki vagy tartalmi jellemzőben azonos az (1) sz. térképművel.

Hajtogatása és körbevágott mivolta alapján feltételezhető, hogy a térkép valamely helyismereti vagy turisztikai kiadvány mellékleteként látott napvilágot.

(3)

Keretes barnás várostérkép, 1964

- Cím: Veszprém járási jogú város
- Méretarány nélkül [1 : kb. 10.000].
- Kiadó: az ÁFTH Kartográfiai Vállalata, Bp., 1964. II., javított kiadás.
- Példányszám: 3100.
- A térképlap terjedelme: 33 × 47 cm (B/3 ív, körbevágva).
- A térképtükör mérete: 31 × 44 cm.
- Egyoldalas nyomat (hátoldala üres).
- Színelemek:
 - Belterület, háztömbök: narancssárgával.
 - Fontosabb épület: világosbarnával.
 - Műemléképület: pirossal.
 - Üres telek, szántó: halvány világosbarnával.
 - Rét, legelő, kert: világoszölddel.
 - Park, erdő, temető: sötétebb zölddel.
 - Folyóvíz, tó: világoskékkel.
 - Vasútállomás, vasútvonal + megírások: feketével.
 - Autóbuszvonali: pirossal.
 - Utcák, terek: fehéren hagyva.
 - Keresőhálózat: (csak a főtérképhez): fekete vonal, piros betű- és számjegyek (A–D, 1–6).
- Megírások: városrész- és közterületnevek, domborzati és vízrajzi nevek, egyes intézmények neve, jele.
- Külön keretben:
 - Melléktérkép a Várról, méretarány nélkül [1 : kb. 5000].

- Jelmagyarázat.
- Betűsoros utcanévjegyzék a keresőhálózat betű- és számjelzésével (177 név).
- Intézmények, látnivalók mutatója (100 sorszám + 4 db szám nélkül).
- Keret nélkül: kiadói adatok.

A térképmű mint az (1) számon leírt térkép II., javított kiadása alapján azonos tartalmú és kivitelű azzal.

Az (1) sz. térképnél tett elismerő és bíráló megjegyzések erre a térképre is vonatkoztathatók. A „javítás” inkább az új városrészletek tömbjeivel, házaival, utcaneveivel való kiegészítést jelenti: Kistelek (még utcanevek nélkül), Kiss Lajos-lakótelep (az épületeknek inkább jelképes, semmint valóságos jelzésével), Jankovics Lajos-lakótelep (háztömbszerűen). Továbbá a Vidám Park a tóval, az úttörővasút az alagúttal, a piac átköltöztetve a Kapitány közhöz (a mai Bagolyvár utca tövével). Új utcanevek: Népköztársaság út (ma: Óvári F. út), Lenin tér (Megyeház tér), Puskin utca, Kilián György utca (Lövőház utca), XII. út (a Stadion utca eleje, ez a számnévű utcanév valószínűleg az új építések helyszínrajzáról tévedt ide).

(4)

Keretes szürkés várostérkép, 1964

- Cím: Veszprém járási jogú város
- Méretarány nélkül [1 : kb. 10.000].
- Kiadó: Kartográfiai Vállalat, Bp., 1964.
- Példányszám: közöletlen.
- A térképlap terjedelme: 31 × 44 cm (B/3 ív, a tükörvonal mentén körbevéggva!).
- Egyoldalas nyomtatás (hátdoldala üres).
- Színelemek:
 - Belterület, háztömbök: középszürkével.
 - Fontosabb épület: sötétszürkével.
 - Üres telek, szántó: világosszürkével.

Minden további tartalmi vagy alaki jellemzője azonos a (3) sz. térképművel. A kiadói adatok erősen hiányosak, csak a fentebb írottakat hozzák.

Hajtogatása és körbevéggott mivolta alapján feltételezhető, hogy a térkép valamely helyismereti vagy turisztikai kiadvány mellékleteként jelent meg.

*

Közleményem megírását a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Vármegyei Levéltárának, az Eötvös Károly Megyei Könyvtárnak és a Laczkó Dezső Múzeumnak a pártoló segítségével tette lehetővé. Köszönetet mondok érte a vármegyei levéltár igazgatójának, Boross Istvánnak és Tóth Ágnes igazgatóhelyettesnek, a gyűjtemények referensének, a vármegyei könyvtár igazgatójának, Baranyai Tamásnak és Palkóné Jády Melitta segédkönyvtárosnak, a helyismereti gyűjteménybeli térképgyűjtemény referensének, a múzeum igazgatójának, Péterváry-Szanyi Brigittának, valamint Fogl Krisztián történész-muzeológusnak, a történelmi tárhoz tartozó adattár referensének.

*

JAVASOLT MŰVEK
A HAGYOMÁNYOS NÉPSZERŰSÍTŐ
IRODALOMBÓL ÉS A SZAKIRODALOMBÓL

Papíripari kézikönyv. Főszerk.: VÁMOS György. Műszaki Kvk., Budapest, 1980.

Magyar történelmi fogalomtár. Szerk.: BÁN Péter. Gondolat Kvk., Budapest, 1989. I–II. kötet.

Levéltári terminológiai lexikon. Írta, szerk.: EMBER Győző. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

Könyvtári ismeretek kisszótára. (Kívül: Könyvtári fogalmak kisszótára.) Írta, szerk.: BUDA Attila. Korona Kiadó, Budapest, 2002.

GAZDAG László: *Útitársunk a térkép.* Gondolat K., Budapest, 1969.

KLINGHAMMER István – PAPP-VÁRY Árpád: *Földünk tükre a térkép.* Gondolat Kvk., Budapest, 1983.

PAPP-VÁRY Árpád – HRENKÓ Pál: *Magyarország régi térképeken.* Gondolat Kvk.–Officina Nova, Budapest, 1989.

Hagyományörzője volt-e a m. kir. 31. honvéd gyalogezrednek a m. kir. 4. honvéd gyalogezred, vagy sem?

RAINER PÁL

*„Cserhalmi hős nézz szét
rab földjeinken
A megtiport nép új csodát kíván”*

(4-es honvéd szolgálati emléklap felirata, 1938)

Magyarország XX. századi történetének egyik ismert momentuma, hogy a Horthy-rendszer (1920–1944) semmilyen közösséget nem vállalt az 1918–1919-es (Károlyi Mihály-féle polgári demokratikus és Kun Béla–Szamuely Tibor-féle vörös) forradalmi rendszerekkel. Ezzel szemben mindig és mindenkor az 1918. október 31. előtti állapotokkal való jogfolytonosságát hangsúlyozta. Természetesen ugyanígy történt ez a Magyar Nemzeti Hadseregéből 1922 elején ismét Magyar Királyi Honvédséggé váló haderőnkénél is.

1913–1918 között a m. kir. 31. (veszprémi) honvéd gyalogezred alkotta Veszprém város helyőrségét, mondhatnánk, ez a regiment volt a város egyik háziezrede (a szintén 1913-ban megalakult m. kir. 7. honvéd táborigényezred mellett¹). Az ezredparancsnokság, az I. és II. zászlóalj Veszprémben, a III. zászlóalj Tatatóvárosban állomásozott.²

A Horthy-korszak hajnalán (1919–1921) kezdetben a Nemzeti Hadsereg gyalogezredei helyőrségükről nyerték az elnevezéseiket. 1922 januárjában kaptak ismét számozást. Veszprém állandó helyőrségét a győri gyalogezredből megalakuló m. kir. 4. honvéd gyalogezred egyik zászlóalja alkotta. Az ezred parancsnoksága és másik két zászlóalja kezdetben Győrött, majd idővel Sopronban települt. Részletesen:

- ezredparancsnokság: 1922–1936: Győr, 1936–1945: Sopron;
- I. zászlóalj: 1922–1936: Győr, 1936–1945: Sopron;

¹ Az ezred történetéről: FÖLDESI 2018.

² Az ezred történetéről: HERCZEGH 1936.

- II. zászlóalj: 1922–1932: Győr, 1932–1945: Sopron;
- III. zászlóalj: 1922–1936: Veszprém, 1936–1938: Győr, 1938–1945: Veszprém

Ezek után feltételezhetnénk, hogy a 4-es honvédezred feladata volt a korszakban az 1918 előtti 31-es honvédek hagyományainak őrzése is. Talán úgy is mondhatnánk, hogy az új honvédség ezen ezrede volt hivatott arra, hogy a 31-esek utóezredeként is szerepeljen.

2006. május 17-én egy régészeti terepbejárás alkalmával jártam Malomsokon. Megnéztük az ottani Helytörténeti Gyűjteményt is. Ott figyeltem fel a Magyar Állami Térképészeti Intézet itt bemutatott színnyomatára, Balogh István 4-es honvéd gyalogos Lovászpatonán 1938. aug. 28-án kiállított katonai szolgálati emléklapjára.³

A bal alsó sarkában Kern T. és Fray F.(?) jelzést feltüntető emléklapon a magyar népi motívumokat idéző díszítések mellett láthatjuk Szent László királyt (akinek a nevét a 1930-óta viselte a 4. honvéd gyalogezred⁴) és egy korabeli, menetfelszerelést viselő magyar honvéd gyalogos őrzető alakját.

Ami azonban most számunkra ezeknél lényegesebb, az négy kis pajzs a 13-as, 19-es, 76-os és 18-as számokkal. A számok az 1918 előtti haderő cs. és kir. 19. (győri) és 76. (soproni), valamint a m. kir. 13. (pozsonyi) és 18. (soproni) honvéd gyalogezredeire utalnak. A pajzsok színezése pedig az ezredek hajtókaszínére utal. A 19-es közös ezrednek égszínkék, a 76-osnak csukaszürke hajtókája volt.⁵ A honvédgyalogság pedig egységesen buzérvörös (a színes egyenruhán 1869–1876 között és 1906-tól 1918-ig),⁶ majd palaszürke (az 1908-tól bevezetett csukaszürke egyenruhán) hajtókát viselt.⁷

Miután a 4-es honvédek nagyjából ugyanezen területekről (vagy a trianoni határváltozások miatt részben legalábbis ezen területek közeléből) – tehát kb. ugyan onnét, ahonnét az 1918 előtti alakulatok – kapták a legénységüket, kézenfekvőnek tűnik, hogy a 4-esek ugyanezen 1918 előtti ezredek hagyományait voltak hivatott őrizni és továbbörökíteni. A 31-es honvéd gyalogezred jelvénye (ezredszáma) viszont nem szerepel ezen az emléklapon.

³ Balogh István 4-es honvéd gyalogos szolgálati emléklapja, Lovászpatoná 1938. aug. 28. Helytörténeti Gyűjtemény, Malomsok. **Az emléklapról készült fotót lásd a borító 3. oldalán.**

⁴ Magyar történelmi nagyságok. 1930. 27–36. o. Az elnevezés apropóját az adta, hogy a 4-es honvédek ezredparancsnoksága, valamint I. és II. zászlóalja ekkor Győrött állomásozott. Szt. László király hermáját pedig 1607-óta a győri székesegyház kincstárában őrzik.

⁵ BARCY 1991. 19., 75. o.; REST-ORTNER-ILMING 2002. 53. o. Egalisierungs-Farben-Schema der Infanterie.

⁶ BARCY 1991. 135., 137., 139. o.; SÁGVÁRI 2010. 118., 186. o.

⁷ BARCY 1991. 139. o.; SÁGVÁRI 2010. 129. o.

Ez a megfigyelés ösztönzött arra, hogy megpróbáljam tisztázni, végül is utódegrede, hagyományörzője volt-e a 4. honvéd gyalogezred a 31-es honvédeknek, vagy sem.

Ismeretes, hogy Veszprém város a X. isonzói csatában 1917 májusában tanúsított kimagasló helyállásukért egy-egy ezüst díszkürtöt adományozott a város két háziezredének, a 31-es honvéd gyalog- és a 7-es honvéd ágyúezrednek. A két díszkürtöt a csata első évfordulóján 1918. május 24-én egy városi küldöttség adta át ünnepélyes keretek között, József főherceg jelenlétében Vittorióban az olasz harctéren küzdő regimenteknek.⁸

A két díszkürt közül a 31-eseké átélte az 1. világháborút (a másodikat már sajnos nem) és a háború végén hazakerült Veszprémbe, ahol kezdetben a 4/III-as zászlóalj-parancsnokság őrizte. A 4/III-as zászlóalj-parancsnokság 1921 júniusában a 31-esek díszkürtjét átadta a városnak, s az 1921. június 28-án a Veszprémvármegyei Múzeumba került letétként megőrzésre.⁹ (Valószínűleg a tüzérek díszkürtje is hazakerült és ezt adhatták át 1924-ben az ekkor megalakuló Jutasi Altisztképző Intézetnek.)¹⁰

A Veszprémvármegyei Múzeum a 4/III-as zászlóalj-parancsnokság kérésére 1932. február 16-án a 31-es dísz ezredkürtöt jegyzőkönyv felvétele mellett¹¹ visszaszolgáltatta a zászlóalj-parancsnokságának, a Veszprémbe létesítendő ezred-múzeumban való elhelyezés céljából.

Az átadás-átvételi jegyzőkönyvben többek között az alábbiakat olvashatjuk (eredeti írásmóddal):

„A jelenlevők az ezüst kürt átadását és átvételét mélységes hazafias érzéstől áthatva, annak a soha nem csökkenő reménynek kifejezésével teljesítették, hogy a magyarok Istene mielőbb kiemeli a sokat szenvedett magyar nemzetet a megaláztatások keserves tengeréből és, hogy az ezüst kürtnek, a dicső múlt e szép emlékének megőrzése a m. kir. 4. honvéd gyalogezred III. zászlóalj parancsnoksága részéről csak ideiglenes és rövid ideig tartó lesz, mert rövidesen átveszi az Isten kegyelméből újra éledő 31. honvéd gyalogezred dicső örökét és akkor az ezüst kürt újból 31.-es honvéd ajkáról, újból az ezred és vele a feltámadó magyar nemzet dicsőségét fogja hirdetni.

Mindannyian, akik ez ünnepélyes aktusnál jelen vannak, érzik, hogy ennek a reménységnek mielőbbi teljesüléséért kell és akarnak is dolgozni: a 31. honvéd gyalogezred érzésben és katonai erényekben méltó, hagyomány-ápoló utóda: a m. kir. 4. honvéd gya-

⁸ HERCZEGH 1936. 271–272., 312. o. fényképekkel; MOLNÁR 2001. 206. o.; RAINER 2017. 75–82. o. Nr. 105.; FÖLDESI 2018. 121., 326. o. 99–100. jegyzet.

⁹ MOLNÁR 2001. 206. o.; RAINER 2017. 83. o. Nr. 106.

¹⁰ FÖLDESI 2018. 326. o. 100. jegyzet.

¹¹ A jegyzőkönyv megtalálható: LDM Múzeumtörténeti Adattár 71/1975. (rég. szám 42/1921.).

logezred III. zászlóaljának minden katonája, csakugy, mint Veszprém városnak minden polgára. „¹²

Tudjuk, hogy számtalan ötletelés, megbeszélés és változtatás után végül csak 1939 júniusában sikerült felavatni a 31-es honvéd és népfőlkelő gyalogezredek emlékművét a veszprémi Vörösmarty téren.¹³

A *Veszprémi Hírlap* 1939. június 11-i száma tudósított a jeles eseményről. Ebben olvashatjuk az avatást követő díszmenettel kapcsolatban: „*először a 4/III. zlj-nak, mint a volt 31-es háziezred hagyományutód csapattestnek díszszázada vonult el...*”¹⁴

Az idézett jegyzőkönyvből és újságcikkből tehát egyértelműen kiderül a 31-es honvéd gyalogezred „*hagyományutód csapatteste*” nem a teljes 4. honvéd gyalogezred, hanem csak annak a III. (1922–1936 és 1938–1945 között Veszprémben állomásozó) zászlóalja volt.

Ezek után nehezen érthető, hogy az 1932-es jegyzőkönyv szerint miért Veszprémben (ahol csak a III. zászlóalj volt elhelyezve) tervezték a 4-es honvédek ezred-múzeumát, amikor az ezred parancsnoksága és másik két zászlóalja ekkoriban Győrött állomásozott, de ez már egy másik kérdés.

FORRÁSOK, FELHASZNÁLT IRODALOM

RÖVIDÍTÉSEK

LDM = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

VH = Veszprémi Hírlap

BARCY Zoltán (1991): *Évszázadok egyenruhái*. Magyar Honvédség Ruházati Szolgálatfőnökség. Budapest.

FÖLDESI Ferenc (2018): *A veszprémi hetes tüzérek. A m. kir. 7. honvéd táborigényezred és utódalakulata, a 41. honvéd tüzérezred első világháborús története*. Veszprémi Szemle könyvek 11. Veszprém.

HERCZEGH Géza (1936): *A m. kir. veszprémi 31. honvéd gyalogezred, a 31. 46. és 79. honvéd menet zászlóaljak, valamint a 31/I. népfőlkelő zászlóalj története*. A volt 31. Honvéd Gyalogezred Bajtársi Szövetsége, Cegléd.

Magyar történelmi nagyságok (1930): *Magyar történelmi nagyságok életrajza, kiknek nevét a m. kir. honvéd csapattestek viselik*. M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest.

¹² RAINER 2017. 84. o.

¹³ MOLNÁR 2001. 206–209. o.

¹⁴ VH 1939. június 11. A 31-es honvéd emlékmű ünnepélyes felavatása. 2. o.

- MOLNÁR Jánosné (2001): „Emlékek nélkül Nemzetnek híre csak árnyék”. Írások Veszprém megye múltjából II. Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Veszprém.
- RAINER Pál (2017): *31-es morzsák. Dokumentumok, adalékok, apróságok a m. kir. 31. (veszprémi) honvéd és népfőlkelő gyalogezredek történetéhez és utóéletéhez 1914–1941.* Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém.
- REST, Stefan – ORTNER, Christian – ILMING, Thomas (2002): *The Emperor's Coat In the First World War. Uniforms and Equipment of the Austro-Hungarian Army from 1914 to 1918.* Wien.
- SÁGVÁRI György (2010): *A Magyar királyi Honvédség és a honvédegyenruha 1868–1918.* Hadtörténeti Intézet és Múzeum és Verlag Militaria, Budapest–Bécs.

Melléklet:

Jegyzőkönyv a m. kir. 31. honvéd gyalogezred ezüst díszkürtjének átadásáról, Veszprém 1932. febr. 16. (LDM Múzeumtörténeti Adattár 71/1975.)

Jegyzőkönyv

Készült Veszprémben a vármegyei múzeumban 1932. évi február hó 16-án délelőtt 11 óra 50 perckor, a volt m. kir. 31. honvéd gyalogezrednek Veszprém város közönsége részéről adományozott ezüstkürtnek a m. kir. 4. honvéd gyalogezred III. zászlóalj parancsnokságához átadása tárgyában.

Jelen vannak: A m. kir. Szent László 4. honvéd gyalogezred III. zászlóalja részéről vitéz Legény Béla százados, Németh Árpád százados és Saáry Endre főhadnagy.

Veszprém megyei város közönsége részéről: szentkirályszabadjai Rosos Károly helyettes-polgármester, tanácsnok, dr. Tekerés Lajos városi aljegyző.

Veszprém vármegyei múzeum részéről: Laczkó Dezső tan. ker. főigazgató, múzeumi igazgató, Rhé Gyula múzeumi igazgatóőr.

Veszprém megyei város közönsége nevében, dr. Berky Miklós polgármester megbízásából megjelent Rosos Károly tanácsnok, helyettes-polgármester megállapítja, hogy a m. kir. Szent László 4. honvéd gyalogezred III. zászlóalj parancsnoksága 50.sgt./1932. számú átiratával kérte, hogy a Veszprém város közönsége által a volt m. kir. 31. honvédgyalogezrednek a világháborúban, különösen a 10-ik isonzói csatában szerzett érdemeiért adományozott ezüst kürt a zászlóalj parancsnokságnak a létesítendő ezred-múzeumban való elhelyezés céljából rendelkezésére bocsájtassék.

Megállapítja továbbá, hogy Veszprém megyei város polgármestere a zászlóalj parancsnokság e kérésének és óhájának eleget tenni óhajtott és ezért a Veszprém város képviselőjében megjelent, alulírott városi tisztviselőket bízta meg az ezüst kürtnek a zászlóalj tiszti küldöttsége részére átadásával.

E megbízás folytán Rosos Károly helyettes-polgármester Veszprém megyei város közönsége nevében átveszi a vármegyei múzeum igazgatóságától a megőrzésül a vármegyei múzeumban elhelyezett ezüst kürtöt és azt a m. kir. Szent László 4. honvéd gyalogezred III. zászlóalj parancsnokságának megbízásából megjelent vitéz Legény Béla századosnak átadja a Veszprémben létesítendő ezred-múzeumban elhelyezés és megőrzés végett.

Vitéz legény Béla százados a m. kir. Szent László 4. honvéd gyalogezred III. zászlóalj parancsnoksága részéről az ezüst kürtöt a Veszprémben létesítendő ezred-múzeumban elhelyezés és megőrzés végett átveszi.

Megállapítják jelenlevők, hogy Veszprém város polgármestere az ezüst kürtnek a zászlóalj parancsnokság részére átadásával kapcsolatban azt az óhajtát nyilvánította, hogy az ezüst kürt megőrzés végett a jövőben is mindenkor Veszprémben tartassék és az ezüst kürt Veszprém városból a város közönségének, az azt mindenkor képviselő polgármesternek hozzájárulása nélkül semmiféle más intézetnek, hatóságnak, alakulatnak soha még csak ideiglenesen sem adassék át. Megállapítják továbbá jelenlevők, hogy a m. kir. 4. honvéd gyalogezred III. zászlóalj parancsnoksága 1932. évi február hó 12-én kelt, 50.sgt. 1932. sz. átiratában a város közönségének ez óhajtát tudomásul vette és azt az átadás kikötött feltételeként elfogadta. Ennek megfelelően az ezüst kürtnek a jelen ünnepélyes alkalommal történt átadása e most is érintett feltétel ismeretében és elfogadásával történt.

A jelenlevők az ezüst kürt átadását és átvételét mélységes hazafias érzéstől áthatva, annak a soha nem csökkenő reménynek kifejezésével teljesítették, hogy a magyarok Istene mielőbb kiemeli a sokat szenvedett magyar nemzetet a megaláztatások keserves tengeréből és, hogy az ezüst kürtnek, a dicső múlt e szép emlékének megőrzése a m. kir. 4. honvéd gyalogezred III. zászlóalj parancsnoksága részéről csak ideiglenes és rövid ideig tartó lesz, mert rövidesen átveszi az Isten kegyelméből újra éledő 31. honvéd gyalogezred dicső örökét és akkor az ezüst kürt újból 31-es honvéd ajkáról, újból az ezred és vele a feltámadó magyar nemzet dicsőségét fogja hirdetni.

Mindannyian, akik ez ünnepélyes aktusnál jelen vannak, érzik, hogy ennek a reménységnek mielőbbi teljesüléséért kell és akarnak is dolgozni: a 31. honvéd gyalogezred érzésben és katonai erényekben méltó, hagyo-

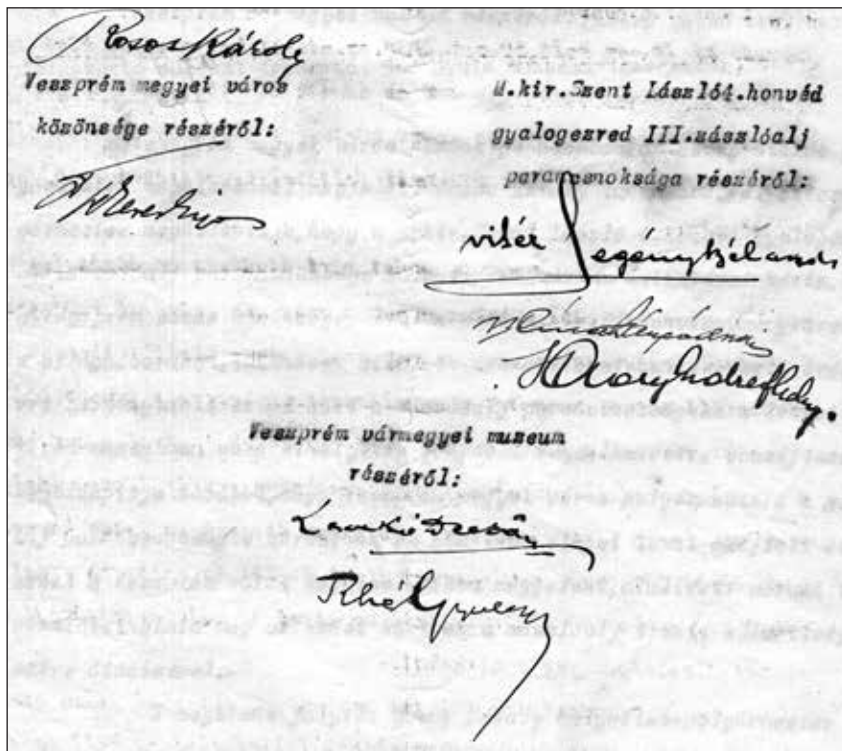
mány-ápoló utóda: a m. kir. 4. honvéd gyalogezred III. zászlóaljának minden katonája, csakúgy, mint Veszprém városnak minden polgára.

Az ezüst kürt átadásáról alulírottak három eredeti példányban Jegyzőkönyvet vettek fel, annak tartalmát helyesnek, a tényeknek megfelelőnek találták és aláírták. Ez az aláírás Veszprém megyei város közönségének, a vármegyei múzeumnak megbízottai részéről az átadás, a m. kir. 4. honvéd gyalogezred III. zászlóalj parancsnokságának kiküldöttjei részéről az átvétel elismerését jelenti, ezért a jegyzőkönyv egy-egy példányát átvételi, illetve átadási elismervényként a m. kir. Szent László 4. honvéd gyalogezred III. zászlóaljának parancsnoksága, a vármegyei múzeum igazgatósága és Veszprém megyei város polgármestere veszi át és őrzi meg.

Az adományozó levél ugyancsak átadatván az ezüst kürttel együtt.

Kelt mint fent

Aláírások

A jegyzőkönyv záradéka

AZOK A RÉGI JÓ VESZPRÉMI IDŐK

A több mint 200 éve Veszprémben élő Próder család történetéből

PRÓDER JÓZSEF

Az 1600-as évek közepétől különböző rendű szerzetesek telepedtek le Zircen. A porosz–sziléziai henrichauni ciszteri apátság 1701-ben települ be. Zircet hamarosan a kurucuk feldúlták, az apátság Pápára menekült. 1715–1718 közt érkeztek az első telepesek Zircre és a környező falvakba, bajorok (90 %) sziléziaiak, svábok.¹ A telepesek főleg Passau és Ulm környékéről tutajjal jöttek a Dunán Komárom környékére. A tutajt szétbontották és házat építettek belőle. Az iparos családok az ország különböző területére kerültek, így Tatára és – nagyobb létszámban – Zircre. A zirci telepesek erdőt irtottak és létrehozták a falut.

Őseim valószínűleg 1770 körül jöttek Zircre, az apátsági építkezésekre, mivel ácsok voltak. Az anyakönyvi adatok szerint 5-ik felmenőmnem Próder Györgynek (1766–1797) – akinek nem ismerem a születési helyét –, a fiai Próder Ádám (1789), Antal (1791) és Pál (1796), már Zircen születtek. Később Ádám és Pál beköltöztek Veszprémbe. Antal megnősült, felesége szülőhelyére Nagyvázsonyba költözött. A veszprémiek lakásai a Temetőhegyen (nekem mindig az marad, nem Dózsaváros), a Jeruzsálemhegyen, később a Belváros különböző utcáiban volt.

Családom ismertetése ükapámmal Próder Ádámmal folytatódik, akinek felesége Pósa (Posch) Margit volt. Esküvőjük 1813-ban volt Veszprémben. Ő a híres veszprémi nyomdász és könyvkereskedő Pósa Endre családjába tartozott. 7 gyermekük született. Az ő gyermekük dédapám Próder József (1830–1878), felesége Szabó Ágnes (Veszprém 1840–1927). 12 gyermekük született, ebből 4 fiú és 2 lány érte meg a felnőtt kort. Ő építette a Völgyhíd térre néző sokablakos házat a mai Huszár utcában, amit a közelmúltban felújítottak. A ház bejárata a László utca felé volt. Ignác nagyapám 1862-ben, István 1865-ben, József 1867-

¹ TAMÁSI-LADÁNYI 2002.

ben és Károly 1871-ben valószínűleg itt születtek.²

A balatonfüredi szívkórház építésénél József dédapám az építés vezetője volt. 1878. május 15-én egy ács legény ittasan érkezett a munkára, akit ez miatt elküldött. Az ácslegény mégis felment a tetőszintre, elejtett egy gerendát és az anyakönyvi bejegyzés szerint dédapám meghalt: „gerendaütés következtében beállott rögtöni halál” miatt. A temetőhegyi sírkertben nyugszik feleségével és elhunyt kis gyermekeivel együtt. Itt van eltemetve még nagyapám és édesapám is. Ha fiaimmal, unokáimmal halottak napján kimegyünk a temetőbe, megemlítem nekik: három generációs Próder fiúk viszik a koszorúkat amikor

*Próder István (1865–1928)
szabómester²*

hármuk sírjához megyünk. Ez összesen 6 generáció.

Nagyapám Próder Ignác szintén ács mester volt (1862–1913). Régen a segédek külföldre mentek szakmájukban továbbképezni magukat. A különböző helyeken elvégzett időt egy könyvbe jegyezték, ezzel igazolták tevékenységüket. Ennek birtokában tehették le a mestervizsgát itthon. Ignác nagyapám is így lett ácsmester és nősült meg. Felesége Végbely Mária (1870–1957), három gyermekük született: József, László és Anna (a család „rétes királynője”), aki 94 éves korában hunyt el. Nagyapámat a temetőhegyi „iparos kör” építésénél

Próder Ignác (1862–1913)

² A közölt fotók a családi archívumból származnak.

egy leeső ácskapcsos gerenda nyakszirtjén találta december 6-án, Mikulás napján. Édesapám mesélte, hogy ajándék helyett árvák lettek. Szegény december 11-ig szenvedett, amikor meghalt. József édesapám 1972-ben szintén e napon halt meg. Nagyanyám itt maradt egy 9, egy 6 meg egy 1 éves gyermekkel. A család árvaházi segélyből élt. Nagyanyám azt mondta többet senki sem lehet ács a családban. László fia már asztalos lett, (vannak „fagének”?), majd a veszprémi Faárúgyár műszaki vezetője. Édesapám József (1907–1972) jeles tanuló volt, de apa hiányában, nem tanulhatott, nagybátyához adták szabó inasnak. Aztán Budapesten az Almásy téren egy Csuka nevű szabónál folytatta a szakma elsajátítását. A mester kegyetlen ember volt, ok nélkül verte az inasokat. Édesapám már nagy fiú volt, közel volt a segédvizsgálóhoz, amikor a mester pofon vágta. Ő felkapta az újjafát (ez egy közel 1 méter hosszú keményfa, amit beletesznek vasaláskor a zakó újába) és azt mondta: mester úr, ezzel agyon csapom, ha még egyszer kezet emel rám. A verés megszűnt a műhelyben. Édesapám polgári és egyenruha szabó mester végzettségű. Sokszor emlegette, hogy sok szép díszmagyar bocskait, atillát készített.

Jelinek Sándor (1877–1947) anyai nagyapám műemlék (pár éve lebontott) házában születtem 1937-ben a Káptalan u. 1-ben, ma Kollégium u.1. A környék összes gyermekét Kanczler Mihályné Regenye Erzsébet bába asszony segítette világra. Emlékszem rá, aranyos hölgy volt, tőlünk 100 m-re lakott a Jókai utcában. A Káptalani Jóságkormányzóság épülete kollégium lett az ötvenes években, ezért az utcát is átnevezték. A ma már Gizella Hotel, egyházi tulajdon. Talán ideje lenne a régi nevét vissza állítani az utcának.

Elemi iskolába az Anna térre jártam, ezt lebombázták a háború alatt. Több helyen volt az első elemista osztálytermünk, még a Megyei Bíróság épületében is. Szünetben beláttunk a bíróság udvarába, ahol a rabok csikos öltözetben sétáltak. 1944–45-ben a Jókai Mór utcában laktunk, bombázás előtti légiriadókor a Nemzeti Bank sziklába vágott termeibe szaladtunk sok lakossal egyetemben (ma honvédségi terület). Egyszer későn indultunk, hullottak a bombák, mivel a házunk alatt is volt pince, oda szaladtunk. Édesapám édesanyámat és 2 gyermekét egy halszállás mintájú nagy kabátba takarta és azt mondta: ha meg kell halni haljunk meg együtt, ne legyen se özvegy, se árva. Egy bomba a szomszéd házat talált el, egy szarufa gerenda lakásunk szobájában landolt. A ház összeomlott. Láttam a tulajdonos fodrász bácsit a romok alatt. Az emberek több napig a szikla bunkerben voltak. Amikor már kimerészkedtek néhányan, így édesapám is, meglátta, hogy a bunker előtt több zsák van és egy szovjet katona egyikből bar-na valamit eszik. Édesapám korábban vásárolt a Cserépfalvi Kiadónál megjelent orosz szótárt. Odament a katonához és köszöntötte (zdrasztvujtye) és megkérdezte: mit eszik (sto kusatty)? Kiderült, hogy nyers cukor és adott édesapámnak egy fél zsákkal. Akik látták rögtön kértek, s mire hozzánk ért nagy részét

elosztogatta a gyerekeknek. Amikor haza tudtunk költözni, s bejöttek a katonák az egyiknek szakadt volt a gimnasztorkája (egyenruha). Édesapám, megvarrta, kapott érte egy marék mahorka dohányt. Egy dobozba gyűjtötte, amit az egyik katona hozott, aztán egy másik meg elvitte.

A 2–4 osztályt a Kegyesrendi R. K. (Piaristák) Gráner udvari iskolájában végeztem. Reggelente egy evőkanál csukamájolat (D vitamin pótlás) kellett sós falat kenyérral megenni. Sokaknak ez gond volt, nekem nem. Leírom tanítóim nevét, megérdemlik: Szlavitsek Márta, Magyar Ferenc, Kerényi Lászlóval készült tablón 56 fiú szerepelt. Időnként kellett a nádpálca a fegyelmezéshez. Emlékszem, egyszer biztosan kaptam tenyerest Mohos Zoltán negyedikes tanítómtól. Így járt az, aki nem tudott csendben lenni.

Magyar Ferenc tanítóm Aladár fia a veszprémi VTC-ben focizott. 1948-ban volt a csapat alapításának évfordulója, lehívták az akkor 17-szeres magyar bajnok Ferencvárost egy mérkőzésre. Eredmény 7:1. Aladár rúgta azt az egy gólt. Hatalmas ünneplés volt. A fradista Deák Ferenc akkora gólt rúgott Pféning Lajosnak, hogy kiszakadt a háló.

1947-ben visszaköltöztünk a Káptalan utcai nagyapám házába a Séd mellé. Akkoriban a malmok miatt fel volt duzzasztva. Mi az utca gyerekei, fűrödtünk, cigány teknőkbé ülve lapát alakú vágódeszkával eveztünk, rongylabdával fociztunk, pilickáztunk, bújócskáztunk, cicéztünk, nagyon jó életünk volt.

Amikor már a fiaim is 8–10 évesek voltak, rokoni, baráti csapattal, kajakkal, kenuval bejártuk a Bodrog, Tisza, Körös folyókat. Sátrakban laktunk, volt úgy, hogy 30–35 fős volt a vizesek csapata. A lányok főztek, mi beszereztük az ellátmányt. Mindig volt önként jelentkező, akik elmentek a reggeli tejért, kifliért, ebédnek valóért, sörért, borért, mert amit vettünk az, az esténkénti nótázáson hamar elfogyott. Több alkalommal egy poprádi csapattal a Csabrendek környéki meleg vizes vízi túrán, majd a Tisza túrán eveztünk. Csongrád alatt az Ányási kanyarban velünk volt Julius Mráz csapata. A Tisza másik oldalán is volt egy csapat, akik közül volt egy ismerős, áthívtuk egy sörre, a neve Marosi Gyula. Szembe álltak Julius Mrázzal mindenki észrevette a hasonlóságot. Egy szlovák és egy magyar hasonló korú nézett egymásra. Kiderült, hogy a Marosi apja neve Mráz volt és felvidéki. Érdekes találkozás volt. Állítólag nem vesztették el egymást. Ez a 80-as években történt.

Az 5–6 osztályt a várbéli Piarista Gimnázium alagsori termeiben, a 7–8 osztályt a volt Bécsi kanonok úr házában – ma VEAB székház – végeztem. Vegyipari Technikumban technikus oklevelet, a Veszprémi Vegyipari Egyetemen okl. vegyész-mérnöki diplomát szereztem. Egyetemi oktatóként a Vegyipari, később Pannon Egyetemen 43 évet dolgoztam. Nagyon szép emlékeim vannak ezekről az évtizedekről. Nagy családjunkból 8-an végeztünk az egyetemen.

*Próder Ferenc (1901–1943)
építésmérnök, a „Viadukt atyja”*

Próder József (1867–1962) ácsmester

Térjünk vissza Ignác nagyapám férfi testvéreire és gyermekeikre.

István bácsi szabó mester lett, ipar-
testületi elnök is volt. Egyik fia dr. Pró-
der István (1900–1969) orvos, az ő leánya
Györgyi és István fia vegyész mérnökként a
Veszprémi Vegyipari Egyetemen végeztek.
Györgyi Hollandiában dolgozott, István a
várpalotai Vegyészeti Múzeum igazgatója
volt. István másik testvére Próder Ferenc
(1901–1943) építésmérnök, az Államépít-
észeti Hivatal főmérnöke, akit a veszpré-
mi völgyhíd tulajdonképpeni „atyjának”
tartanak. Nevéről utca is van elnevezve.
A Várból lefényképezte a Séd-völgyet, s
abba rajzolta be a leendő felsőpályás ívhíd
képét. Furnér lemezből a híd makettjét is
elkészítette – édesapám látta is –, ezekkel
sikeresen propagálta a megépítendő al-
ternatívát és rendelte meg a hivatal a híd
terveit. Az Államépítészeti Hivatal munka-
társai Próder Ferenc főmérnök vezetésével
megtervezték a város átkelési szakaszát.
A hídépítés helyi koordinátora, ellenőre
szintén a hivatal volt. Unokabátyám az
építés alatt mindent ellenőrzött. Ünnepe-
lyes felavatása 1939. június 19. A híd azóta
is Veszprém egyik jelképe a várral együtt.

A következő testvér Próder József,
(1867–1962) a család leghosszabb életű
tagja (95 év) ácsmester volt. Idősebb ko-
rában a balatonalmádi Öreghegyen lévő
szőlőjében finom rizling bort és gyümöl-
csöket termelt. Aranyos ember volt, nekem
is sok történetet mesélt. Egyik: Az almádi
Öreghegy és környékén sok szőlő termett.
A boros gazdák nem szívesen adóztak,
a pénzügyőrökkel – fináncoknak hívták
– állandó vitában voltak. Ifjú korukban

Veszprém és Zala Vármegye határa Káptalanfüred–Almádi közt a határcsárdánál volt, ide jártak le fürödni. Egyszer találtak a vízben egy halott fináncot. Bementek az almádi polgármesterhez és jelentették: Találtunk egy „hót” fináncot, mit csináljunk vele? Hol találták kérdezte a polgármester? A határcsárda innenső oldalán 2 méterre. Menjenek vissza és tolják át Zalába és ott jelentsék.

Júlia lánya textilkereskedő feleségeként az Óváros téri üzletükben dolgozott, Mária lánya, a majdnem szemben lévő Fekete Sas, Kocsuba Emil patikájában volt gyógyszerész. A tulajdonos Péter fiától tanultam gitározni.

A legifjabb testvér Próder Károly (1871–1945) ács, ipari vállalkozó, ipartestületi elnök, a város építészeti és szepészeti bizottságának elnöke, 6 gyermek édesapja. János fia a Veszprémi Kórház főkönyvelője, a másik Próder (Börzsönyi) Sándor építésztechnikus, tanácsi cégeknél dolgozott. Az ő fia dr. Börzsönyi Sándor vegyészmérnök, a MÁFKI osztályvezetője volt. Neki két gyermeke van a lánya orvos, a fia vegyész doktor.

Próder Károly a Síp utcában létesített egy beton cserépgyártó manufaktúrát. A Temetőhegy néhány melléképületein ma is látható az itt készített tetőzet.

A veszprémi várbán lévő Szeminárium bővítésére az 1930-as években nagy szükség lett (1927-ben 52, 1934-ben 132 kispap miatt). E feladat megoldása Káuzli Dezső rektor atyára hárult.³ Ekkor épült fel a harmadik emelet, melynek ács munkáit Próder Károly végezte segédeivel. Ezt a szintet 2022-ben lebontották!

Káuzli rektor atya spirituálisa, az egyháztörténelem és egyházjog tanára, doktora majd rövid ideig rektor utódja dr. Kis György (1890–1969) egyik leányági unokabátyám volt. Szüleim eskető atyája, nekem hitoktatóm, családfánk első összeállítója. Egyetemista koromban, amikor a székesegyház kanonok plébánosa volt, jókat beszélgettünk.

Jelinek Sándor anyai nagyapám festő munkássága leginkább egyházi épületekben történt, az Egyházmegyében nagyon sok helyen dolgozott segédeivel.

*Próder Károly (1871–1945)
ácsmester, ipartestületi elnök*

³ HUCHTHAUSEN 1995.

*Jelinek Sándor (1877–1947)
és felesége Pajer Mária (1883–1960)*

Az ő családja valószínűleg cseh-morva dombvidékről származott, majd szétszóródott az Osztrák-Magyar Monarchia területén. A prágai telefonkönyvben több oldalnyi Jelinek telefonszámot találtam. Életem talán legjobb pálinkájának gyártója Rudolf Jelinek barackja volt, amit Csehországban ittam.

Jelinek nagyapám Csurgón született 1877-ben. Idős korában, amikor engemet már meg lehetett bízni komoly feladattal, kezembe nyomott egy csatos üveget, pénzt és felküldött a várba a püspökségi pincészetbe rizlingért. Emlékszem, volt egy hatalmas hordó és egy vincellér, aki azt mondta, hogy felemel és beletesz a hordóba, mert éppen beférek. Látta, hogy megijedek, majd megnyugtatóan, hogy viccelt. Nagyapám Veszprémben halt meg 1947-ben. Egy vasárnap reggel felült ágyában, hogy megy a ferencesekhez misére a várba. Majd annyit mondott, hogy:

Jaj Istenem!, vissza esett az ágyba és meghalt. Jelinek nagyapám felesége Pajer Mária (1883–1960), ő a híres Pajer Károly vendéglős testvére. Vendéglőjük a Viadukt temetőhegyi oldalán, az első házban volt. Jelinek nagyanyám idős korában nálunk lakott, meleg ebéddel várt iskolából, munkából haza érkezésemkor.

1909-ben a szeminárium kéménytüze felgyújtotta a vár és környékének több házát.⁴ A legnagyobb kár a Szent Ferenc rendházban, templomban és melléképületeiben volt. A tetőzet beszakadt, falak feketék, bútorok, élelmiszerek is megsemmisültek. Jelinek nagyapám segédeivel festette ki a zárdát és a templomot is. A ferencesek egy kolduló szerzet. Emlékszem a háború utáni évekből hozzánk és nagyanyámékhoz jövő ferences barátokra, hátán egy nagy szatyor és odatették be a nekik szánt élelmiszereket. Nagyszüleim a ferencesekhez jártak

⁴ *Veszprémi Szemle* 2022/4. Varga Tibor László: Forrásközlések az 1909-es veszprémi tűzvészről. 30–49 o.

misére, én is sokszor ministráltam náluk. Nagypám az 1920-as évek vége felé az Angolkisasszonyok (ma Regina Mundi római katolikus) templomát ingyen kifestette segédeivel, mert a rendnek nem volt pénze. Ezt nem csak édesanyámtól tudom, hanem le van írva az rend könyveiben is.

*

Próder Ádám ükapám ács testvérei Antal (1791–1866) és Pál (1794–1850).

Próder Antal feleségül vette 1918-ban Hecker Magdolnát, aki nagyvázsonyi volt, oda költöztek. Ő szült 7 gyermeket. Második házassága Ebel Terézzel volt. 5 gyermekük született. A felnőtt gyermekek közül senki sem tért vissza Veszprémbé. Ácsok, kőművesek, asztalosok lettek, a lányok férjhez mentek. A család szétszéledt a Balaton felvidéken. Sorsukról többet nem tudok.

Próder Pál Zircen feleségül vette 1819-ben Braun Annát. 4 gyermekük született és Anna 1828 karácsonyán meghalt. A gyermekek kisgyermek korukban haltak meg, nagyon szomorú. Második házasság Wilde Terézzel történt Zircen 1829-ben. Ő a zirci ciszterci apátsági könyvtár intarziás elemeit építő híres Wilde család tagja. Ők a veszprémi Szél utcában laktak, 6 gyermekük született. A lányok szétszéledtek az országban, Gyöngyösön élt egyik unokájuk irgalmas rendi nővérként. Mária lányuk egy kalapkészítő feleségként szült 6 gyermeket és csak egy lány érte meg a felnőtt kort.

Próder Pál, József fia (1843–1903) a veszprémi Telekkönyvi Hivatal vezetője. Felesége Defaus Filomena. Esküvőjük 1878-ban volt. Vajon hol találta ezt az érdekes nevű 18 éves Filomenát? Alapító elnöke a Méhes Társbirtokosságnak, ami a Pajtakert és a Séd közti Méhes utcában volt. A méhes kert 1888–1945-között létezett, vendéglővel. A kör tagjait tanárok, értelmiségiek, veszprémi közéleti személyiségek és magasabb rangú tisztviselők alkották. Az utcában ma is megtalálható a Társbirtokosság címere, amely három méhkaszt ábrázoló faragott dombormű. Próder Józsefnek és Filomenának, két fia született. László 32 évet élt, Emil 65-öt, Budapest ostromakor halt meg. Neki volt egy fia aki 17 évet élt. Vele kihalt Próder Pál férfi ága. Remélem a női ág még létezik valahol.

A nagy családban a lányok nem vitték tovább férjhezmenetelük után leánykori nevüket. Aztán Próderről Börzsönyire névmagyarosítás is történt. Sajnos csak a 2 fiam és a 2 unokám viszik tovább a PRÓDER nevet.

*

Az összeállítás anyakönyvi és irodalmi adatok, szüleim, rokonaim emlékei, családi legendáriumok és saját élményeim alapján készült.

Családom férfi ága:

„Ős atya” PRÓDER GYÖRGY (1766–1797). A zirci anyakönyvben Ádám, Antal és Pál szerepelnek.

Próder ADÁM (1789–1855) ükapám

Próder JÓZSEF (1830–1878) dédapám

Próder IGNÁC (1862–1913) nagyapám

Próder JÓZSEF (1907–1972) édesapám

Dr Próder JÓZSEF (1937–)

fiaim: BALÁZS (1970–) az ő fia: dr Próder ZSOMBOR (1996-)

és SZABOLCS (1972–) az ő fia : Próder MÁTÉ (2009–)

FELHASZNÁLT IRODALOM:

TAMÁSI Ivet–LADÁNYI Lingl József (2002): *A zirci régió németisége*. Zirc.

HUCHTHAUSEN Lajos (1995): *Bilingvézések*. A veszprémi egyházmegye múltjából 21. 1995–2009. 40–42. o.

Cserhalmi hős nézz szét
 rab földjeinken.
 A megtiport nép új csodát akar:

M. kir. Szent László
 4. honvéd gyalogezred
**HONVÉD
 EMLÉKLAP**

Balogh István gyalogs.

részére,
 ki ezen emléklapot a fenti ezred
 ben becsülettel és hűséggel el-
 töltött szolgálatának emlékére
 kiérdemelte.

Lászlóvárosi 1918. május 20.

Hiszek egy Istenben.
 Hiszek egy hazában.
 Hiszek egy isteni örök
 igazságban. 200000
 Hiszek Magyarországot
 föltámasztásában Amen

VÉSZPRÉM
A KIRÁLYNÉK VÁROSA